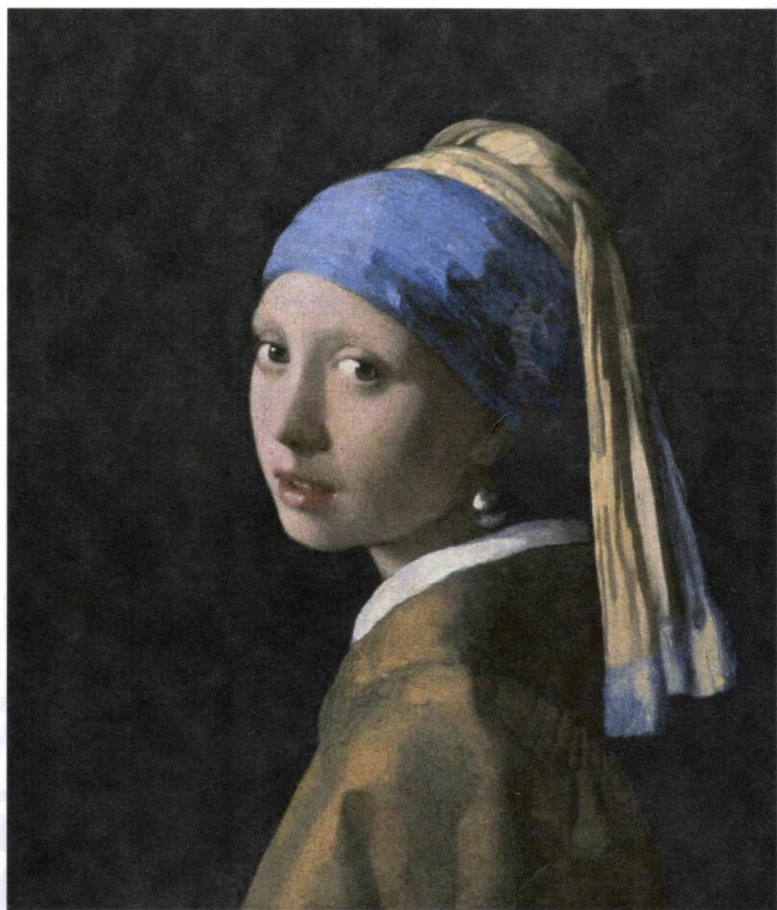

R. 577

ISSN 2010-5517

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Yanvar – 2019

Ян Вермеер. "Сут қуяётган аёл"

R

J Alisher Navoiy
nemidagi
O'zbekiston MK

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Экз
№ 1

Жамоатчилик кенгаши:

Сирожиддин САЙИЙД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАҒУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдурахим МАННОНОВ
Шухрат РИЗАЕВ
Комилжон АЛЛАМЖОНОВ
Алишер ҚОДИРОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР: РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Журнал

1997 йил июндан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:

Аҳмадҷон
МЕЛИБОВЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Муҳиддин РАҲИМ
Назира ЖУРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОВЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Жамила АСҚАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Ишқ сиррин... (Рус ва инглиз тилларига С.Иванов, Қ.Маъмуров тарж...).	3
---	---

МУҲАРРИР МИНБАРИ

А.МЕЛИБОЕВ. Фикр – фахмлаш ибтидоси.	9
--------------------------------------	---

ШАРҚ ТАФАККУРИ ДУРДОНАЛАРИ

А.НАСАФИЙ. Комил инсон китоби. Рисола. (Форс тилидан Н. Комилов, О. Давлатов тарж.).	19
---	----

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Ҳозирги замон рус шеъриятдан. (Рус тилидан В.Файзуллоҳ тарж).	46
---	----

НАСР

Э.ТУРОН. Туманли кунлар ёҳуд Боғдон кашкири. Қисса.	52
Б.НУШИЧ. Ўн уч ойдан сўнг. Роман. (Рус тилидан Б.М.Шариф тарж.).	79

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Й.ГЁТЕ. Шеърият ва ҳақиқат. (Олмон тилидан М.Ақбаров тарж.).	127
--	-----

ЖУРНАЛХОН ФИКРИ

Ғ.ПЎЛАТОВ. Адабий турғунлик қачон тугайди?	151
--	-----

ТИЛ. ТАРИХ. МАЪНАВИЯТ

Т.МУҲАММЕДОВ. Савод тарихига оид хужжат.	154
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Ҳ.Ф.ЛАВКРАФТ. О.ДЕРЛЕТТ. Остонада пинҳона. (Рус тилидан Р.Обид тарж.).	158
--	-----

Жаҳон маданияти ва санъати.	195
Жаҳон хандаси.	200
Муковамизда.	202
Қомус.	204
Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмун.	206

NAVOIY SABOQLARI

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441–1501)

ИШҚ СИРРИН...

*Ишқ сиррин ҳажр асири нотавонлардин сўрунг,
Айш ила ишрат тариқин комронлардин сўрунг.*

*Бизга жуз меҳру вафо ойини бўлмайдур насиб,
Бевафолиғ расмини номеҳрибонлардин сўрунг.*

*Бизни даврон меҳнати ҳам оғсиз этмиш, ҳам қари,
Ҳусн ила қувватни раъно навҷувонлардин сўрунг.*

*Бедил эл дилжўйлуқ ё дилишканлик расмини
Фаҳм қилмаслар, бу ишни дилситонлардин сўрунг.*

*Нек ном эл ишқ аро бадномлиғлар шевасин
Яхши билмаслар, ани биздек ёмонлардин сўрунг.*

*Фардлик завқини сўрманг шавкату жоҳ аҳлидин,
Ул суубат лаззатин бехонумонлардин сўрунг.*

*Ажз туфроғида ишқ аҳлига ўлган ҳукми бор,
Қатл ҳукми айламакни қаҳрамонлардин сўрунг.*

*Билмади мақсуди ганжининг нишонин аҳли расм,
Гар сўрарсиз, ани беному нишонлардин сўрунг.*

*Чун Навоий ишқ саҳросида итти, дўстлар,
Ани ул ёндин етишиган корвонлардин сўрунг.*

(“Фавоийид ул-кибар”, 350-газал)

Тарик – йўл-йўрик, йўсин, одат

Жуз – бошқа, ўзга, бўлак

Ойин – одат, расм-русум

Навжувон – ёш

Бедил – дилсиз, юраксиз; ҳолсиз, мажолсиз; мафтун, ошиқ

Дилжўйлук – кўнгил очиш, хурсанд қилиш, меҳрибонлик кўрсатиш

Дилшиканлик – ранжитиш

Дилситон – дилни олувчи, дилни ўзига мафтун қилувчи; маҳбуба, маъшуқа

Нек – яхши

Шева – одат, равиш, йўсин

Фардлик – ёлғизлик

Жоҳ аҳли – бойлик, мансаб аҳли

Суубат – кийинчилик, машаққат

Ажз – ожизлик, заифлик, хасталик

Мақсуд – мақсад

Ганж – ҳазина, бойлик

Аҳли расм – қоидалар асосида яшайдиган кишилар

Итти – йўқолди

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Ишқ сирини ҳижроннинг асири бўлган нотавонлардан сўранг, хурсандчилик ва кўнгулхушликнинг йўлини (шу йўлдан ўтган) бахтли инсонлардан сўранг.

2. Бизга меҳру вафо йўлидан бошқа йўл насиб бўлмайди, бевафолик одатини номехрибон кишилардан сўранг.

3. Бизни бу замон машаққати ҳам ожиз қилди, ҳам кексайтирди, ҳусн билан қувватни ёш раънонихоллардан сўранг.

4. Бедил (дилини ёрига топшириб қўйган) ошиқлар хурсанд қилиш ёки ранжитиш нима эканлигини фахмлай олмайдилар, бу ишни дилни олувчи маҳбублардан сўранг.

5. Яхши ном ила шуҳрат топганлар бадном (ёмонотлик) бўлганларнинг йўригини билмайдилар, бу ҳолни биздек ёмонлардан сўранг.

6. (Ишқ йўлидаги) ёлғизликнинг завқини шон-шавкат ва улуғликда яшайдиган, бойлик ва мансаб кишиларидан сўраманг, бу йўлдаги машаққатларнинг лаззатини беҳонумон (ҳеч нарсаси йўқ, бор-йўғидан ажралган)лардан сўранг.

7. Ожизлик тупроғида ишқ аҳли учун ўлмоқлик ҳукми бор, қатл ҳақидаги ҳукми ошиқларни қатл этишни қаҳрамонлик деб биладиганлардан сўранг.

8. Қоидалар асосида яшайдиган бедард эл ҳақиқий хазинанинг қаерда эканлигини билмайди, агар буни билмокчи бўлсангиз, беному нишонлардан сўранг.

9. Навоий ишқ саҳросида кўздан ғойиб бўлди (йўқолди), эй дўстлар, энди уни йўлда келаётган қарвонлардан сўранг.

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Мазкур ғазал Алишер Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидан ўрин олган бўлиб, шоирнинг кексалик даври лирикаси маҳсулидир. Ғазал мавзу жиҳатидан ошиқона, услубан ҳасби ҳол характериға эға.

Ғазалнинг дастлабки байтларида шоир ишқнинг сиру асрори хижроннинг асирлари бўлмиш нотаваонларғагина маълум эканлигини таъкидлар экан, ўзининг ҳам айнан улар сафида эканлигига ишора қилади:

*Ишқ сиррин ҳажр асири нотаваонлардин сўрунг,
Айш ила ишрат тариқин қомронлардин сўрунг.*

*Бизға жуз меҳру вафо ойини бўлмайдури насиб,
Бевафолиғ расмини номехрибонлардин сўрунг.*

Ғазал бошдан охиригача контраст (қаршилантириш) асосига қурилган, мисралараро қиёсий параллелизмлар шоирнинг ғоявий ниятини очишға хизмат қилади. Ҳар бир байтнинг дастлабки мисрасида шоир ишқ аҳлиға хос сифат ва фазилатлар: меҳру вафо, ожизлик, бадномлик, беҳонумонлик, беному нишонликдан хабар берса, иккинчи мисрасида ишқ дардидан бенасиб қимсаларға хос ҳолатлар: “айш ила ишрат”, бевафолиғ, “хусн ила қувват”, “дилситонлиғ”, “шавкату жоҳ”ни тасвирлайди ва натижада ғазалда икки қарама-қарши қутб кишилариға хос тасвир пайдо бўлади. Шоир ўзининг биринчи гуруҳға мансублигини бир қарашда шикоят ва арзи ҳол қайфияти билан таъкидлаётгандек туюлса-да, аслида ҳақиқий ишқ аҳлидан эканлигига, бу унга чексиз завқ ва лаззат бағишлашиға урғу беради. Бу ҳолат, айниқса, ғазалнинг бешинчи байтидан яққолроқ намоён бўла бошлайди:

*Нек ном эл ишқ аро бадномлиғлар шевасин
Яхши билмаслар, ани биздек ёмонлардин сўрунг.*

Кейинги байтда шоир ишққа фалсафий тус бериб, шундай дейди:

*Фардлик завқини сўрманг шавкату жоҳ аҳлидин,
Ул суубат лаззатин беҳонумонлардин сўрунг.*

Тасаввуф фалсафасидан маълумки, фардлик, яъни ёлғизланиш ҳақиқий ошққа хос ҳолатлардан бўлиб, бунда ошқ яққаланиш орқали ўз қалбини поклаб боради. У ўз руҳини ёлғиз тутишни истаб, халқдан узлатға чекинади. Ёлғизланиш қалбнинг Ҳаққа юзланиши учун имкон яратади, Ёр ёдидан қалғитадиган нарсалардан халос этади. Навоийнинг таъкидлаши-

ча, бу завк ва лаззатни ўз қалбини мансаб ва бойликка муҳаббат билан
гўлдирган “шавкату жоҳ” аҳли қаердан ҳам билсинлар?!

*Ажз туфроғида ишқ аҳлига ўлган ҳукми бор,
Қатл ҳукми айламакни қаҳрамонлардин сўрунг.*

Ишқда камолотга эришган ошиқларгина ишққа таслим бўладилар, улар бу йўлда хору забун, яъни ожиздилар, бу ожизлик биз тушунган кучсизлик маъносида эмас, балки ишққа таслимият маъносидадир. Бундай ошиқларга қатл ҳукмини берувчи “қаҳрамонлар” эса ишқдан, демак, ҳаёт сиридан бебаҳра инсонлардир. Бу йўлда қанча ошиқлар тарки жон қилганлари, уларнинг қанчасига айнан мана шундай “қаҳрамонлар” қатл ҳукмини ўқиганлари тарихдан яхши маълум.

Алишер Навоий кейинги байтда ушбу фикрни давом эттириб, дардсиз ва ҳиссиз, куруқ коидалар асосида яшайдиган инсонларни “аҳли расм” деб атар экан, уларнинг “мақсуд ганжини” – ҳаётнинг маъносини билмаслигини айтади, зеро, яшашдан мурод ҳақиқий ишқнинг сирини аңлашдир. Ишқ йўлида беному нишонларгина ишқнинг, демак, яшашнинг маъносини аңлаган кишилардир:

*Билмади мақсуди ганжининг нишонин аҳли расм,
Гар сўрарсиз, ани беному нишонлардин сўрунг.*

Байтда “ганжи нишон” ва “беному нишон” бирикмалари орқали сўз ўйинига мурожаат қилинган.

Мақтабда тасаввуфдаги фано боскичи ҳақида сўз бориб, лирик қаҳрамон ўзининг ишқ саҳросида ғойиб бўлганини таъкидлар экан, энди ундан фақат бу саҳрога кирганлар (ҳақиқий висолга эришганлар)гина хабар келтиришини фаҳр билан баён этади. Байтда шоирнинг бадиий маҳорати “итти” (йўқолди) сўзини “ит” сўзи билан таносуб ҳосил қилувчи “қарвон” сўзи билан боғлаганлигида яна бир бор намён бўлади:

*Чун Навоий ишқ саҳросида итти, дўстлар,
Ани ул ёндин етишган қарвонлардин сўрунг.*

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг ушбу ғазали ишқ ҳаётнинг асоси эканлиги билан боғлиқ фалсафий фикрнинг изҳори бўлиб, шоир бу туйғуни ҳис этиш йўлидаги дарду изтиробларини юксак санъаткорлик ва пафос билан тасвирлайди ҳамда инсон қалбининг энг олий ва покиза, улуғвор нукталарига урғу беради.

Ғазал рус тилига мутаржим Сергей Иванов томонидан маҳорат билан ўғирилган. Таржимада аслиятга ҳос асосий белгилар: ғазал ҳажми, қофияланиш тизими, радифнинг сақлаб қолинганлиги таржиманинг муваффақиятини таъминлаган. Таржимон рус китобхонига ғазал мазмунини имкон даражасида етказиб беришга ҳаракат қилган ва бунга эришган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Сергей ИВАНОВ

*О таинствах любви – у тех, кто раб ее оков, спросите,
А тех, кто счастьем наделен, про радости пиров спросите.*

*Любовь и верность – наш удел, другой обычай нам неведом,
А про неверность – у дурных – в чем суть ее основ – спросите.*

*Нас жалкой немощью гнетут заботы времени и старость –
О красоте и силе – тех, кто молод и здоров, спросите.*

*Для бессердечного ничто – сердец восторги и крушенья, –
Про сердце – лучше у того, кто знает сердца зов, спросите.*

*Не знает преданный в любви повадок пленников порока,
Об этом – нас, познавших мрак порочных тайников, спросите.*

*Мужей почета и чинов про отрешенность не пытайте,
О сладких тяготах ее у нищих бедняков спросите.*

*Вся сила пленников любви – во прахе немощи смиренье,
А как смирять врага – у тех, кто дерзок и бедов, спросите.*

*Неведом людям суеты благой приют уединенья –
Уж если спрашивать о нем, снискавших тихий кров спросите.*

*В пустыню горестной любви друзьями Навои отторгнут,
О нем – случайный караван, бредущий из песков, спросите.*

Ғазалнинг англизча таржимаси

Таржимон – Қосимбой МАЪМУРОВ

LOVE'S SECRET

*Ask love's secret from those who're by separation enslaved,
Ask joy and pleasure from those who're with happiness pleased.*

*We are endowed with nothing but love and faith,
Ask faithlessness habits from those who love not.*

*The toils of this time made us both weak and old aged,
Ask beauty, strength from those who're young pledged.*

*Those lovers who lack souls would conceive not what
Pleasure or displeasure is, of it ask beloved souls' lot.*

*Those who were honored with good name are unaware
Of the dishonored, ask for them from us – bad who are.*

*Don't ask the pleasure of loneliness from the high ranked,
Ask the pleasure of hardships from those who're deprived.*

*On the weak's soil you're subjected to do nothing but die,
Ask death sentence from those heroes who for love's sake die.*

*Where treasure was the griefless weak law abiders knew not,
If you want to know, ask those who a good name left not.*

*Hey friends, in the steppe of love Navoiy was lost at sight,
Now, do ask for him of caravans passing on that road site.*

ФИКР – ФАҲМЛАШ ИБТИДОСИ

Дунё одамзот учун яратилган. Бинобарин, уни асраб-авайлаш, жихозлаш, зарур бўлганда куткариш ҳам одамзотнинг ўзига, унинг эзгу, гўзал амалларига боғлиқ. Шундай амаллардан бири Ўзбекистон Президентининг БМТ минбаридан туриб, “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюцияни қабул қилиш тўғрисидаги таклифи бўлди. Инсониятнинг бу ёруғ оламда тинч-тотув, аҳил-иноқ яшаши учун ғоят муҳим бўлган бу тарихий ҳужжатни дунё ҳамжамияти яқдиллик билан қўллаб-қувватлагани Ўзбекистоннинг дунё олдидagi нуфузини янада оширди.

Бир йил тарихан қисқа давр. Аммо унинг ҳар куни, ҳар бир соатидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш унумли самараларга олиб келиши аниқ. 2018 йили ташқи сиёсат соҳасида янги сермазмун саҳифалар очилди, қатор хорижий давлатлар, биринчи навбатда, қўшни мамлакатлар билан дўстона ва ўзаро манфаатли муносабатлар тикланди. Йўللардаги сунъий тўсиқлар олиб ташлангани бир оила аъзоларининг, қариндош-уруғ, дўст-қадрдонларнинг дийдорлашувига йўл очди, Ўзбекистон раҳбарининг яхши кўшничилик, ўзаро ишонч ва ҳурмат-эҳтиромга асосланган янги сиёсати маъно-моҳиятини дунёга намоён этди. Одамларнинг талаб-истакларини рўёбга чиқариш, уларни эшитиш, ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш янги сиёсатнинг муҳим йўналишига айланди. Давлатимиз раҳбарининг мамлакат Парламентида мурожаатномасида бу йўналишдаги ислохотлар 2019 йилда ҳам изчиллик билан давом эттирилиши маълум қилинди. Бундан англашиладики, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзини амалга оширилаётган ислохотларга бевосита дахлдор деб ҳис қилиши, фаол ташаббускор бўлиши, ғайрат-шижоат намуналарини кўрсатиши зарур.

Йил давомида ҳаётимизда жиддий ўзгаришлар юз берди. Йирик замонавий саноат объектларининг ишга туширилиши, 336 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилгани, шаҳар ва қишлоқларимизда жами 3,5 миллион квадрат метрдан зиёд намунавий уйлар ва кўпқаватли уй-жойлар фойдаланишга топширилгани, аҳолининг даромадлари 12 фоизга ошгани, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизими янада такомиллашаётгани, шубҳасиз, қатта ютуқ. Мамлакатимизда ёш оилалар ҳар жихатдан қўллаб қувватланаётгани, уларга ва ногиронларга уй-жой берилаётгани, фарзанд тарбияси билан шуғулланаётган аёлларга қўшимча ижтимоий ёрдам кўрсатилаётгани дунё миқёсида олганда ҳам янгиликдир.

Ўзбекистон бугун давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, миллий тараққиётга эришишнинг бошқа самарали йўли йўқ. Замон шиддат билан ривожланиб бормоқда, эндиликда жамият-

га янги фикр, янги ғоя, янги инновацион сиёсат, янги етук кадрлар зарур. Бусиз кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Бундай йўлни танлаганлар, шубҳасиз, ютади.

Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштириш ҳеч қачон эскирмайдиган, кун тартибидан тушмайдиган вазифалардан бири. Шундан келиб чиқиб, Президент Шавкат Мирзиёев “Давлат хизматлари тўғрисида”ги қонунни ишлаб чиқиш вақти келганини таъкидлади. Бу қонуннинг қабул қилиниши мамлакатда коррупция, порахўрлик, таъмагирлик каби жиноий хатти-ҳаракатларнинг олдини олади. Давлат ўз хизматчисининг бугуни, эртаси ва, умуман, тақдирига кафил экан, бундай айтишларга ўрин қолмайди. Мансабдан кетсам тирикчилигим нима бўлади, деган хавотирга тушмайди.

Президент Парламент фаолиятидаги сусткашликка, ташаббускорликнинг етишмаслигига яна бир бор тўхталиб ўтди. Дарҳақиқат, депутатларнинг иши кўп ҳолларда расмий йиғилишлардан, юзаки муҳокамалардан иборат бўлиб қолмоқда. Бугунги кунда соғлиқни сақлаш, олий ва ўрта махсус таълим тизимида талай камчиликлар мавжудки, уларга бефарқ қараб бўлмайди. Давлатимиз раҳбари Қонунчилик палатасида Соғлиқни сақлаш масалалари бўйича алоҳида қўмита ташкил этиб, унинг аъзолари асосан ҳудудларда фаолият кўрсатиши зарурлигини тақлиф этди. Олий Мажлис раҳбарияти қонунлар муҳокамасига халқ оммасини янада кенг, самарали жалб қилиши, бунинг учун замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан унумли фойдаланиши, Интернет тармоғида махсус “майдонча”лар яратиши зарур. Ҳар бир фуқаро давлат ва жамият ҳаётига дахлдор муҳим масалалар бўйича фикрини эмин-эркин билдириши, бунинг учун “Менинг фикрим” махсус веб-саҳифасини ташкил этиш кўплаб зилол суви бўлоқларининг кўзини очади, донишманд халқимизда мамлакат тақдирига дахлдорлик туйғуси кучаяди, маънавий уйғоқлик юзага келади, муаммоларнинг ечим йўллари топилади.

Мурожаатда давлатнинг функция ва ваколатлари ҳаддан ташқари марказлашиб кетгани рўй-рост айтилди. Бу усулдан воз кечиш зарур. Юртбошимизнинг вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликларига кўпроқ мустақиллик бериш тўғрисидаги тақлифини тадбир иштирокчилари мамнуният билан кутиб олдилар. Туман ҳаётига тааллуқли оддий муаммони марказий идоралар орқали ҳал этиш, бунинг учун қанчадан-қанча қоғоз қоралаш, навбат кутиш, имзо қўйдириш, димоғдор “тўра”ларнинг қабулхоналарида сарғайиб ўтириш жамиятнинг бугунги даражасига мутлақо тўғри келмайди.

Йиғилишда давлатимиз раҳбари 2019 йилга “Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш” йили деб ном беришни тақлиф этди. Йиғилиш иштирокчилари тақлифни яқдиллик билан қўллаб-қувватлади. Чунки, бугун хорижий сармояларсиз, кучли ижтимоий сиёсатсиз мамлакатни ривожлантириб бўлмайди. Энг аввало, ўз маблағини бошқа бир мамлакат иқтисодиётига киритмоқчи бўлган сармоядорларнинг ишончини қозониш, бунинг учун ҳуқуқий қағолат тизимини шакллантириш, маблағлардан самарали фойдаланишга эришиш зарур бўлади. Мурожаатда айтилганидек, бугун ҳар бир киши, лавозими ва ваколатидан қатъи назар, ўз билими ва маҳоратини муттасил ошириб бориши, раҳбарлик маданиятини чуқур эгаллаши зарур. Негаки, бизни чиндан ҳам “оғир йил кутиб турибди. Халқимиз таъбири билан айтганда, сув келса симириб, тош келса кемириб, танлаган

йўлимиздан қайтмаслигимиз шарт. Ҳаётда ҳеч нарса ўз-ўзидан бўлмайди. Ўзимиз ҳаракат қилмасак, ҳеч ким бизга бегараз ёрдам бермайди. Ўзимиз ўзимизга хиёнат қилмаслигимиз керак, ўзимиз ўзимизни алдамасак, ҳалол ишласак, ўз олдимизга қўйган мақсадларга, албатта, етамиз”.

Мурожаатнома матнини қайта-қайта ўқир эканман, кўнглимдан шу мулоҳазалар ўтди. Йил йилдан фарқ қилмоқда, дедик. Худди шундай, дунё ҳам кечаги дунё эмас. Муҳим стратегик чорраҳаларда эски асрдан янги асрга кўчиб ўтган, кўлами кенгайиб бораётган ҳавфли кураш давом этмоқда. Унинг замирида табиий бойлик, мўмай хомашё захиралари тасарруфини кўлга қиритиш, ўзга халқларнинг асрлар давомида шаклланган турмуш тарзини “ислоҳ” қилиш, ёшлар онги ва қалбини эгаллаш учун уларнинг эътиқодларини сусайтириш, бефарқлик, масъулиятсизлик касалиғига мубтало қилиш, миллий маданият асосларини оломон маданиятига алмаштириш мақсади ётади. Бундай ҳаракатлар ошкора эмас, турли никоблар остида олиб борилади. Ҳаётий тажрибаси етарли бўлмаган, турмушнинг оғир синовларига дуч келмаган, ҳамма нарсага ҳавас кўзи билан қарайдиган ёшлар қутилмаган “илтифот”ларга маҳлиё бўладилар, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай нияти бузук кимсалар қўлида ўйинчоққа айланиб, ота-боболарига ҳос миллий-маънавий илдизлардан узоқлашганларини сезмай қоладилар. Мафкуравий хуруж кўринмас офат янглиғ халқ, миллат ҳаётига кўнғирок чалмай кириб келади, илдиз отади, одоб-ахлоқ қоидаларини емиради, онг-шуурда хиёнат ва сотқинликка майл уйғотади. Шундай экан, ҳар биримиз – вазирми, депутатми, вилоят ёки туман ҳокимими, сиёсий партия етакчиси ёки ижодкор зиёлими – барчамиз огоҳ бўлишимиз, мулоқотдан ўзимизни четга олмаслигимиз шарт. Неча минг йилдирки, дунёнинг жамики ютуқлари асосида шу оддий инсоний фазилат ётади.

Давлатимиз раҳбарининг халқ билан мулоқот қилиш, уни тинглаш сиёсати эълон қилинганида, бу янгиликка айримлар ажабланиб қарашди. “Одамлар бошингни қотириб ташлайди, ҳамма ўзининг муаммосини айтади, бошқани ўйламайди”, дегувчилар ҳам бўлди. Не бахтки, мулоқотлар чоғи шахсий маиший муаммолар билан бирга, жамият, давлат манфаатлари, миллатнинг шаъни, Ватанимизнинг фахри-ғурури, юртимизнинг келажаги билан боғлиқ ғоят муҳим таклиф-мулоҳазалар қуюнчаклик билан айтилдики, бу ҳолат одамларда сиёсий маданият, ижтимоий фаоллик туйғуси ошиб бораётганининг тасдиғи эди.

Ёшлигимда кишлоғимиз оксоқолларидан эшитган ушбу таъриф ҳамон ёдимда: “Ўзи дуруст йигит, аммо гапининг ушови йўқ...”. Ушов – фикр, гапнинг маъзи, пўстқалласи. Синчков киши хузурига келган одамнинг мақсад-муддаосини сўз бошлаши биланок, ранг-рўйига қараб ҳам англайди. Донишмандлар фикрни ҳаётнинг жон булоғига қиёслашади. Фикрдан тўхтаган одамнинг умри ҳам тўхтайди, энди у фақат мавжуд бўлиб қолади, дея ўзларига сабоқ беришган, бу аччиқ ҳақиқатдан бошқаларни ҳам огоҳ қилишган.

Фикр жамиятни, давлатни ҳаракатда, курашда, изланишда, демакки, ривожланишда ушлаб туради. Фикрлар хилма-хиллиги миллий тараққиёт йўлларини очади. Фикр мудрай бошласа, унга этиёж сусайса, жамият ҳам мудрай бошлайди. Абу Ҳомид Ғаззолийнинг қуйидаги фикрига эътибор беринг: “Суннатда бир соат фикр қилиш бир йиллик нафл ибодатидан яхшидир. Аллоҳнинг китобида ҳам тадаббур ва эътибор, мулоҳаза ва тафаккур

хусусида кўп тарғиблар бор. Фикрнинг нур калити ва фахмлаш ибтидоси экани сир эмас. У илмларни овлайдиган тўрдир...”

Илмларни эгаллашдаги сусткашлик, бепарволик хусусида кўп ва ҳўб ёзилган. Абдулла Қодирийнинг “Аҳволимиз” шеърисида ўқиймиз:

*Кўр бизнинг аҳволимиз, гафлатда қандай ётамыз,
Жойи келган чоғида виждонни пулга сотамыз.
Ўелимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
На худони буйруғи бўлган улум ўрготамиз.
Қорнимиз шундан иборат бўлди ушбу чоғда,
Ўнтадан бедона боқиб, ёзу қиш сайротамиз.
Ҳамда ҳар кун такяларда наша, кўкнори чакиб,
Баччага кокил солиб, оҳ-воҳ билан ўйнотамиз.
Келингиз, ёшлар, зиёлилар, бу кун гайрат қилинг,
Ухлаганлари агар Қодир эса, уйғотамиз.*

Улуг адибнинг куйидаги шеъри янада таъсирли:

*Кел, эй миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан қарор ўлсун,
Бу кундан ўткан ишларга пушаймон бирла ор ўлсун.
Қилайлик бу кун гайрат, ҳама бирдан қилиб ҳиммат,
Жаҳолат чўлу саҳросики, минбаъд сабзор ўлсун.
Адашмай қумушу олтинни ҳама боёнлар асло,
Солиб дорилфунунлар ҳамда мактаблар ҳазор ўлсун.
Ўқишсин миллат авлоди, бизни доим дуо айлаб,
Қилиб таҳсил улумларни фунуна яхши ёр ўлсун.*

Таникли мутафаккир Исмоил Гаспринский “Таржимон” газетининг 1883 йил 15-сонисида эълон қилинган “Меҳнат ва тараккиёт” номли мақоласида куюниб ёзган эди: “Муаллимлик (бизда) кадрсиз, шарафсиз. Мактаблар ночор. Мадрасалар ночор. Лондонга боринг-да, биринчи дуч келган мактабга кириг: 10-12 ёшлик болаларнинг фикр-қарашлари қанақа? – Биздаги қирқ ёшлик кишилардек фикрлайдилар. Бир неча тил ўрганадилар, етти-саккиз фан ўқийдилар... Мактабда илм ўргатилади. Кўчага чиқсангиз, оддий одамлар ҳуқуқ ва фалсафа, ижтимоиёт ва сиёсат ҳақида шундай фикрлайдиларки, ҳайрон қоласиз. Кутубхоналарда хилма-хил тилларда миллионлаб китоблар... Фабрика-заводларга киргудек бўлсак, унда кўрганларимиз биз учун охирзамоннинг нақд ўзи: беш юз йиллик эман калинлигидаги маъданни ёғдай кесадилар, минг пудлик темир чўкич уни дазмоллаб, инжа (нафис) тунукага айлантиради. Инглизлар бунга меҳнат ва билим туфайли эришдилар...”

Бундай аянчли аҳволни Тавалло жуда ўхшатиб ҳажв қилади:

*Оврупо аҳли, сиз қулоқ тутингиз,
Биз ҳунарлар ёзуб тонуштирамыз.
Келтурунг занбарак, қурол неча хил,
Бизни собқон била отуштирамыз.
Афтомобил аробангиз қайда,
Ўққанд арба билан чопуштирамыз.*

*Биз билтурмиз, сиз тўғри сўзни(нг) қули,
Лек биз ялгонлар қотуштирамиз.
Дўстни душман этуб, солиб изво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамиз.*

Шундай бўладики, ҳаётимизда, турмуш тарзимизда мавжуд айрим камчиликлар, феъл-атворимиздаги нуксонлар, тарбиянинг бузилаётгани, бепарволик, танбаллик, ўзимбўлайчилик кайфиятлари хусусида гап очилса, кўплар буларнинг ҳаммасига бугунги “алғов-далғов, ур кетди, сур кетди” замон, яъниким глобаллашув айбдор дейди. Зиммасига ҳеч нима олмайди. Аслида-чи? Бу саволга шоир Тавалло ўз вақтида ғоят ўринли жавоб берган:

*Тескари деманг, замон, бизнинг юришлар тескари,
Элдин ибрат олмайин, бизда туришлар тескари.
Йўқ деманг, бизда муҳаррир, шоир, эй, аҳбоблар,
“Ой юзунгдан, вой кўзунгдан” деб ёзишлар тескари.
Ўзгалар тонг отмайин мактабга юзланганида,
Тушгача уйғонмайин бизда ётушлар тескари...*

“Тарақкий топган миллатлар эрта тонгда саф-саф бўлиб, илму маърифат-га йўл тутсалар, биз тўда-тўда бўлиб ошга чопамиз”, дейди Фитрат домла.

Кўшиқ ихлосмандлари “Манам Мажнуни ишк, дўстларки, бир Лайлони изларман, Жамоли гул, сочи сунбул, кўзи шахлони изларман”, деб бошланувчи машҳур ашулани яхши билишади. Ушбу кўшиқ муаллифи куйидаги сатрларни ҳам битган:

*“Илмсизликдан бўлур бўлса қаю миллат хароб,
Илмсизликдан келур миллатга келса ҳар азоб,
Илмсизликдан қилур чўх гайрилар бизга итоб,
Илмсизликдан эрур тўти уйи жойи зуроб,
Эй мусулмонлар, бизим сиздан бу одат истариз,
Илм учун жаҳду жадал қилмоқ давомат истариз.
Барча миллат ичра бизлар илм учун муҳтожмиз,
Илмсизликдан мудом музтар ўлуб, қаллочмиз,
Тўйдилар бегоналар илм ила, бизлар очмиз,
Илм боғида ҳама булбул эса, қашқочмиз,
Эй мусулмонлар, бизим сиздан бу одат истариз,
Илм учун жаҳду жадал қилмоқ давомат истариз...”*

XX аср бошларида “Илмсизлик миллатни охир-оқибат хароб қилади, эл-юрт бошига неки азоб, неки хароблик келса, билингки, бу – илмсизлик оқибатидир. Бошқалар илм булоғидан баҳраманд бўлиб, тўйиб турганларида, биз оч-яланғоч ўтирибмиз. Бас, биз ҳам илм олишга жаҳду жадал қилайлик, илм боғида булбулдек сайрайлик. Умр беҳуда ўтиб кетади, чой-хонаю майхонани макон айлаб, ёнбошлаб ётавермайлик. Олиму фозиллар боис дину миллат обод бўлғай”, дея ўз ватандошларини илм зиёсига даъват этган шоир XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкентда шаклланган адабий муҳитнинг Сидқий Хондайликий, Камий, Тавалло, Хислат каби вакилларида бири Мискин домла бўлади.

Бугунги мураккаб шароитда ҳар бир давлат ўзи кўзлаган мақсад сари интилар экан, илм-фан ютуқларидан ғоят самарали фойдаланишга ҳаракат қилмоғи лозим. Мутафаккир боболаримиз аини шу ҳақиқатни кўп бор такрорлашган. Яқунланган йилнинг муҳим ютуқларидан бири давлатимиз раҳбарининг илм-фан ривожига алоҳида эътибори бўлди, десак, муболаға бўлмайди. Деярли фалаж аҳволга тушиб қолган Фанлар Академияси томирларига жон кирди, моддий-техник базаси мустаҳкамланди, академия таркибида қатор илмий-тадқиқот институтлари ва марказлар ташкил этилди. Шу билан бирга, мамлакатимиз олий ўқув юртларининг сони сезиларли даражада ошди, нуфузли хорижий ўқув юртларининг филиаллари иш бошлади, кечки ва сиртқи бўлимлар тикланди. Умрини илм-фан тараққиётига бағишлаган муҳтарам олимларимизга эътибор кучайди, “Устоз-шоғирд” мактаблари фаолияти йўлга қўйилди. Олий ўқув юртлари раҳбарларига маълум мустақилликлар берилди. Энг муҳими, “квота” деган тўсик бекор қилинди. Фақат футболда эмас, илмий йўналишда ҳам ўзига хос “селекция” билан шуғулланиш, иқтидорли ёшларни имтиёз асосида ўқишга қабул қилиш топшириғи берилди. Вилоятларда Президент мактабларини ташкил этиш жараёни бошланди. Ижодкорларни қўллаб-қувватловчи “Илҳом” жамоат фондининг ташкил этилиши, маданият ва санъат муассасалари ҳамда йирик компания ва банклар ҳамкорлигида “Дўстлар клублари” фаолият бошлагани ҳам йилнинг қувончли воқеалари сафидан жой олди.

Мурожаатномани қайта-қайта ўқир эканман, ён дафтаримга ушбу фикрларни ёзиб қўйдим: “Мамлакатда ишончли инвестиция муҳитини яратиш керак. Ўзбекистон ҳар жиҳатдан ишончли мавқега эга бўлсагина, сармоядорлар сафи кенгайди. Бунинг учун улар билан ишлашга доир жаҳон тажрибасини ўрганиш зарур. Ҳар бир раҳбар шу муҳитни яратишга ҳисса қўшиши, бунинг учун ўз устида ишлаши, малакасини ошириши, зарур бўлса, илғор фикрловчи ёшлардан ҳам нималарнидир ўрганиши лозим. Малака ва савияни оширмай, илмий тафаккур булоқларини очмай туриб бу вазифани бажариб бўлмайди. Дунё кун сайин ўзгариб бормоқда. Бу жараёндан орқада қолиб кетган раҳбар, наинки бирор лавозимда, шахсий ҳаётида ҳам орқада қолиб кетади. Иқтисодиётда бозор муносабатларига тўла ўтмоқдамизми, унинг ёзилган ва ёзилмаган қонунларига тўла амал қилишимиз талаб этилади. Ҳаммага бир хил шароит яратилиши, “эркатой”, танкид ва назоратдан холи ташкилотлар бўлмаслиги зарур”.

Дунё давлатчилиги тарихидан маълумки, миллий тараққиётга эришиш учун жамиятнинг маълум қатлами вакиллари эмас, улар билан бирга барча-барча биргаликда, бир мақсад йўлида қатъий ишонч билан ҳаракат қилмоқлари даркор. Бу хусусда таниқли тарихчи олим Бахтиёр Исоқов шундай ёзади: “Ҳар бир одам эсини таниганидан бошлаб, орзу-хаваслар оғушида яшайди. Орзулари амалга ошадиган қуннинг келишига умид боғлайди. Умид инсоннинг қалбини ёритувчи шамчирок. Шу шамчирок ўчмаса, умид ҳам сўнмайди. Умидбахшлик эса эртанги кунга бўлган ишончни оширади. Ишонч туйғуси барқарор экан, инсон янада қучли ва журъатли бўлиб бораверади...”

Бугун Ўзбекистон, унинг кўпмиллатли халқи аини шу туйғу, шу ишонч билан яшамоқда. Юртимиз ибрат ва ҳавас манзилига айланиб бораётир. Оғир синовлардан омилкорлик билан ўта олишимизни, мамлакат иқтисодиётининг бугуни ва эртанги истикболини, моддий ва маънавий

“захира”ларимизни, яна нималарга қодирлигимизни яхши биламиз. Шу билан бирга, олдимизда янада масъулиятли вазифалар турганини ҳам тасаввур қиламиз. Бу вазифалар Мурожаатномада аниқ-равшан айтиб ўтилди: мамлакатда қатъий тартиб-интизом ўрнатилиши, ижро маданияти кучайиши, иқтисодий ўсиш суръати ошиши, инфляция жиловланиши, дунё мамлакатларининг иқтисодий тажрибасини ўрганиш, статистика юртишни эркинлаштириш (бу жуда оғир вазифа), солиқ тўлаш маданиятини ошириш, лоқайдлик, дангасалик, боқибегамликка барҳам бериш зарур. Аҳоли саломатлигини сақлаш, ҳалол меҳнатни рағбатлантириш, ҳар соҳада соғлом рақобат бўлишига эришиш ҳам муҳим. Ташкилотлардан бирининг масъул ходими телевидение орқали қанча кишига ногиронлар аравачаси тарқатилганини муҳим ютуқ сифатида айтганидан кўра, йил давомида бу нуқсоннинг олдини олиш йўлида қандай профилактика ишлари олиб борилганини айтгани маъқул. Тест маркази ходими “Олийгоҳлар бинолари, йўлақлар ва аудиторияларга қанча кузатув аппаратлари ўрнатилганини маълум қилганидан кўра, ота-оналарни бу ноҳалол йўللардан қайтаргани дуруст. Бунга эса оммавий ахборот воситаларидан, хусусан, телевидение ва радио имкониятларидан, газета-журнал саҳифаларидан унумли фойдаланиш орқали эришиш мумкин. Жадид боболаримиз кўп бор таъкидлашганидек, жамиятда мавжуд бўлган (одамларнинг феъл-атворида ҳам) муаммоларнинг барчасини илм-маърифат, тафаккур, тарғибот-ташвиқот ишлари билан ҳал қилса бўлади. Бунинг учун матбуот халқнинг ўй-хаёллари, дарду ташвишларига яқин бўлиши керак.

Савол туғилади: матбуотимизда шундай яқинлик мавжудми? ОАВ бугунги кун нафаси билан яшамоқдами? Жон-жонига, қон-қонига сингиб кетган ҳайбарақаллачиликдан ҳалос бўла олдики? Умуман, ёзма журналистиканинг бугунги мавқеи қандай, келажаги борми?

Матбуот халқ ҳаёти билан яқинлашишга, ҳар қалай ҳаракат қилмоқда, бугунги кун билан яшашга, интернет билан мусобақада ўз мавқеини сақлаб қолишга интилиш бор. Айрим вилоят, шаҳар ва туман газеталарида журъатли таҳлиллар, “жизиллатадиган” мақолалар пайдо бўлмоқда. Аммо шунинг ўзи билан қаноатланиб бўлмайди.

Матбуотнинг асосий вазифаларидан бири ўқувчини, жамиятни хабардор қилиш эди. Ҳозир ҳам шундай. Бугун бу функцияни ОАВнинг кундан кунга фаоллашиб бораётган янги тармоғи – интернет журналистикаси қойилмақом қилиб бажармоқда. Эртага, ундан кейин ҳам айни шундай бўлади. Ёзма журналистика зиммасига эса ўқувчида фикр уйғотиш, тафаккурини чиниқтириш, воқеа-ҳодисалар моҳиятини тушунишига қўмаклашиш вазифаси юкланаётир. Бир мисол. Бир ерда девор қулаб тушган бўлса, интернетда бу тўғрида тахминан қуйидагича хабар тарқалади: “Фалон жойда фалон иморатнинг девори гумбурлаб қулаб тушди. Шаҳарда ваҳимали миш-миш тарқалди. Қурбонлар ва жароҳатланганлар тўғрисида маълумотлар олинганича йўқ...” Шу воқеа тўғрисида хабар ёзмақчи бўлган ҳурматли газета девор қаерда қурилгани, тупроқ таркиби қандайлиги, қурилишда қандай материаллардан фойдаланилгани ва бу ҳодиса бошқа жойларда такрорланмаслиги учун нима иш қилиш кераклиги хусусида мулоҳаза юритади. Яна мисол. Интернетда Россия Президенти Путин пойтахтни кўчириш тўғрисидаги таклифга рози бўлди, деган хабар тарқалди. Журналистик маҳоратдан бошқача мақсадда фойдаланишнинг ажойиб

намунаси. Ўқувчи ҳаёлига дарҳол Москва ва Санкт-Петербург шаҳарлари келади. Орадан бир кун ўтгач, газеталардан бирида гап узоқ шарқ маркизини Хабаровскдан Владивостокка кўчириш ҳақида бораётгани маълум қилинди.

Майли, шундай ҳам бўлсин, дейлик. Аммо миллий журналистикани ривожлантириш учун бошқа соҳалардан ҳашарга келган баъзи мутахассислар зўр бериб ўқдиришаётганидек, бу ёзма ва оғзаки журналистика бир-бирини инкор этувчи йўналиш ҳам, ягона ғолиблик учун аёвсиз кураш мусобакаси ҳам эмас. Ҳар иккиси бир-бири билан апоқ-чапоқ бўлиб, бир-бирини тўлдириб яшашга ҳақли ва шундай бўлиб қолади ҳам. Бир пайтлар телевидение яратилганида баъзилар театрларнинг ҳалокатини башорат қилган эди. Аммо бу янгилик тўғрисида икки ўртада соғлом рақобат юзага келди ва ҳар икки томон бундан манфаатдор бўлди. Ёзма ва оғзаки журналистика баҳси ҳам шундай бўлишига ишончим қомил. Фақат... айрим шартларга риоя қилинса, бас.

Улуғ ватандошимиз Исроҳон Иброт “Газет хусусида” сарлавҳали шеърида шундай ёзади:

*Газет кўрмаган беҳабар халқлар
Мисли ўлгандир ва ё ухлаган.
Газет амру маъруф этар халқга,
Ёзар кўп хабарларни этмай ниҳон.*

Иброт домланинг “Садои Фарғона” газетаси нашр этила бошланганида таҳририятга йўллаган табригида газета “Миллатимизни тараққийга тарғиб айласун, сўзни қилмай афсона”, деган сатрлар бор. Шу икки мисолнинг ўзида матбуотнинг энг асосий вазифалари акс этиб турибди: газеталар халқни тараққиётга, илм-маърифатга даъват этсин, фикри мудраб қолганларни уйғотсин, муҳим хабарларни четлаб ўтмасин, ҳаммасини очиқ-ойдин ёзсин. Афсонавий, яъни баландпарвоз сўзларни ёзиб, ҳақиқатнинг юзига соя солмасин, энсани қотирмасин.

Ушбу сатрларни шарҳлашдан аввал, 2019 йил учун обуна мавсуми қандай ўтганига бир назар ташлайлик. Эллик йилдан зиёд вақтдан бери матбуот ишига дахлдор бўлиб юрган бир қаламқаш сифатида менинг кузатганларим шу бўлдики, вилоят, шаҳар ва туманларимизда газета-журналларнинг фидойи мухлислари, қуюнчак ўқувчилари билан бирга, обуна деса юзига чечак, баданига кизамик тошадиган, “шу ташвишдан бир амаллаб қутулиб олайлик-да” дегувчи раҳбару раҳбарчалар, мутасаддилар ҳам бағоят кўп экан. “Фалон газета ёки журналдаги мақолани ўқидингизми?” деб сўраш қулоқларига оғир ботар экан. Мажбурий обунанинг бекор қилинишини улар байрамдай, узоқ чўзилган кишининг ўрнини баҳор эгаллаганидай қабул қилишди. Бунинг учун уларни айблаш фикридан йироқман. Айб ўзимизда. Аммо... ҳаммамизда эмас. Номини улуғ, супраси қуруқ, сўзида маъно-матра йўқ, бошдан-оёқ ҳавойи мактов сўзлардан иборат, бир-бирини такрорлайдиган, ўқувчи онги ва тафаккурига ҳеч нарса бермайдиган “лаббайчи” нашрлар айбдор. Газетачилик хаддан ташқари жўнлашиб кетди, кизга, келинга, куёв болага матбуот нашри очиб бериш тўйларимиздаги урфлардан бирига айланди. Ҳатто, бу тўғрида яхшигина латифа ҳам тўқилди: “Бир ота ношуд ўғлини уришаётганмиш: “Сен бола, кимга торгдинг ўзи?

Дўкон очиб бердим, эплай олмадинг. Фермага мудир килиб қўйдим, чорва-нинг ярмини очдан ўлдирдинг. Дубайга жўнатдим, бир мирисиз қайтдинг. Уйингда шумшайиб ўтиргандан кўра, ҳеч бўлмаса, бирорта газет-пазет очишга ҳам қурбинг етмайдими?...”

Оқибат шу бўлдики, журналистикада кадрлар тақчиллиги юзага келди. Малакали муҳаррир, тажрибали масъул котиб, дизайнер, саводли корректор топиш осон бўлмай қолди. Танишларимиздан бири газета очаётганини айтиб, мендан бош муҳаррирликка бирор кишини тавсия қилишимни сўради. “Муҳаррирни нима қиласиз, корректор топинг, гапнинг эга-кесимини жойига қўядиган, келишқиларни фарқлайдиган, бўғинни тўғри қўчирадиган бўлсин”, дедим киноя қилиб. Тушунмади. Мана энди, мактаб ўқитувчиларини бўлар-бўлмас нашрларга ёппасига обуна қилдириш, обуна пулининг ярмини “туя” қилишдек ярамас қоидага барҳам берилганида, таассуфки, “Ўрмонга ўт кетса, ҳўлу қуруқ барабар ёнади”, деганларидек, бундан обрўли, сўзи салмоқли нашрлар зиён кўрди. Сўзим қуруқ бўлмасин, вилоятларимиздан бирида узоқ йиллик кадрдоним, дурустгина лавозим эгаси мен томонга аста энгашиб, “Устоз, Жаҳон адабиёти”ни, “Тафаккур”ни, “Шарқ юлдузи”ни, “Хуррият”ни ўқимасак, бошқа яна нимани ўқиймиз. Ўн йилдан бери обуна бўламан. Ҳамма сонлари уйимизда сақланади. Аммо... бу йил маъзур тутасиз. Обуна билан шуғулланганларни...”, деди овозини пастлатиб.

Бир неча йилдан бери республика “Маънавият тарғиботчиси” ўқув маркази сабоқларида қатнашаман. Малака оширишга асосан маорифчилар қилишади. Яқунланган йили умумий ўрта мактабларнинг директорлари ҳам қилишди. Суҳбат асносида улардан яқин орада қандай китоблар ўқишгани, газета-журналларнинг қайси мақолалари ёдларида қолганини сўрайман ва... бу тўғрида гап очганимга қаттиқ пушаймон бўламан. Кап-қатта кишини изза қилиш – хунук иш. Бир-икки кишини демаса, бошқаларида мутлақо жавоб йўқ. Мен уларга бугун китоб, газета-журнал ўқимай туриб, она тили ва адабиёт, тарих, чет тили ўқитувчилари, маънавиятчилар ўқувчиларга қандай дарс ўтишлари мумкин, дея ажабланиб қарайман. Улар бўлса мактаб директорининг қундалиқ ташвишларидан беҳабарлигим учун менга янада кўпроқ ажабланиб қарашади.

Алкисса, бир-биримизга ажабланиб қарашдан фойда йўқ. Ниманидир ўзгартиришга тўғри келади. Бу ишни мактаб кутубхоналаридан бошла-сак, бир вақтлар ўзимиз ўқиган мактабларга бир қучоқ китоб, газета ёки журнал билан бориб, тил, адабиёт, тарих ва маънавият дарслари қандай ўтилатганига қизиқсак, ёмон бўлмасди.

Газеталаримизнинг сустиги, муҳаррирларнинг журъатсизлиги, хусу-сий “қўлбола” нашрларда саводхонлик ҳаминқадарлиги ҳақида гап очил-ганда, мен журналистика факультетларига қабул қилиш қоидалари хусусида ўйлаб кетаман. Хиёлатдан юзимга қизиллик югуради. Қартани ўзим очиб қўя қолай: журналистика факультетларига кирмоқчи бўлган абитуриент-ларни тахминан икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси – мактабда иншо ёки баённо чиройли ёзадиган, қуйи матбуотда хабар ва мақолалари эълон қилинган, ижод қаламига эга бўлай деб қолган ижодкорликка мойил ёш-лар. Иккинчиси – ижодкорликдан йироқ, фақат қуруқ ёдлаш хусусиятига эга йигит-қизлар. Тестдан қайси гуруҳ ўтади? Албатта, иккинчи гуруҳ. Бу тўғрида телевидение орқали чиқиш қилдим. Журналистикага иктидорли

ёшларни қабул қила олмаяпмиз, дедим. Мутасаддилардан бири эътироз билдирди: “Сизларнинг вазифангиз ўша курук ёдловчиларни ҳам ёзишга ўргатиш” деди буйруқ оҳангида. Ҳаёт минг йил аввал исботлаб берганки, буйруқ, талаб ёки бошқа бир босим билан болани ижодкор қилиб бўлмайди. Яхши устоз тўрт йилда унинг калбадаги нимжон қуртакларни парваришлаб, уларни юзага чиқариши мумкин, холос. Қабул қоидаларини ўзгартириш пайти келди, бу ишни пайсалга солмаслик керак.

Шу ўринда бир таассуфимни ҳам айтиб ўтай. Бундан тўрт йил аввал абитуриентлардан бирининг журналистика факультетига кириш учун ёзган ижодий ишини ўқиганим ёдимда. Одатда, ижодий ишнинг муаллифи, қайси вилоятдан эканлиги сир тугилади. Аммо, ишни ўқиб билдимки, бу йигитча сурхондарёлик, Шукур Холмирзаев, Тоғай Мурод, Менгзиё Сафаров асарларини сув қилиб ичиб юборган, мулоҳаза юритишига қараганда, мактабни тугатганига кўп йиллар бўлган, ҳаётни чуқур ўрганган, ҳикоя, қисса ёзса ёзгудек ижодкор экан. Жумла тузиш маҳорати, деталлардан фойдаланиши эътиборимизни тортди. Имтиҳон комиссиясининг раиси билан маслаҳатлашиб, иншони қайта-қайта ўқиб, унга энг юқори балл қўйдик. Аммо... бу ишимиздан фойда чикмади. Тестдан ўта олмабди. Кейин маълум бўлишича, ўша йили у факультетга бешинчи марта ҳужжат топшириши экан. Бошқа келмади. Биз йўқламадик. Матбуот, балким бадний адабиёт янги бир овоздан маҳрум бўлганини ҳеч ким билгани ҳам йўқ.

Хулоса ўрнида журналистика назариясидан келиб чиқиб, бир ҳақиқатни айтишим керак. Матбуот жамиятнинг демократик институтларидан бири. Бинобарин, жамият қандай бўлса, унинг институтлари қатори матбуот ҳам шундай бўлади. Жамият олдида турган вазифалар ўз-ўзидан матбуотнинг ҳам бош вазифасига айланади. Икки йилдирки, жамият ўзгармокда, танқидга тоқат пайдо бўлаётир. Давлат одамларни, одамлар эса давлатни тингламокда. Бу муносабатга шаффофлик, очиклик кўзга ташланаётир. Мақсад, узоқ келажакда эмас, бугун, эртага, ундан кейин ҳам яхши яшаш экан, ўзгариш навбати матбуотга келганини тан олайлик, бу жараён оптималлаштириш, қотиб қолган андозалардан воз кечиш билан уйғунлашадиган бўлса, буни ҳам тўғри тушунайлик. Адлия вазирлиги ходими собиқ тузум пайтида қабул қилинган, 1993 йилдан кейин вазирликда рўйхатга олинмаган жамики меъёрий ҳужжатлар бекор қилинганини расман маълум қилди. Оёққа тушов, тафаккур йўлига ғов бўлиб турган барча нарсалардан воз кечиш, ортикча новдаларни кесиб ташлаш ҳосилга ҳосил қўшса қўшадики, асло боғнинг умумий қиёфасини бузмайди.

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ

КОМИЛ ИНСОН КИТОБИ

Форс тилидан
Нажмиддин КОМИЛОВ ва
Олимжон ДАВЛАТОВ
таржимаси

Тасаввуф ва ирфоннинг етук назариётчиси, ватандошимиз Азизиддин ибн Муҳаммад Насафий милодий XIII асрнинг бошида Насаф шаҳрида туғилган. Бу даврда Насаф ирфон ва тасаввуфнинг йирик марказларидан ҳисобланиб, фикҳ, тафсир, ҳадис ва калом илми бўйича ҳам йирик олимлар ушбу дийрдан етишиб чиққан. Бошланғич маълумотни туғилган шаҳрида олган Азизиддин таҳсилнинг кейинги босқичини Бухорои шарифда давом эттиради. Бу ерда у тасаввуф, фалсафа, калом ва тиб илмларини чуқур ўзлаштиради. Айниқса, Ибн Сино таълимоти ва ҳинд фалсафаси унинг кейинги илмий ҳаётида се-зиларли из қолдиради. Мўғул босқини сабаб, Насафий Мовароуннахрни тарк этиб, нисбатан осойишта макон қидириб, Хуросонга боради. У ерда шайх На-жмиддин Кубронинг шогирди Саъидиддин Ҳумувийга қўл бериб, маънавий сайру сулук одоби ва асрорини ўзлаштиришга киришади. Ваҳдат ул-вужуд таълимо-тининг асосчиси – Шайх Муҳиддин ибн Арабий ҳамда Шайх Нажмиддин Кубро-ларнинг таълимотини уйғунлаштиради.

Азизиддин узоқ умр кўриб, Эрондаги Язд шаҳрининг Абрқўҳ деган жойида вафот этади.

Азизиддин Насафийнинг кўплаб асарлари бизгача етиб келган. “Кашф ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар кашфи”), “Зубдат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар қаймоғи”), “Мақсад ул-ақсо” (“Сўнги мақсад”), “Инсонни комил” (“Комил инсон”), “Манозил ус-сойирин” (“Сайр этувчиларнинг манзиллари”), “Усул ва фуруъ” (“Асос ва рук-нлар”), “Баён ат-танзил” (“Нузул этиш баёни”), “Мабдаъ ва маъод” (“Асл манба ва унга қайтиш”), “Мифтоҳ ул-асрор” (“Сирлар калити”), “Нафси инсоний” (“Ин-соний нафс”), “Ваҳдати вужуд” (“Борлиқнинг ягоналиги”) ана шулар жумласи-дандир. Буларнинг ичида “Комил инсон китоби” алоҳида ўрин тутади. Ирфон ва тасаввуф аҳлининг асарларида инсоннинг маънавий камолоти энг асосий масала ҳисобланган бўлса-да, шу маънавий камолотни касб этиш жараёни из-чил ва батафсил, содда ва тушунарли тилда баён этилган манбалар жуда оз. Азизиддин Насафийнинг китоби айнан ана шу жиҳати билан бошқа ирфоний манбалардан афзал бўлиб туради.

Алишер Навоий “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”да Сайид Ҳасаннинг се-вимли китоблари қаторида Азизиддин Насафийнинг рисолаларини ҳам қайд этган. Шунингдек, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да набий билан расул ўртасидаги тафовут ҳақидаги жумлалар Насафийнинг “Комил инсон” китобидаги матн

билан ўхшаш эканлиги бу китоб Навоий учун ҳам асосий илҳом ва ижод манбаи бўлганлигидан далолат беради.

Марҳум устозимиз Нажмиддин Комилов “Комил инсон китоби”нинг муқаддима қисмини таржима қилиб, 2000 йилда “Туркистон” газетасида эълон қилгандилар. Домланинг оила аъзоларининг таклифи билан китобнинг тўлиқ таржимаси камина томонидан 2013 йили охирга етказилган эди. Турли сабаблар билан энди эълон қилинаётган ушбу асар Шарқ тафаккури тарихи билан қизиқадиغان ўқувчиларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

Таржимондан

МУҚАДДИМА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил аъламин вал оқибатул лил-муттакийн ва ла удвону ала залимин вассолоту васаллам ала анбиёи ва авлиёи хайру халқиҳи ва ала алиҳим ва асҳабаҳимит тоййибин тоҳирин.

Аммо баъд. Заифлар заифи, фақирлар ходими, Азизиддин Муҳаммад Насафий бундай дейди: дарвешлар гуруҳи (уларга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин!) бу бечорадан солиқлар учун билиши лозим бўлган илмларга оид бир нечта рисола жамъ этишни сўрадилар, токи бу рисоалар бизга дастур ва ҳамдам – дўст бўлса ва сендан ёдгорлик бўлиб қолса, деб илтимос қилдилар. Дедим: солиқлар билиши керак бўлган илмлар кўпдир. Ҳаммаси ҳақида ёзсам, чўзилиб кетади. Шу боис, сизларнинг хоҳишларингизга мувофиқ энг зарурларини жамлаб ёзаман. Уларнинг истак-илтимосларини қабул қилдим ва токи хато ва залолатдан мени сакласин, деб Тангри таолодан мададу кўмак тиладим.

Ва йигирмата рисола ёзиб, бир ерга тўпладим. Булардан ўнтасида (шундай илмлар) жамланганки, улардан бошловчилар ҳам, яқунловчилар ҳам баҳра олурлар – бошловчи учун имон-этикод пайдо бўлишига ва яқунловчининг имон-ишончи мустаҳкамланишига – кўпайишига сабаб бўлур. Ва ўнтасининг (мазмун-маъноси) шундайки, унда фақат нихояга етганлар насиб – баҳра олурлар, бошловчилар улардан баҳра ололмаслар. Ва рисоаларга (киришдан) олдин бешта фасл ёздим. Бу фаслларнинг ҳар бири шу йўлдаги (илмлар) учун асос бўлади. Ҳаммасини икки жилда жамладим.

Аллоҳнинг сўзи: (Бунга) муваффақ қилиш эса, Аллоҳнинг ихтиёридадир. Унга таваккул этдим ва Унга инобат қилдим (ихтиёримни топширдим).¹

Аввалги фасл

ШАРИАТ, ТАРИҚАТ ВА ҲАҚИҚАТ ҲАҚИДА

Аллоҳ сени икки оламда азиз қилсин, билгилки, шариат анбиёнинг айтганларидир, тариқат анбиёнинг қилганларидир ва ҳақиқат анбиёнинг

¹ Худ, 88-оят. Оятларнинг таржимаси Абдулазиз Мансурнинг “Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири” китобидан олинди.

кўрганларидир. “Аш-шариату кавли ва тарикатул афъол вал ҳақиқатул аҳвали”. Солик (*тариқат йўлига кирган одам* – Н.К.) аввал шариат илмини охиригача ўргансин, билиб олсин ва кейин тариқат талабларини зарурий ва тўлиқ ҳолда адо этсин ва шундай даражага олиб чиқсинки, токи ҳақиқат нурлари унинг саъю ҳаракати, калб интилишлари даражасига мувофиқ юз кўрсатсин.

Эй дарвеш! Кимки пайғамбари айтган сўзларни қабул қилибдир, у шариат аҳлидандир, кимки пайғамбари қилган ишни қилибдир, у тариқат аҳлидандир ва кимки пайғамбари кўрган нарсани кўрибдир, ҳақиқат аҳлидандир. Кимдаки (бу уч фазилат) бор, ҳар учала (фазилат) эгасидир, кимдаким иккитаси бор – у икки (фазилат) эгасидир ва кимдаким биттаси бор бир (фазилат) эгасидир. Кимдаки (булардан) бирортаси бўлмаса, ҳеч нарсаси йўқдир.

Эй дарвеш! Ҳар учала (фазилатга) эга кишилар комилдирлар ва улар халойиқнинг раҳнамоси (имоми, йўлбошчиси)дирлар ва ҳеч (фазилати) бўлмаган кишилар ноқислардирлар ва улар ҳайвонлар ҳисобига кирадилар.

Эй дарвеш! Шуни яхши билгинки, одамларнинг аксари одамий суратида бўлгани билан маънода сийрати одамий эмаслар ва ҳақиқатда эшак, ҳўкиз, бўри, йўлбарс ёки илон, чаён кабидирлар. Сен бунинг тўғрилигига аниқ ишонишинг керак. Ҳар бир шаҳарда бир нечтагина сурату сийрати (маъноси) одамий бўлганлар бор, қолган кўпчиликнинг (одамий) сурати бору аммо одамий сийрат (маъно)лари йўқ.

Аллоҳнинг сўзи: “Жаҳаннам учун жинлар ва инсонларнинг кўпчилигини яратганмиз. Уларда қалблар бор, (лекин) улар билан “англамайдилар”. Уларда кўзлар бор, (лекин) улар билан “кўрмайдилар”. Уларда қулоқлар бор, (лекин) улар билан “эшитмайдилар”. Ана ўшалар ҳайвонлар кабидирлар. Балки, улар (янада) адашганроқдирлар. Айнан ўшалар ғофиллардир¹.

Иккинчи фасл

КОМИЛ ИНСОН БАЁНИДА

Билгилким, комил инсон деб шариат, тариқат ва ҳақиқатни тўлиқ эғаллаган одамни айтадилар. Агар бу иборани тушунмасанг, бошқача сўз билан айтай: билгилки, комил инсон шундай инсонки, унда тўрт сифат қамолга етган бўлсин: эзгу сўз, эзгу амал (феъл), эзгу ахлоқ ва маориф.

Эй дарвеш! Тариқат йўлига кирган барча солиқлар шу ният билан яшайдилар ва солиқларнинг муроду мақсади, амалий ишлари шу тўрт нараса (сифат)ни қамолга етказишдир. Кимки шу тўрт нарсани қамолга етказса, ўзи ҳам қамолотга етган бўлади. Аммо, афсуски, бу йўлда қанча талабгорлар келиб, (охирига етказолмай) мақсадлари амалга ошмасдан йўқолиб кетдилар.

Эй дарвеш! Комил инсонни билдинг, энди шуни билгилки, бу комил инсоннинг исмлари кўп, уни турли ибора ва лақабу истиоралар, ўхшатишлар билан тилга оладиладар. Бу исм ва ташбехларнинг ҳаммаси ростдир (муносибдир). Эй дарвеш! Комил инсонни шайх, йўлбошчи (раҳнамо, пешво), ходий ва махдий дейдилар. Ва доно, болиғ (балоғатга

¹ Аъроф, 179-оят.

етган), комил, мукаммал ҳам деб сифатлайдилар. Ва имом, халифа, кутб ва замон эгаси ҳам дейдилар. Ва жаҳонни кўрсатувчи жом, дунёни акс эттирувчи кўзгу, улуғ тарёк (захарга қарши дори) ва иксири аъзам (буюк эликсир) дейдилар. Уни ўликни нафаси билан тиргузувчи Исо, ҳаёт суви-ни ичган Хизр ва қушлар тилини биладиган Сулаймон подшога менгзай-дилар. Ва бу комил инсон ҳамиша оламда мавжуддир ва биттадан ортик эмасдир, зеро, бутун мавжудот (борлик) мисоли бир Шахсдир ва комил инсон шу Шахснинг қалбидир. Мавжудот қалбсиз бўлмайди, демак, ко-мил инсон ҳамиша оламда бор. Қалб биттадан ортик эмас.

Оламда донолар кўп, аммо Олам қалби бўлган киши биттадан ортик эмас. Бошқалар эса турли мартабададирлар, ҳар бири (муайян) мартаба-ни эгаллагандир. Агар мазкур олам яғонаси (яъни комил инсон) оламдан ўтса, бошқа биттаси унинг мартабасига етган бўлади ва унинг жойини эгаллайди, токи Олам қалбсиз қолмагай.

Эй дарвеш! Ё бутун олам Мавжудот қисмлари – нарсалар тўлдирилган қутига ўхшайди, бу Мавжудот оламда (қутида) ҳеч нарса ва ҳеч ким ўзидан ва бу қутидан хабардор эмас. Фақат Комил инсонгина ўзидан ва қути (ахволидан) хабардордир. Мулк, малакут ва жабарут оламларида ҳеч нарса унга яширин ва ноаниқ қолмайди. Насалар моҳияти ва нарсалар ҳикмати (хоссалари) моҳиятини охиригача кўради ва билади. Одамлар Коинотнинг қаймоғи ва ҳулосаси ва Мавжудот дарахтининг мевасидир-лар. Комил инсон эса одамларнинг ҳулосаси ва қаймоғидир. Мавжудот ҳам сурат, ҳам маънода бус-бутун ва биратўла Комил инсон назари ости-дадир. Зеро, меърож ҳам сурат, ҳам маънода шу томондандир.

Сўз чўзилмасин ва мақсаддан четлашмайлик. Эй дарвеш! Комил инсон Худони таниб, Худо дийдорига мушарраф бўлгач ва нарсалар моҳияти, нарсалар ҳикмати (хоссалари)ни билиб олгач ва кўргач, (Худони таниш ва дийдорига мушарраф бўлгандан кейин), халққа роҳат етказишдан яхшироқ тоатни билмади ва халққа фойдали сўз айтиш ва савоб ишлар қилишдан кўра яхшироқ роҳатни билмади, токи одамлар бу сўзларни эшитиб, шунга яраша иш қилсалар, ҳаётни осонлик билан кечирсалар ва бу олам балоларию фитналаридан эмин бўлсалар ва охиратда (азоблар-дан) нажот топсалар.

Ва кимки шундай қилса, анбиёнинг меросхўридир, чунки анбиёлар-нинг илм ва ишлари анбиёларнинг қолдирган меросидир, анбиёларнинг илми ва ишлари анбиёлар фарзандидир. Шундай экан, уларнинг мероси фарзандларига тегишлидир.

Сўз чўзилиб кетиб, мақсаддан узоқлашмайлик!

Эй дарвеш! Комил инсон оламни тузатиш ва халқ орасида тўғрилиқ, ростликни юзага келтириш (қарор топтириш) ва ёмон одатлар, расм-русумларни халқ ўртасидан олиб ташлаш ва халқ орасига эзгу қонун-қондаларни жорий этиш ва одамларни Худога даъват этиш ва кишиларга Худонинг улуғворлиги, яғоналигидан хабар бериш ва охират мадҳини қилиш ва охиратнинг боқийлиги, собитлигидан гапириб, дунёни кўп мазаммат этади ва дунёнинг ўзгарувчанлиги, бевафолигидан ҳикоятлар қилади. Ва дарвешлиқнинг фойдаси, камтаринлик, фақирликни тушун-тиради, токи дарвешлик ва камтаринлик одамлар қалбига ёксин. Бой-ликка ҳирс ва шуҳратпарастликнинг зарарини тушунтирсин, токи

одамларда бойликка ва шуҳратпарастликка нисбатан нафрат уйғонсин. Ва яхши, савоб иш қилувчиларни охиратда жаннатга мушарраф бўлишларини таъкидласин (бунинг акси ўларок) ёмонларнинг охиратда дўзахга тушишини айтсин. Ва жаннатнинг яхшилигию, дўзахнинг ёмонлиги (азобидан) муболаға билан ҳикоятлар қилсин ва шу орқали одамларни бир-бирларига меҳрибон, севикли қилиб тарбияласин, токи улар бир-бирларига озор бермасинлар ва бир-бирларини қўллаб, роҳат етказсинлар. Ва одамлар ҳам тил ва қўллари билан бир-бирларининг тинчлиги, фароғатини таъминлайдиган бўлсинлар дея кўрсатма берсин. Одамлар бир-бирининг тинчлиги, омонлигини сақлаш зарур эканлигини кўргач ва билгач, улар маъно юзасидан ўзаро аҳдлашиб олган бўладилар (фикр-мақсадлари бирлашади). Улар бу аҳдни ҳеч қачон бузмасинлар ва кимки бу аҳдни бузса, унинг имони йўқ: “Ман ла аҳду лаху ла имани лаху”, “Ал муслиму мин саламал муслимун минлисониҳи ва аҳдиҳи”.

Эй дарвеш! Анбиёнинг даъвати бундан ортиқ эмас. Қолганлари авлиёларнинг тарбиясига қиради: “Иннамо анта мунзирув ва ли қулли қавмин ҳад”.

Аллоҳнинг сўзи: Сиз эса фақат огоҳлантирувчидирсиз. Ҳар бир қавм учун ҳидоят қилувчи (пайғамбар) бордир.

Анбиёнинг даъвати олам раҳматидир. “Ва мо арсалнока илла раҳматан лилаламин”¹.

Аллоҳнинг сўзи: “(Эй Муҳаммад!) Биз Сизни (бутун) оламларга айни раҳмат қилиб юборганмиз.”

Ва авлиёнинг тарбияси махсус (хос)дир. Чунки анбиё сифатланган, таъриф-тавсиф этилган (танланган)лар бўлсалар, авлиё эса қошиқлар – очувчилардир².

Эй дарвеш! Худонинг раҳмати барча мавжудотга етади (тегишли)дир, анбиёлар раҳмати барча одамларга етади ва авлиё раҳмати барча талабгорларга етади. Анбиёнинг даъвати шудир, (уларнинг сўзларини йиғса), ҳаммаси бир сўзга жойланади (маъноси бир), ҳаммалари бир-бирларини тасдиқ этдилар ва бу сўз (анбиёлар сўзи) ҳеч қачон бекор бўлмайди.

Сўз чўзилиб кетди ва мақсаддан узоклашдик. Мақсадимиз эса комил инсон баёни эди. Комил инсоннинг қамолоти ва улуғворлигини эшитдинг, энди шуни ҳам билки, бу комил инсон шунчалик қамолоти ва улуғворлиги билан қуч-қудрати йўқ ва у ночорлардай ҳаёт кечиради. Қаноат ва осойишталик билан муроса қилиб умр ўтказади. У илм ва ахлоқда қамилдир, аммо қудрат ва бахтиёрлик жиҳатидан ноқисдир.

Эй дарвеш! Вақти келиб, қамил инсон қудрат ва ҳокимият эгаси бўлар, ё ҳоким ёки подшоҳ бўлар. Аммо одамзотнинг қудрати (барибир) чексиз эмас, чегаралангандир. Агар чуқурроқ ўйлаб қарасанг, ҳақиқатда инсоннинг қудратидан кўра ожизлиги, бахтидан кўра бахтсизлиги кўпроқ.

Анбиё ва авлиёлар, подшоҳлар ва султонлар жуда кўп нарсаларнинг бўлишини хоҳлар эдилар, лекин улар бўлмади. Кўп нарсаларнинг бўлмаслигини хоҳлардилар, бироқ улар бўлди.

Демак, маълум бўлдики, барча одамлар – қамил ёки ноқис бўлсин, доно ёки нодон бўлсин, подшоҳ ёки раият бўлсин ожиз ва чорасиздирлар. Уларнинг бахтсиз қунлари кўпроқ...

¹ Раъд, 7-оят.

² Анбиё, 107-оят.

Комил инсонлардан баъзилари (хаётни ўрганиб), одам фарзанди (истаган) мурод-мақсадига етишиши, бутун бахтга эга бўлиши мумкин эмаслигини кўриб, сазй-ҳаракат билан қудрат ҳосил қилишнинг иложи йўқлиги, бахтсизликда умр йўқотишга маҳкум эканликларини билиб, дунёни тарк этишдан яхшироқ иш йўқлигига кўзлари етиб, озодлик ва фароғатни барча тоату ибодатдан афзал деб билдилар. Шу учун тарки дунё қилиб, озод ва хотиржам бўлдилар.

Учинчи фасл

ОЗОД КОМИЛ ИНСОН ҲАҚИДА

Билгилким, айтиб ўтилганидай, комил инсонда тўрт нарса (сифат) камолга етган бўлиши керак, яъни: эзгу сўз, эзгу иш, эзгу ахлоқ ва маориф. Аммо озод комил инсон улдирким, унда саккиз нарса (сифат) камолга етган бўлсин, яъни: эзгу сўз, эзгу иш, эзгу ахлоқ, маориф, тарк, узлат, қаноат ва ҳумул (беному нишонлик, фақирлик). Кимки шу саккиз нарсани камолга етказган бўлса, у ҳам комил, ҳам озод, ҳам болиғ (балоғатга етган), ҳам хур (эркин)дир.

Эй дарвеш! Кимдаки аввалги тўрт сифат бўлсаю охириги тўрт сифат бўлмаса, комилдир, аммо у озод эмасдир. Кимдаки охириги тўрт сифат бўлиб, аввалги тўрт сифат бўлмаса, у озоддир, аммо комил эмасдир. Кимки, айтилган саккиз сифатнинг ҳаммасига эга бўлса, уларни охирига етказган бўлса, у комил, озод, балоғатли ва хурдир.

Энди озод комил инсон кимлигини билиб олдинг, шуни ҳам билки, озод комил инсонлар икки тоифадирлар. Улар (дунёни) тарк этиб, озод ва фориғ бўлгач, иккита тармок (тоифа) юзага келди: баъзилари тарк этишдан узлатга чекиниб, қаноат, беному нишон бўлишни (ҳумул) ихтиёр этдилар, баъзилари эса таркдан кейин ризо, таслимни (бўйинга олиб), тафаккур қилишни ихтиёр этдилар. Барчасининг мақсадлари озодлик ва фароғат (рухий осойишталик) эди. Баъзилари эрк ва фароғат тарку узлат, қаноату ҳумулдир, дедилар. Яна баъзилари эрк ва фароғат тарк, ризо, таслим (буткул Аллоҳга таяниш, барча амрига рози-ризолик) ва назора қилиш (тафаккур этиш)дир деб айтдилар. Ҳар икки тоифа ҳам оламда мавжуддирлар ва ҳар бири ўз ишлари билан машғулдирлар.

Узлат, қаноат ва ҳумул ихтиёр этганлар шуни билдиларки, асалга иссиқлик (мижози) ва кофурда совуқлик (мижози) бирга бўлгани каби дунё ва дунё аҳли суҳбатига хилма-хиллик (тафрика) ва паришонлик ҳосилдир. Шу боис ҳам дунёни ва дунёга муҳаббатни кўнгилдан чиқариб ташладилар. Агар борди-ю, уларга бирор дунёвий нарса юз кўрсатса ёки неъматлару лаззат берувчи нарсалардан нимадир муяссар бўлса ва ёки дунё аҳлининг суҳбати содир бўлса, улар қабул қилмадилар ва (хафа бўлиб) йиғлайдилар. Бошқалар арслон, йўлбарс, илон ва чаёнлардан кўркқани ва қочгани каби, улар дунё ва дунё аҳлидан шундай кўркиб қочадилар. Аммо ризо, таслим ва назора қилиш (тафаккурга берилиш)ни ихтиёр этганлар шуни англаб етдиларки, одамзот нима юз бериши (қандай воқеага дуч келишини) олдиндан билмайди. Шундай бўладиги, киши бирор ёқимли нарса (ёки воқеа)га дуч келади, аммо оқибатда бу ёқимли нарса

зиён келтиради, яъни дастлаб ёқимли туюлган нарсада одам учун зиён бўлиши мумкин. Аммо шундай пайтлар бўладики, бирор нарсага дуч келганда ёки бирор воқеа содир бўлганда, у сизга ёқмайди, лекин унда сизнинг фойдангиз (яширинган) бўлади.

Бу тоифа (яъни ризо, таслимни танлаганлар) ушбу сирдан воқиф бўлгач, ўз тадбирлари, ирода-ихтиёрларини йиғиштириб қўйдилар, барчага безътиборлик билан қарайдиган бўлдилар, буткул ризо ва таслим йўлига ўтдилар, натижада агар мол-мулк ёки мансабга эришсалар шод бўлмадилар ва агар мол-мулк, жоҳ – мансаб кетса ҳам емадилар ва агар янги кийим топилса кийдилар, агар эски кийим бўлса ҳам (ғамгин бўлмай) кийиб юравердилар. Агар дунё ахли суҳбати муяссар бўлса, хушвақт бўлдилар ва дунё ахлини ўз суҳбатларидан бахраманд этдилар. Охират ахли суҳбатига эришсалар ҳам хушвақт бўлдилар ва уларнинг суҳбатидан фойда кўрдилар ва ўзлари ҳам уларга фойда етказдилар.

Ва бу бечора (яъни Азизиддин Мухаммад Насафий – таржимон) узок муддатлар узлат, каноат ва хумулда эдим, шу тоифа ахли билан танишдим. Ва яна кўп вақтлар ризо, таслим ва назора қилиш билан машғул бўлдим. Ва ҳозир ҳам шу (йўлда)ман. Лекин мен қайси йўналиш (тармоқ) яхшироқ эканини аниқ билмадим, бирон-бир томонни афзал деб билганим йўқ. Бугун бу рисолани ёзаётганимда ҳам уларнинг бирортасини иккинчисидан афзал деб ҳисобламадим ва ҳисоблай олмайман ҳам. Зеро, ҳар икки томонда кўп фойдали жиҳатлар билан бирга офат келтирадиган жиҳатларни ҳам кўраман.

Тўртинчи фасл

СУҲБАТ БАЁНИДА

Билгилки, суҳбат кучли таъсир ва азим ҳосиятларга эга. Мақсадга етмаган солиқ муродига етмайди, чунки у доно одамлар суҳбатига эришмагандир. Дононинг суҳбати – қудратли кучга эга, у юракка етиб боради ва моҳиятларни англашга қўмаклашади. Кимки (тарикат йўлида) бирор нарсага эга бўлган бўлса, бу донолар суҳбати туфайлидир. Қолган барча усуллар воситадир, холос. Риёзат ва ҳаракат, жажду жадаллар кўп. Аммо барча риёзатлар, одобу шароитлар доно суҳбатига етишни, (шунга тайёргарлик)дир, холос. Солиқ доно суҳбатига муносиб бўлса, унинг иши ниҳоясига етган, яъни тарикатни охирига етказган бўлади.

Эй дарвеш! Агар солиқ бир кун ёки бир лаҳза доно кишининг суҳбатини қозонсаю, бу юз йил, балки, минг йил риёзату мужоҳидот (курашлар)дан кўра яхшироқ ва фойдалироқдир. “Ва инна йавман инда раббика каалфи санатим миммо тауддун”.

Аллоҳнинг сўзи: “Дарвоқе, Раббингиз наздидаги бир кун сизларнинг ҳисобингиздаги минг йилга баробардир”¹.

Ҳар қанча тоат-ибодат қилиб, риёзат чекмасин, тайёргарлик кўрмасин, киши доно суҳбатига эришмай, бирор мақсадига муяссар бўлиши мумкин эмас.

Эй дарвеш! Кўп одамлар борки, доно суҳбатига эришдилар, аммо фойда кўрмадилар. Бунда икки ҳолат бўлиши мумкин: ё у одамда истеъдод

¹ Ҳаж, 47-оят.

йўқ, ёки мақсади доно мақсади билан маънодош эмас. Истеъдоди йўқ одам суҳбат аҳлидан эмас ва истеъдоди бўла туриб, ҳаммақсад бўлмаса, у ҳам суҳбатдош эмас. Зеро, суҳбатдош бўлиш мақсад бирлиги, яъни ҳаммақсадликдан ҳосил бўлади. Ҳар қачонки икки ёки ундан ортик одамлар орасида мақсад ягоналиги бўлса, улар суҳбатдош бўла оладилар ва агар мақсадлари битта бўлмаса, суҳбатдош бўла олмайдилар.

Суҳбат маъносини билдинг, энди шуни ҳам билки, дарвешлар суҳбатида ўтирсанг, кам сўзлагин, сендан сўрамасалар, гапирма. Ва агар сендан бирор нарсани сўрасалару, сен эса билмасанг, уялмасдан, тезда “билмайман”, деб айт. Ва агар жавобни билсанг, сўзни чўзмасдан, қиска қилиб сўзла, токи эътиборли ва фойдали бўлсин. Баҳс-мунозарога берилиб кетма. Дарвешлар орасида ўзингни такаббур билан катта тутма. Тўрга ўтиб ўтираман, деб интилма, балки, жойни бошқаларга бер ва суҳбатдошлар хилватда (хонақоҳда) бўлсалар, яъни суҳбатдошлардан бошқа киши бўлмаса, расмийатчилик – такаллуф қилиб, ўзингни одобли қилиб кўрсатишга уринма, чунки бир неча ҳолатда такаллуф ярашмайди, зеро озодлик – такаллуфга берилмасликдир.

Эй дарвеш! Албатта, беадаблик қилма, чунки беадаблик ҳамма жойда ва ҳамма вақт тўғри эмас, биз (бетакаллуф деганимизда) мақсадимиз сенга хилватда (хонақоҳда) такаллуфсиз яшамоклигингни айтишдир, чунки (бу ерда) агар сен расмийатчилик (такаллуф) қилсанг, бошқаларнинг ҳам расмийатчилик қилишига тўғри келади. Бунда дарвешларга малол келади ва суҳбатдошдан лаззат топмайдилар, бунга эса сен сабабкор бўласан. Албатта, бутпараст бўлма ва ҳеч нарсани ўз бўйинингга айлантириб қўйма (яъни нарсаларга сиғинма), бошқалар нима қилсалар, сен ҳам қилгил.

Эй дарвеш! Рухсат этилган ишларнинг ҳаммасини қилиш ёки қилмаслик зарур эмас. Аммо суҳбатдошлар (биродарлар) қиладиган ишни бажаришга бош қўшсанг, бу мурувват ва ёрдам бўлади, агар бош қўшмасанг, мурувватсиз бўлиб чиқасан. Яна (шуни ҳам айтайки), қайси ишга одатлансанг, бу иш сенинг бутинг бўлур ва суҳбатдош биродарлар орасида бутпараст бўласан. Эй дарвеш! Зарур бўлмаган ва дўсту биродарлар роҳатиға сабаб бўлмайдиган ишларни қилишга одатланма, чунки одат қилсанг, бутпарастга ўхшаб қоласан, ёмон одатни тарк этиш – бутни синдириш мардларнинг иши.

Бешинчи фасл

СУЛУК БАЁНИДА

Билгилки, сулук – сайр демакдир. Сайр эса “сайр илаллох” ва “сайр филлох”дан иборат. Сайр илаллох (Аллоҳ томонга сайр)нинг охири – ниҳояти бор, аммо сайр филлох (Аллоҳда сайр)нинг охири – ниҳоятти йўқ. Ва сайр илаллох шундан иборатки, солиқ шундай сайр қилиши керакки, ўз борлиғида йўқолиб, Худонинг борлиғида бор бўлсин ва Худога (Худо ёдида, мухитида) тирик, билгувчи, эшитгувчи, кўрувчи ва гапирувчи бўлсин.

Эй дарвеш! Агарчи солиқ ўзлигидан буткул қутулган (унутган) бўлиб, лекин мабодо борлиғимдан бир нарса бор деб ўйлайдиган бўлса, бу ўй-фикр кўзғолиб қолади ва тўла ишонч ҳосил қиладикки, бу борлик Худо-

нинг борлигидан бошқа нарса эмас. Бу борлик Худонинг борлиги эканини билгач ва кўргач, сайр илаллоҳ охирига етган бўлади ва сайр филлоҳ бошланади. Сайр филлоҳ (Аллоҳда сайр) шундан иборатки, солиқ Худонинг борлигида бор бўлади ва Худо билан (Худо нурида) тирилиб, доно, кўрувчи, гапирувчи ва эшитувчи бўлади, яна бир неча бор шундай сайр киладики, барча нарсаларнинг, нарсалар хикмати – хоссаларининг охиригача батафсил ва теран билиб англайди ва ҳақиқат – мохиятни кўради. Мулк, малакут ва жабарут оламида ҳамма нарса ва ҳодисалар унга аён бўлиб қолади. Баъзилар бир одам мана шу ҳамма нарсани билиб олиши мумкин ва билмайдиган нарсаси қолмайди, деганлар. Яна баъзилар бир одам бунинг ҳаммасини билиши мумкин эмас, зеро, одамнинг умри қисқадир, Худонинг илму хикмати эса кўпдир, деганлар. Шундан келиб чиқиб, сайр филлоҳ (Аллоҳда сайр)нинг охири йўқ деганлар.

Эй дарвеш! Сулук маъносини билдинг, энди шуни ҳам билгилки, хикмат аҳли (файласуфлар) дейдиларки, сендан Худогача узунлик тариқасида масофа бор, чунончи, шу жиҳатданки, мавжудот қисмларидан ҳар бир қисми (кўриниши)нинг Худога нисбати дарахтнинг ҳар бир аъзо – қисми, мартабаларининг дарахт уругига нисбати кабидир. Ва тасаввуф аҳли дейдиларки, сендан Худогача кенглик тариқасида масофа бор, чунончи, бу шунга ўхшашки, мавжудот қисмларидан ҳар бир қисмининг Худога нисбати бу китобдаги ҳарфларнинг ҳар бирининг китобга нисбати каби. Ваҳдат аҳли фикрича эса, сендан Худогача на узунасига, на кенгликда ҳеч бир йўл йўқ. Шу сабабданки, мавжудот қисмларидан ҳар бир қисмнинг Худога нисбати ушбу китоб ҳарфларидан ҳар бир ҳарфнинг қаламга киёси (нисбати) кабидир. Шунинг учун ҳам вужуд биттадан ортиқ эмас, деганлар ва Худо таоло ва тақаддаснинг вужудидир ва Худо вужудидан ўзга вужуд йўқ ва бунинг бўлиши мумкин эмас.

Эй дарвеш! Бу беш фаслни Абркуҳ жомеъ масжидида жамладим ва ёздим. Ва алҳамдулиллаҳи Роббил аъламин.

БИРИНЧИ РИСОЛА

ИНСОН МАЪРИФАТИ БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи Роббил аъламин вал оқибатул муттақин ва салату вас саламу ала анбиёиҳи ва авлиёиҳи хайра ҳолқиҳи ва ала алиҳим ва асхабиҳим ат тоййибинат тоҳирин.

Аммо баъд. Заифлар заифи ва фақирлар ходими Азизиддин Муҳаммад ан-Насафий бундай дейди: дарвешлар жамоаси (қассараҳумуллоҳ) бу бечорадан инсон маърифати (инсонни таниш) борасида бир рисола тасниф этиб, инсоннинг зоҳиру ботинини тушунтирсангиз, дея истак билдирдилар. Яъни сурат юзасидан инсон хилқати қандай ва ботин юзасидан инсоний руҳ нима эканлигини ва инсоний руҳнинг тараққиёти каергача боришини баён этсангиз. Ва яна ҳар бир инсонда нечта руҳ борлиги ва ҳар қайси руҳ нима билан машғул бўлишини ҳам изоҳлаб берсангиз, деб илтимос қилдилар. Уларнинг талабини қабул қилдим, ҳатолар, адашишлардан сакласин деб Тангри таолодан мадад сўрадим.

Биринчи фасл

ИНСОН ХИЛҚАТИНИНГ СУРАТИ

Икки дунёда Аллоҳ сени азиз этсин, билгилки, инсоннинг аввали (асоси) бир жавҳар (субстанция, моҳият)дир ва инсонда бирин-кетин мавжуд бўладиган барча нарсаларнинг ҳаммаси ўша жавҳарда мавжуд эди, уларнинг ҳар бири (улғайиш жараёнида) зоҳир бўладиган аъзолар хоҳ ички, хоҳ ташқи бўлсин, жавҳар ёки ораз (ташқи белгилар, акциденция) бўлсин, барчаси нутфада мавжуддир ва нутфада инсоний камолотга керакли ҳамма нарса бор, буларнинг ҳаммаси унинг ўзи билан бирга ва ўзидан ҳосил бўладиган (хоссалар)дир. Яъни нутфа ҳам, китоб ҳам, қалам ҳам, қоғоз ҳам, сиёҳдон ҳам, ўқиладиган ёзув ҳам ўқувчидир.

Эй дарвеш! Инсон нутфаси кичик оламнинг бирламчи жавҳари (асоси) дир ва кичик оламнинг зоти (ўзлиги) ҳамда уруғидир. Зеро, ишқ олами кичик оламдир, нутфа ўз-ўзига ошиқдир, ўз жамолини кўришни, сифатлари, исларини мушоҳада қилишни хоҳлайди. (Шу боис) тажаллий этишни истаб, феъл (ҳаракат) сифатини олиб, аралаш ҳолатга қиради. Ижмол (яхлитлик) оламидан тафсил (бўлиниш) оламига ўтишга интилади ва кўплаб суратлар, шакллар, маънолар, нурлар кўринишида зоҳир бўлгиси келади, токи унинг жамоли кўриниб, сифат ва ислари, феъл-атвор, хислат-хусусиятлари намоён бўлса.

Иккинчи фасл

НУТФА ТАРБИЯСИ БАЁНИДА

Билгилки, нутфа бачадонга тушгач, бир муддат ўз ҳолида туради, кейин бир оз вақт ўтиб, алақ (қуюқ қон)га яна бир муддат ўтиб, музға (эмбрион)га айланади. Ва музға даврида суяклар, қон томирлари, мушакчалар ва асаб торларининг илк босқичи шаклланади. Бу (дастлабки) уч ойда содир бўлади. Тўртинчи ойнинг бошидаким, куёш навбатидир, ҳаёт нишонаси кўрина бошлайди ва унда ҳиссиётлар, ҳаракатлар ривожига юз беради. Бу тўртинчи ойнинг охиригача давом этади. Тўрт ой ичида жисм ва рух ҳосил бўлади, аъзолар, қўл-оёқ, панжалар шаклланиб, инсон қиёфасига қиради. Она корнида жамланган қон фарзанднинг озукасидир. Қон киндик йўлидан бола оғзига етиб боради. Шу тарика боланинг жисми ва руҳи, аъзолари ўз мароми билан тадрижий равишда ривожланиб боради. Булар саккиз ой ичида содир бўлади. Тўққизинчи ойга етганда, қайсиким яна Муштарий навбатидир, бола она корнидан бу оламга келади.

Билиб турибман, (эй дарвеш) охиригача тушунмадинг, шунинг учун сенга яна равшанроқ қилиб тушунтирмоқчиман.

НУТФА РИВОЖЛАНИШИНИНГ БОШҚА НАВЪИ БАЁНИДА

Билгилки, нутфа бачадонга тушгач, юмалок (шар) ҳолатига киради, чунки сув (суюклик) ўз табиатига кўра, юмалок (шарсимон) катралардан иборат. Шунда нутфа ўзидаги ҳарорат ва она қорнидаги ҳарорат восита-сида ўз маромида пишади ва ундаги латиф (мулойим, нозик) қисмлари ғализ (қаттик, куюк) қисмларидан ажралади. Шундан кейин нутфадаги ғализ (куюк, қаттик) қисмлар марказга қараб интилади ва латиф (нозик, мулойим) қисмлар юзага қараб интилади, нутфанинг атрофидан жой олади. Ана шу йўл билан нутфа тўрт табакага ажралади. Ҳар бир табака ўз остидаги табакани ўраб олади, яъни ғализ, куйка қисмлар марказ-га қараб интилиб, нутфанинг ўртасидан жой оладилар, латиф, мулойим қисмлар юзага интилиб, нутфа атрофидан жой оладилар ва нутфанинг энг юқорисида (сатҳи аъло) қарор топадилар ва энг юқоридан жой ол-ганларнинг остидагилари энг юқоридаги қисмга боғлиқдирлар, аммо латифликлари ундан камроқдир. Марказ устидагилари марказга боғлиқ бўлиб, куюкчилиги марказдагиларга нисбатан камроқдир. Шу тарзда нутфа тўрт табакадан иборат бўлади. Нутфанинг ўртасидан жой олган марказ-ий қисмни савдо дейдилар. Савдо (мижозига кўра) совук ва қурукдир. Шу учун у табиатан тупроққа яқин бўлиб, тупроқ каби (ердай) марказни эгаллаган. Марказ устидан жой олган ва марказга боғлиқ бўлиб, уни ўраб олган табакани балғам дейдилар. Балғам совук ва ҳўлдир, шу боис та-биати сув табиатига ўхшаш бўлиб, сув ўрнини эгаллаган. Балғам устида жойлашган, балғамга боғлиқ бўлиб, уни ўраб олган табакани қон дейди-лар. Қон эса (мижозига кўра) иссик ва ҳўлдир, шу учун унинг табиати ҳаво табиатига ўхшаш, шу сабаб ҳаво ўрнини эгаллаган. Қоннинг усти-да жойлашган ва қонга боғлиқ бўлиб, уни ўраб турган табакани саффо дейдилар. Саффо (мижозига кўра) иссик ва қурук бўлиб, табиати олов табиати билан барабар. Шунинг учун у олов ўрнини эгаллади. (Шундай қилиб), нутфа деб аталган бир жавҳар тўрт унсур ва тўрт табиат (мижоз) га айланди. Бунинг ҳаммаси (она қорнида) бир ой ичида содир бўлади.

Тўртинчи фасл

МАВОЛИД¹ БАЁНИДА

Нутфанинг она қорнидаги ривож натижасида унсурлар ва табиат-лар пайдо бўлиб, ушбу жараён охирига етгандан кейин, бу тўрт табиатли тўрт унсурдан уч қисмли маволид пайдо бўлди: аввал маъдан, иккинчи ўсимлик, учинчи ҳайвон пайдо бўлди. Бу тўрт унсур ва табиатни тақсим этувчи қисмларга ажратди ва инсон аъзоларининг ҳаммасини яратди: ички ва ташқи аъзоларни яратди

Ва бу узвлар қисмларга маъдандирлар. Ҳар бир узвга (қисмга) сав-до ва балғам ва қон ва сафродан муайян миқдорда юборди. Баъзиларига тўрт унсурнинг ҳар биридан тенг юборар, баъзиларига кам ё кўп юборди.

¹ Маволид – жисмлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар.

Илохий ҳикмат тақозо этганидай, ички ва ташки аъзолар бутун ҳолига келдилар, ҳаммасини бир-бири билан боғлади ва овқатланиш ва тириклик ва ҳис-ғуйғулар ва ҳаракат жараёнларини ирода этди, токи маъданлик хусусиятидан ҳаракатланувчи (хайвонлик) хусусиятига ўтди ва буларнинг бари бир ойда содир бўлди

Бешинчи фасл

ЎСИМЛИК РУҲИ БАЁНИДА

Ҳомиланинг аъзолари буткул шаклланиб, маъданлик суратидан ҳоли бўлгач, шунда ҳар бир ички ва ташки аъзоларда қувватлар пайдо бўлдилар, булар: жозиба (тортиш, жазб этиш) мосика (мустаҳкамлик, ўзини тик тутиш), ҳозима (ҳазм қилиш), дафиа ва мағийра, ғози (овқатни аъзоларга сингдирувчи қувват) ва номия (ўсиш, улғайиш) қувватларидир.

Ва бу қувватларни фаришталар (малоика) дейдилар. Аъзолар, оғиз, тиш, тил пайдо бўлгач, барча фарзанд озуқа талаб қилади ва она қорнида жамланган қонни киндик йўли орқали ўзига тортади. Ва бу қон бола меъдасига кириб, яна бир марта ҳазм бўлиб, пишиб етилгач, жигар бу қисмига етган суюқ ҳолатдаги ғизони белгиланган томирлар орқали ўзига яна тортиб олади. Овқат жигарга сингиб, яна бир марта ҳазм бўлиб, охириги қиёмига етгач, ушбу қаймус (жигарда пишиб, қиёмига етган овқат)нинг қаймоғи ва ҳулосаси бўлган нарса ўсимлик руҳи бўлди. Ва қолганлари – бир қисми сафро (зардоб), бир қисми қон, бир қисми балғам ва бир қисми савдо (қора рангли қуйка, ҳаёт асоси) бўлиб ажралади. Сафрони (журъат, ғайратни оширадиган жигардаги яшил рангли суюқлик – зарда) ўт (заҳро) ўзига тортади, савдони сипараз (талок) ўзига тортади, балғамни эса ўсимлик руҳи бутун танага тақсимлаб сингдиради ва бунинг бир неча ҳикмати бор. Қонни эса ўсимлик руҳи олиб келган йўлидан, бутун аъзога тарқатди ва аъзоларнинг озукаси бўлди. Озуқаларни тақсимловчи куч баданда – бу ўсимлик руҳидир. Ва бу ўсимлик руҳининг жойлашган жойи жигардир. Жигар эса тананинг ўнг қисмда жойлашган озуқа бутун аъзоларга тарқалгач, яшнаб ўсиш-улғайиш бошланади. Ўсимликнинг ҳақиқий моҳияти шудир ва яна бир ой муддатда воқеъ бўлади.

Олтинчи фасл

ҲАЙВОНИЙ РУҲ БАЁНИДА

Нашъу намо, ривожу ўсиш юз бериб, ўсимлик хусусияти охирига етгач ва ўсимлик руҳи қувватлангач, меъда ва жигар фаолияти қувватланиб, ишлай бошладилар ва озуқа (овқат) ҳазмига кодир бўлдилар. Шунда бу ўсимлик руҳининг қаймоғи ва ҳулосаси бўлган нарса (наботий руҳ ҳосиласи)ни дил ўзига тортади. Ва у дилда яна бир марта ҳазм бўлиб, қиёмланди (пишди), шунда у буткул ҳаётга айланди. Дилдаги ана шу ҳаётнинг ҳулоса ва қаймоғи ҳайвоний руҳ бўлди.

Ҳайвоний руҳдан ортиб қолганлари, керакли йўллар билан барча аъзоларга юборди ва у аъзолар ҳаётига айланди. Бутун аъзолар ҳайвоний руҳ

воситасида тирилдилар. Шу боис бадандаги аъзоларга ҳаёт тақсимловчи (куч) ана шу ҳайвоний руҳдир. Ва ҳайвоний руҳнинг мавзеи (маркази) дилдир. Дил эса тананинг чап қисмида жойлашган.

Ҳайвоний рух куч-қувватга тўлишгач, унинг қаймоғи ва хулосаси бўлган нарса унинг бош мияси мағзи – димоғини ўзига тортди. Шунда у нафсоний рух бўлди. Нафсоний руҳдан қолганлари нафсоний рух уни асаблар йўли билан барча аъзоларга юборди, токи барча аъзоларда сезиш, ҳаракат қилиш иродаси ҳосил бўлди. Ва ҳайвонийлик ҳақиқати шудир. Бунинг ҳаммаси эса яна бир ой ичида содир бўлди.

Шундай қилиб, унсурлар, табиатлар, маъдан (жисмлар) ўсимлик ва ҳайвон тўрт ойда ўз қиёмига етиб, такомиллашди, яъни ҳар бири бир ой муддат ичида содир бўлади. Ва ҳайвондан кейин бошқа нарса йўқдир, ҳайвон охириги босқичдир (“Ва иннад дорал охирата лаҳия-л-ҳаявону лав кану яъламун”).

Аллоҳнинг сўзи: “Бу дунё ҳаёти фақат (озгина) ўйин-қулгидир. Агар улар билсалар, охират диёригина (ҳақиқий) ҳаёт (жойи)дир¹.”

Еттинчи фасл

БЕШТАСИ ТАШҚИ, БЕШТАСИ ИЧКИ БЎЛГАН ЎН ХИС ҲАҚИДА

Билгилки, мияда жойлашган нафсоний рух идрок этувчи ва ҳаракатга келтирувчидир. Унинг идроки икки қисмдан иборат: бир қисми зоҳир (ташқи) ва бир қисми ботин (ичкари)дадир. Яна шуки, зоҳирдаги ҳислар беш қисмдир ва ботиндагилари ҳам бештадир. Яъни зоҳирдаги ҳислар эшитиш, кўриш, ҳид билиш, татиш ва ламс (тери билан сезиш) ҳисларидир. Ва ботиндаги ҳислар ҳам бештадир: аввал муштарак ҳисси у сувратлар, шакллар жамъини қабул қилиб, умумлаштиради, иккинчи ҳаёл, учинчи ваҳм, тўртинчи ҳофиза ва бешинчи мутасаррифа (тасарруфга олмоқ, эгалламоқ)дир.

Ҳаёл муштарак ҳиссининг хазинадоридир ва ҳофиза ҳисси ваҳм (тасаввур, тахмин, гумон) ҳиссининг хазинадоридир. Муштарак ҳисси ҳислар сураглари (тимсол – образлари)нинг идрок этувчиси ва ваҳм (тасаввур) ҳислар маъноларининг идрок этувчиси. Яъни муштарак ҳисси шохид (кўринган)ни англаб этади (билиди), ваҳм эса ғойибни (кўринмаганини) билиб олади. Ташқи ҳислар сезиб, билган нарсаларни (ички ҳислардан) муштарак ҳисси англаб этади. Ва ташқи ҳислар сезган нарсаларнинг барчаси муштарак ҳиссида жамланадилар. Шу учун бу ҳис муштарак деб номланган, яъни муштарак ҳисси ҳам шохид (кўринган нарсалар)ни ва ҳам ғойиб (кўринмайдиган нарсалар)ни идрок этади ва уларнинг ҳаммаси муштарак ҳиссида йиғилади, жамланади ва муштарак ҳиссини шунга кўра шу ном билан атаганлар. Яъни қулоқ билан эшитилган, кўз билан кўринган, ҳид билиш аъзоси орқали (тери) таъм билиш орқали анланган ва тери (бадан) билан сезилган нарсанинг ҳаммаси муштарак ҳиссида жамъ бўлиб йиғиладилар. Ваҳм (тасаввур) эса дўстда дўстлик маъносини, душманликни душман маъносида идрок этишга хизмат қилади. Ва мутасаррифа (эғалик, қўлга киритилганлар) шундан иборатки, идрок этилган

¹ Анкабут, 64-юят.

онгда (ҳазинадай) жамланганларни таркиб ва тафсилотлар билан ҳаёлда ўзлаштириб олади.

Саккизинчи фасл

ҲАРАКАТЛАНИШ ҚУВВАТИ ХУСУСИДА

Билгилки, ҳаракатланиш қуввати ҳам икки қисмдир, яъни: боиса (зарурий, сабабий) қуввати ва фоила (бажарувчи, ишловчи, иш эгаси) қувватидир. Матлуб ё маҳруб (хоҳлаётган ё истамаётган) нарсаларнинг сурати ҳаёлда пайдо бўлган пайтда фоила қувватининг пайдо килувчи ва сабаб бўлувчи қувватни боиса қуввати дейдилар. Фоила қуввати эса бадан аъзоларини ҳаракатлантирувчи кучдир. Фоила қуввати боиса қувватига тобе ва бўйсунадигандир. Фоила қувватини ҳаракатга келтирувчи боиса қуввати икки жиҳатдан содир бўлар: ё манфаат ва лаззатнинг ҳосил килишнинг жозибаси туфайли – бу ҳолатда уни шахвоний қувват дейдилар – ёхуд хатарни даф этиш ва нимадир устидан ғалаба килиш – бу даражада уни ғазаб қуввати дейдилар.

Тўққизинчи фасл

ИНСОНИЙ РУҲ БАЁНИДА

Билгилки, бу ергача айтилганларда, яъни айтилган уч руҳ – ўсимлик руҳи, ҳайвоний руҳ ва нафсоний руҳда одам бошқа ҳайвонлар билан шерик ҳисобланади. Бошқа жонли мавжудотлардан одамни мумтоз қиладиган нарса – инсоний руҳдир. Инсоний руҳ ҳам бу уч руҳга ўхшамас. Чунки инсоний руҳ юқори оламдан бўлиб, ўсимлик руҳи, ҳайвоний руҳ, нафсоний руҳ қуйи оламдандир. Инсоний руҳ баданнинг ичидами-ташқарисидами, деган саволга ихтилофли жавоблар мавжуд. Шариат аҳли айтадиларким, инсоний руҳ баданнинг ичида худди сут таркибидаги ёғ сингари (сингиб кетган)дир. Ҳикмат аҳли айтувларким, баданнинг ичида ҳам эмас, ташқарисида ҳам эмас; негаки нафси нотиқа маконда эмас ва маконга муҳтож ҳам эмас. Маконда бўлмагандан кейин уни баданнинг ичида ёки ташқарисида деб айтиб бўлмайди. Шунингдек, ичкари ва ташқари тушунчалари материя оламига хосдир. Нафси нотиқа эса жисм ва жисмоний (материяга оид) эмас. Аммо барча яқдиллик билан эътироф этадиларким, ўсимлик руҳи, ҳайвоний руҳ ва нафсоний руҳ баданнинг ичида бўлиб, улар ғизонинг ҳулосаси ва қаймоғидир. Ғизо уларнинг тарбияти ва парваришига уруж килиб, даражаларни касб этмиш ва билгувчи, кўрувчи ва эшитувчи бўлмиш.

Эй дарвеш! Агар айтсаларким, ғизо уруж килиб, даражаларни касб этмиш ва билгувчи, кўрувчи ва эшитувчи бўлмиш, тўғри айтибдилар. Агар айтсаларким, ғизога нур ҳамроҳдир, нур уруж килиб, даражаларни касб этмиш ва билгувчи, кўрувчи, эшитувчи бўлмиш, бу ҳам тўғридир. Биламанки, тўлиқ англаб ололмадинг. Очикрок килиб сўзлайман, чунки бунини билиш энг муҳим нарсалардандир. Ҳинд аҳлининг риёзати ва мужоҳадалари шу сўзга асослангандир; яъни, бу жуда яхши сўз бўлиб, кўп мушкулот ва муаммолар бу сўзни билиш туфайли ўз ечимини топади.

ХИНД АҲЛИНИНГ СУЛУКИ БАЁНИДА

Билгилки, тупрок, сув, ҳаво, олов, хайвонот, наботот, осмонлар, юлдузлар – яъни Борликнинг барча кўринишлари нурга тўладир. Олам нурга лиммо-лим, нур – Оламнинг жонидир. Ул азиз шу нуктаи назардан буюрмиш:

*Мард бояд, ки бўй донад бурд,
Варна олам нур аз насими сабост.
(Мард улким, ифор ажрата билар,
Йўқса олам сабо елига тўла).*

Бошқа бир азиз ҳам шу нуктаи назардан буюрмиш:

*Рав, дида ба даст ор, ки ҳар зарраи хок
Жомест жаҳоннамой чун дарнигари.
(Бор, басирани қўлга киритгил, чунки ҳар тупроқ зарраси
Яхшилаб қарасанг, жоми жаҳоннамодир).*

Эй дарвеш! Олам икки нарсадир – нур ва зулмат; яъни нур дарёсидир ва зулмат дарёси. Бу икки дарё бир-бирига қўшилгандир. Нурдан зулматни ажратиш керак, ўшанда нур сифатлари зоҳир бўлар. Бу нурни зулматдан жонли мавжудотларнинг ичи ажрата олади. Чунки жонли мавжудотлар ичида доимий фаолиятда бўлган ишчилар бор; бу ишчиларнинг иши нурни зулматдан ажратмоқдир. Ғизони дастлаб оғизга қўйдилар: оғиз ўз ишини бажариб, ошқозонга беради; ошқозон ўз ишини бажариб, жигарга узатади; жигар ўз ишини бажариб, юракка беради; юрак ўз ишини бажариб, димоғга беради. Димоғ ўз ишини бажариб бўлгач, уруж тугайди. Нур зулматдан ажради ва нур сифатлари пайдо бўлди. Жонли мавжудот билувчи, эшитувчи ва кўрувчи бўлди. Бу эликсирдир. Жонли мавжудотлар доим эликсирдадилар. Одам эса бу эликсирни ўз камолига етказди. Эликсир шуки, одам ҳар нарасаки еса, унинг жонини олар ва қаймоғи ва хулосасини ҳосил қилар – бу шу маънодаки, зулматдан нурни шундай ажратадики, нур ўзини қандай бўлса шундайлигича кўра олади ва билади. Бу фақат комил инсонга муяссардир.

Эй дарвеш! Комил инсон бу эликсирни ўз камолига етказди; нурни зулматдан буткул ажратди. Негаки, нур бошқа жойда ўзини қандай бўлса шундайлигича кўрмади ва билмади, комил инсонда ўзини қандай бўлса, шундайлигича кўрди ва билди.

Эй дарвеш! Бу нурни буткул зулматдан ажратиб олиб бўлмайди. Нур зулматсиз бўлмас ва зулмат нурсиз бўлмас. Чунки нур қайсидир жиҳатдан зулматнинг паноҳидир, зулмат ҳам қайсидир жиҳатдан нурнинг паноҳидир. Иккаласи биргаликдир, биргаликда бўлган ва биргаликда бўлади. Нур зулмат билан дастлаб сут ёғ билан бўлганига ўхшар. Сўзсиз, бундай ҳолатда нурнинг сифатлари зоҳир бўлмайди. Нур зулмат билан чироғ қандилда бўлгани каби бўлиши керак. Ўшанда нурнинг сифатлари зоҳир бўлади. Даражаларга кўтарилганда ва ишчиларнинг ҳар

бири ўз ишини охирига етказиб, мияга етгач, бу худди чироғ қандилга ўрнатилгандек бўлур. Одамий ҳақиқати ушбу чироғдир. Ана шу чироғ мияга етгандан кейин бошқа мартабаларга уруж қилади. Мияга етгунча эса унинг уружи ҳам сурат юзасидан, ҳам маъно юзасидан бўлур. Мияга етгач, унинг уружи маъно юзасидандир, сурат юзасидан уруж бўлмас. Унинг уружи покизарок бўлиб, сифатлари кўпроқ зоҳир бўлур.

Эй дарвеш! Бу чироғ ҳаммада бор, аммо айримларда унинг нури кучсиз ва чиркинрокдир. Бу чироғни кучли ва тоза тутмоқ керак, токи бу чироғнинг замирида яширин бўлган аввал ва охир илми ошкор бўлсин. Бу чироғ қанча кучлироқ ва тозароқ бўлса, унинг зотида ширин бўлган илм ва ҳикмат шунча кўпроқ ошкор бўлади. Унинг қуввати икки нарсадандир: (биринчиси), бир кунда бир марта таом емоқ, (иккинчиси), ҳалол нарса емоқ, чунки таом қанча ҳалол бўлса, шунча тоза қон ҳосил бўлар. Чироғнинг тозалиги тўрт нарсадандир: кам емоқ, кам гапирмоқ, кам ухламоқ ва узлат.

Эй дарвеш! Бу фасл бошдан-охиригача Ҳинд аҳлининг сулукидир. Гап чўзилиб, мақсаддан узоклашдик. Бизнинг мақсадимиз руҳларнинг баёни эди. Энди сизнинг сўзларингизга қайтдик. Бу фаслда айтилган сўзлар сизнинг ҳафсалангизга лойиқ эмас.

Ўн биринчи фасл

РУҲ НИМАЛИГИ БАЁНИДА

Билгилки, ўсимлик руҳи жавҳар (асл, асос)дир. У ўз табиатига кўра жисмни камолга етказувчи ва ҳаракатлантирувчидир. Ҳайвоний руҳ эса, ўз ихтиёрига кўра жисмни камолга етказувчи ва ҳаракатлантирувчидир. Инсоний руҳ эса яхлит жавҳардир. У жисмни ихтиёр ва ақл билан камолга етказувчи ва ҳаракатлантирувчидир. Агар бу ибораларни тушунмасанг, бошқа сўзлар билан айтиб бераман. Билгилки, ҳайвоний руҳ жузъиётни идрок этувчидир; инсоний руҳ эса, ҳам кулни, ҳам жузни идрок этувчидир. Ҳайвоний руҳ фойда ва зарарни ажрата билгувчидир; инсоний руҳ эса, ҳам фойда ва зарарни, ҳам нима фойдалироқ, нима зарарлироқ эканлигини ажрата билгувчидир.

Эй дарвеш! Инсоний руҳ Ҳайй (тирик), Олим (илм соҳиби), Мурид (ирода соҳиби), Қодир (қудрат соҳиби), Самий (эшитувчи), Басир (кўргувчи) ва Мутакаллим (Калом соҳиби)дир. У жисмга ўхшаб бир аъзо-си билан кўриб, бошқа аъзоси билан эшитувчи, бошқа бир аъзоси билан гапирувчи эмас. Жисм мутажаззо ва бўлинувчидир. Инсоний руҳ эса, мутажаззо ва бўлинувчи эмас. Инсоний руҳ билиш пайтида тўлиқ (буткул) билувчидир, кўриш пайтида тўлиқ (буткул) кўрувчидир, эшитиш пайтида тўлиқ (буткул) эшитувчидир, гапириш пайтида тўлиқ (буткул) гапирувчидир. Бошқа сифатларда ҳам шундай деб бил. Оддий (бўлинмас) нарсалар шундай бўлади.

ИНСОНИЙ РУҲНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ БАЁНИДА

Билгилки, шариат аҳли айтадиларким, инсон пайғамбарларни тасдиқ этиб, пайғамбарларга издошлик қилса, имон мақомига етиб, унинг исми мўминдир. Анбиёни тасдиқ ва тақлид қилиш билан бирга агар кўп ибодат қилса, кеча-кундуз вақтини тақсимлаб, асосий қисмини ибодат билан ўтказса, ибодат мақомига етади, унинг исми обиддир. Кўп ибодат қилиш баробарида буткул дунёдан юз ўгириб, бойлик ва мансаб-амалдан юз ўгирса ҳамда бадан лаззатлари ва шаҳватларидан қутулса, зухд мақомига етиб, унинг исми зоҳиддир. Зоҳид бўлиш баробарида нарсаларни қандай бўлса, шундайлигича кўра билса, уларнинг хикматини англаса, мулк, малакут ва жабарут оламидан бирор нарсанинг сир-синоати ундан махфий қолмаса, ўзи ва Парвардигорини таниса, (бундай инсон) маърифат мақомига етиб, унинг исми орифдир. Бу олий мақомдир. Солиқлардан жуда оз киши бу мақомга етишади. Бу – валийлик чегарасидир.

Маърифат соҳиби бўлиши баробарида агар уни Ҳақ таоло Ўз муҳаббати ва илҳоми билан хослардан этса, валийлик мақомига етиб, унинг исми валийдир. Агар муҳаббат ва илҳом соҳиби бўлиши баробарида Ҳақ таоло уни Ўз ваҳйи ва мўъжизаси билан хослардан этса ҳамда у орқали халққа хабар юборса, токи у халқни Ҳаққа даъват этсин, (бундай зот) нубувват мақомига етиб, унинг исми набий бўлди. Ваҳй ва мўъжиза соҳиби бўлгани баробарида уни Ҳақ таоло Ўз Китоби билан хослардан этса, (бундай зот) рисолат мақомига етиб, унинг исми расул бўлди. Илоҳий Китоб соҳиби бўлиш баробарида агар олдинги шариатни мансух – бекор этиб, бошқа шариатга асос солса, (бундай зот) улул-азмлик мақомига етиб, исми улул-азм бўлди. Агар ўзидан олдинги шариатни мансух-бекор қилиб, бошқа шариатга асос солиш баробарида уни Ҳақ таоло нубувватнинг хатми – охири этса, хатм мақомига етиб, унинг исми хотим бўлди. Бу – инсоний руҳ тараққиёти эди.

Эй дарвеш! Мўмин руҳи бир мартаба тараккий топди ва Хотамул-анбиё руҳи тўққиз мартаба тараккий топди. Аввал ва охири билдинг, энди қолганини ҳам шундан билиб ол. Инсоний руҳ тараққиётини билиб олдинг, энди шуни ҳам билгилки, шариат аҳли айтадиларким, инсоний руҳ тараққиёти шу тўққиз мартабадан ортиқ эмас. Бу тўққиз мартабанинг ҳар бири тақво ва илм аҳлидирлар. Бовужуд, кимнинг мартабаси баландроқ бўлса, унинг билими ва солихлиги ҳам кўпроқ бўлади. Шу каби, ҳеч кимнинг илм ва тақвоси хотамул-анбиёнинг илм ва тақвосига тенг келолмайди. Кимки (тараққиёт поғонаси) кейинроқ, у(нинг мақоми) ҳам баландроқдир. Ҳар ким руҳи қолипни тарк этгандан кейин боражақ мақоми бу дунёда эришган мақомидан баландроқ ва шарафлироқдир. Ҳеч кимнинг мақоми хотамул-анбиёнинг мақомига тенг бўлолмас – Арш хотам ул-анбиёнинг хос мақомидир. Шариат аҳли наздида бу тўққиз мақомнинг ҳар бири иноятдир. Ҳар бир кишининг маълум мақоми бор. У саъй-ҳаракат билан ўзининг маълум мақомидан ошиб ўтолмайди. Негаки, шариат аҳли фикри бўйича, руҳларни жисмлардан олдин яратдилар. Ҳар бир (руҳ) ҳам фазо, ҳам макон юзасидан маълум мақомда эди. Шунинг

учун, ҳар бир киши руҳ жисмга киргандан кейин умрни зое қилмасдан ўзининг азалий мақомига эришиш учун саъй-ҳаракат қилиши керак. Ўз мақомини четлаб ўтиши имконсиздир, дейди шарият аҳли.

Ҳикмат аҳли (яъни файласуфлар) ҳам инсон руҳининг таракқиётини ушбу тўққиз даражадан ортиқ эмас, деб ҳисоблайдилар. Бу тўққиз мартабанинг ҳар бири илм ва поклик аҳлидирлар. Кимнинг мартабаси баландроқ бўлса, унинг билими ва солиҳлиги ҳам кўпроқ бўлади. Ҳар бир кишининг руҳи қолип(жисм)ни тарк этгандан кейин боражак мақоми бу дунёда эришган мақомидан баландроқ ва шарафлироқ бўлади. Аммо ҳикмат аҳлининг фикрича, бу тўққиз даража касб этиладигандир. Ҳеч кимнинг белгилаб қўйилган мақоми йўқ; кимки илм ва ибодат кўпроқ касб қилса, унинг мартабаси юқориоқ бўлиб, вафот этгандан кейин боражак мақоми шунга яраша бўлур. Негаки, ҳикмат аҳли фикрича, руҳларни жисмлардан олдин яратмадилар, балки, руҳларни жисм билан бирга яратганлар. Демак, ҳеч кимнинг мақоми аввалдан маълум бўлмаган. Ҳар бир киши ўз мақомини энди маълум этмоқда. Шунингдек, ҳикмат аҳли айтадиларки, ҳеч нарсанинг хатми йўқдир. Агар бирор нарсанинг хатми – охири бўлса, демак, унинг бошланиши ҳам бор. Яъниким, Ой доирасининг якуни топиши билан барча ашъёлар ўз тақомилига эришади ва ўз тақомилига эришган ҳар бир ашъё низоҳа топан бўлади. Ҳар бир янги доирадан бошлаб янги ибтидо бошланади ва ўз тақомилига эришиши учун тадрижий равишда интилади.

Ваҳдат аҳли (тасаввуф аҳли) айтадиларки, инсоний руҳ таракқиётининг чек-чегараси йўқ. Агар қобилиятли одамнинг умри минг йил бўлса ва барча минг йиллик умрини таҳсил, тақор, мужоҳада ва зикр айтишда ўтказса, у ҳар куни илгари билмаган бирор нарсанинг ҳикматини билиб олади ва янги-янги нарсалар топади. Зеро, Аллоҳнинг илми ва ҳикматининг охири йўқ. Ваҳдат аҳли яна айтадиларки, инсоннинг вужудидан азизроқ ва шарафлироқ мақом йўқ. Қолипни тарк этгандан кейин инсоннинг руҳи бу мақомга қайтади. Борлиқнинг барча жузвлари одамийликка эришиш учун сайр ва сафардадир. Одамийликка етгач, тақомилга эришдилар ва уруж тугади. Инсон ҳам ўз қамолига эришиш учун сайр ва сафардадир. Ўз қамолига етгач, одамнинг меърожи ҳам тугади ва Борлиқнинг меваси ўз қамолига етди. Ваҳдат аҳлининг наздида инсон қамолининг вужуди йўқдир. Чунки, инсон қамолотнинг қайси босқичига етмасин, ўз истеъдодига нисбатан ҳамда Аллоҳнинг Илми ва Ҳикматига нисбатан ҳақиқат нуксонлидир. Демак, инсонни қамол деб аташ нисбий тушунчадир. Шарият аҳли ва ҳикмат аҳлининг наздида қамолнинг вужуди бор. Инсоннинг қамоли тўрт нарсалардан: эзгу сўз, эзгу амал (феъл), эзгу ахлоқ ва маориф. Маорифдан мақсад тўрт нарсанинг маърифатидир: дунё маърифати, охираат маърифати, ўзлик маърифати ва Парвардигор маърифати.

Ўн учинчи фасл

ОДАМНИНГ НЕЧТА РУҲИ БОРЛИГИ БАЁНИДА

Билгилки, шарият аҳли ва ҳикмат аҳлининг айтишларича, айрим одамларнинг учта руҳи бор. Булар нуксонли кишилардир. Айрим одамларнинг

тўртта руҳи бор – булар муктасид (комилликка интилувчи)лардир. Айрим одамларнинг бешта руҳи бор – булар комиллардир. Бу бешта руҳ айри-айридирлар. Жисм – қандил кабидир. Жигардаги ўсимлик руҳи чироғнинг шишаси кабидир. Ҳайвоний руҳким, юракдадир, чироғнинг пилиги кабидир. Димоғдаги нафсоний руҳ чироғнинг мойи сингаридир. Бу мой (жон руҳи) ўта латиф ва мусаффолиги учун нарсалар ва нарсаларнинг ҳикмати қандай бўлса, шундайлигича унга ўт қўйилишидан олдинрок – яқо ду зайтуҳо ва лав лам тамсасху норун – билиш ва кўришни истади. Бу мой нурдир; инсоний руҳ бўлмиш ўт-олов унга қўшилгач, нурун ғало нур бўлди. Аллоҳнинг нури инсоний руҳга қўшилгач, нурнинг нури-нинг нури бўлди – яхдиллоху линурихи май яшау.

Аллоҳнинг сўзи: Аллоҳ ўзининг (бу) нурига ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур.¹

Эй дарвеш! Билгилки, бу заифнинг фикрича, ҳар бир одам – нокис ё комил бўлишидан қатъи назар – битта руҳи бор. Аммо бу руҳнинг мартабалари – даражалари бор. Ҳар бир даражанинг ўз номи бор. Исmlар кўплигидан одамлар руҳ ҳам кўп бўлса керак, деб ўйлайдилар, аммо бундай эмас. Руҳ биттадир, жисм ҳам битта. Жисмнинг ҳам руҳнинг ҳам даражалари бор ва ҳар бир даражанинг ўз номи бор.

Эй дарвеш! Жисм ҳам, руҳ ҳам ривожланиш ва уруждадирлар. Ўз чегараларига етгунча – агар бирор офат уларга дуч келмаса – даражаларни эгаллаб борадилар. Ўз чегараларига етгач, иккалалари ҳам нуқсонга юзланадилар. Ой фалаки остида бўлган ҳар бир нарсанинг уружи бор. Бу уружнинг маълум чек-чегараси ва миқдори мавжуд. Ҳар бир нарсанинг нузули (қайтиш) бор, бу нузулнинг маълум чегараси ва миқдори мавжуд. Бу уруж ва нузулнинг орасида истивоси (авж) ҳам бор; бу истивонинг ҳам муайян чегара ва миқдори мавжуд. Сирот пули ўзи шу, гўёки: бу Сиротда бир муддат юксалмоқ керак, бир муддат тўғри бормоқ керак, яна бир муддат пастга энгашмоқ керак. Бу Сиротни дўзах устида тортганлар. Унда тўхталишлар бор. Бу тўхталишлар – эшиклар кўп қаттиқ дўзах азобидир; Барча халқ – пайғамбарлар, валийлар, подшоҳлар, раият (оддий одамлар), бойлар, дарвешлар, қатта-ю кичик – бу дўзахнинг азоби-ни ўтадилар; (бу шу маънодаки, ўз ҳаётлари давомида улар) бўлишини хоҳламаган ишлар ҳам содир бўлади; бўлишини хоҳлаган ишлар баъзида амалга ошмайди. Бу икки ҳолат ҳам дўзахдир. Айрим кишилар бу Сиротдан осон ва хушҳоллик билан ўтадилар, чунки донишмандларнинг айтганларини қабул этиб, дунёга машғул бўлмайдилар; ҳарис ва тамаъкор эмаслар; бир жойда тўхталиб қолмайдилар ҳамда дунё ишларини енгил ва осон тутадилар. Айримлар қоқилиб-тойилиб ўтадилар; баъзи кишилар кўп заҳматлар чекиб, машаққатлар тортиб ўтадилар, чунки донишмандларнинг сўзини қабул қилмасдан, дунёга машғул бўладилар; очқўзлик ва тамаъкорлик оловида ёниб, ҳасад ўтида кул бўладилар. Кимки бу Сиротдан ўтса, жаннатга – ўзи аввал макон қилган Жаннатга етишади.

Сўзни чўзмасликни шунча истасам ҳам, менинг ихтиёримдан ташқари сўз чўзилмоқда. Муддао шу эдики, руҳ – биттадир, жисм ҳам битта. Сен агар жисмнинг бошланиши қайда ва нимадан пайдо бўлди, шунингдек, руҳнинг ибтидоси қайда ва нимадан пайдо бўлганини билсанг, ўшанда юқорида айтилганларни тушуниб оласан.

¹ Нур, 35-оят.

Ўн тўртинчи фасл

ЖИСМЛАР, РУҲЛАР ВА МАВОЛИД (ФАРЗАНДЛАР) ҚАНДАЙ ПАЙДО БЎЛГАНИ ҲАМДА МИЗОЖ НИМА ВА ҚАНДАЙ ПАЙДО БЎЛГАНИ БАЁНИДА

Билгилки, тупроқ, сув, ҳаво ва олов – оналардир. Буларнинг ҳар бирининг сурати ва маъноси бор. Ҳар бирининг сурати – зулматдир ва ҳар бирининг маъноси – нурдир. Буларни сурати юзасидан унсур дейдилар, маъноси юзасидан табиат деб атайдилар. Шу тариқа, тўрт унсур ва тўртта табиат бор. Бу тўрттани бир-бирига қўшсалар, албатта, (муташобих ул-ажзо) таркибига ўхшаш янги бир нарса ҳосил бўлади. Бу нарса – мизож-дир. Мизож – имтизож (кўшилиш, аралаштиш) сўзи билан ўзакдош.

Олдингиларни билиб олдинг, мизож сўзини маъносини ҳам билдинг. Энди билгилки, агар оналар (тупроқ, сув, ҳаво ва олов) бири-бирига аралашса, албатта, бу тўрттанинг суратлари ҳам, маънолари ҳам қўшилиб кетади. Тўрт суратдан таркибига ўхшаш янги нарса пайдо бўлар, уни жисм (материя) деб атайдилар. Маъносидан ҳам таркибига ўхшаш янги нарса пайдо бўлар, уни руҳ (идея) деб атайдилар. Мизож жисмда ҳам бор, руҳда ҳам. Оналар бир-бирига қўшилмаган пайтда уларни унсурлар ва табиатлар деб айтишарди. Бир-бирларига қўшилиб, мизож пайдо бўлгач, буларни энди жисм ва руҳ деб атай бошладилар. Жисм, руҳ ва маволид (фарзанд) ҳақида билиб олдинг. Энди шуни ҳам билгилки, жисмнинг мартабалари (даражалари) бор ва ҳар бир мартабада (муайян) исм билан аталади: маъдан жисми, ўсимлик жисми, жонли жисм. Руҳнинг ҳам мартабалари бор ва ҳар бир мартабада (муайян) исм билан аталади: маъдан руҳи, ўсимлик руҳи ва ҳайвоний руҳ. Инсон ҳайвон (жонли мавжудот) нинг бир туридир; инсон руҳини турли изофа ва иборалар билан турлича зикр этмишлар. Инсон руҳи қанча донишмандроқ бўлса, шунча янги номлар касб этади.

Мизож ҳақиқати, жисм ҳақиқати, руҳ ҳақиқати ушбудир. Жисм мулк оламидандир, руҳ малакут оламидан. Жисм халқ оламидандир, руҳ амр оламидан. Руҳ биттадан ортик эканлиги маълум бўлди. Руҳнинг таърифи куйидагича: руҳ – жисмни ўсимлик мартабасида ўз табиатига кўра, ҳайвоний мартабасида ихтиёрига кўра, инсоний мартабасида ихтиёр ва ақлга кўра такомил бағишловчи ва ҳаракатга келтирувчи жавҳар (асос)дир.

Ўн бешинчи фасл

НАСИХАТ БАЁНИДА

Эй дарвеш! Дунё ва дунёнинг неъматларига кўнгил қўйма, умринг, соғлигинг, бойлигинг, мансабингга ишонма; Ой фалаки устида бўлган ашъёларнинг бирортаси бир ҳолда собит қолмас; албатта, ўз ҳолидан эврилар. Яъниким, ушбу қуйи оламнинг аҳволи бир суратда қолмайди, ҳамиша айланишдадир, ҳар замонда бир киёфага кирар ва ҳар соатда ўзга нақшда пайдо бўлади. Аввалги сурат хали тўлиқ шаклланиб улгурмасдан, бошқа сурат пайдо бўла бошлаб, аввалги суратни йўқ қилади; олам-

нинг иши дарё тўлкинига ўхшар, ёхуд дарё тўлкинининг айна ўзидир. Оқил киши ҳеч қачон дарё мавжлари узра иморат қурмас ва яшашга ният қилмас.

Эй дарвеш! Дарвешликни ихтиёр эт, чунки ўз ихтиёри билан дарвешликни ихтиёр этган кишилар энг ақлли кишилардир. Ақлли бўлганликлари учун номуродликни танлаганлар. Негаки ҳар бир баҳрамандликнинг замирида ўн, балки, юзлаб маҳрумликлар бор. Ақлли киши битта баҳрамандлик учун юзлаб маҳрумликка сабр-тахаммул этмас. Аксинча, юзлаб маҳрумликка дуч келмаслик учун ўша баҳрамандликни тарк этар.

Эй дарвеш! Шак-шубҳасиз шуни билгилки, биз мусофирлармиз; лаҳза-лаҳза бу дунёдан ўтармиз. Бизнинг ҳолимиз ҳам мусофирдир, лаҳза-лаҳза ўтиб кетар. Давлат бўлса ҳам ўтар; меҳнат бўлса ҳам ўтар. Шунинг учун агар давлатинг бўлса, давлатингга ишонмаким, бир соатдан кейин нима бўлиши маълум эмас. Меҳнат-машаққат юзланса ҳам кўп сиқилмаким, бир соатдан кейин нима бўлиши маълум эмас. Сендан бировга озор етмасин, имконинг борица одамларга яхшилик қил. Валҳамду лиллаҳи Роббил-ъаламийн.

ИККИНЧИ РИСОЛА

ТАВҲИД БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн вал-ъақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ъала анбиёиҳи ва авлиёиҳи ҳойру ҳолкиҳи, ва ъала алиҳим ва асҳабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва факирларнинг ходими, камина — Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар — Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин — тавҳид ҳақида бир рисола тартиб бериб, унда куфр ва тавҳид, иттиҳод ва ваҳдат нималиги ҳақида маълумот беришимни сўрадилар. Уларнинг таклифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, факат У нимагаки, истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муқтадир.

Биринчи фасл

ВОЖИБ УЛ-ВУЖУДНИНГ БАЁНИДА

Аллоҳ сени икки дунёда азиз қилсин, билгилки, вужуд икки ҳолатдан ўзга бўлмас — унинг ё ибтидоси бор, ё ибтидосиз (азалий)дир. Агар вужуднинг ибтидоси бўлмаса, бу вужуд қадим (ўзгармас, азалий)дир, агар ибтидоси бўлса, бундай вужуд ҳодис (яралган)дир. Бу сўз жуда равшан ва зоҳирдир, унда ҳеч қандай махфийлик йўқ. Яна шуни билгилки, ҳеч шубҳасиз, биз вужудни топамиз. Биз топажак вужуд агар қадим бўлса, демак, биз вужуди қадимни топганмиз. Агар ҳодис бўлса ҳам вужуди қадимни топганмиз, негаки ҳодис қадимсиз бўлолмас. Ҳодис мавжуд бўлиши учун албатта қадимга етмоғи керак. Вужуди қадим энг аъло ва

энг муқаддас вожиб ул-вужуддир (мавжудлиги шарт бўлган Борлик). Вужуди ҳодис мумкин ул-вужуддир (мавжудлиги шартли бўлган борлик). Вожиб ул-вужуд оламнинг Худосидир ва мумкин ул-вужуд Худонинг оламидир.

Вожиб ул-вужуд биттадан ортиқ эмас. Негаки бўлиши шартли бўлган нарсанинг зарурат вожиб бўлар, куллий ҳолатда зарурат биттадан ортиқ бўлмас. Вожиб ул-вужуд Илм, Ирода ва Қудрат соҳиби бўлиши керак, чунки бу уч нарса бўлмасдан ҳеч ким бирор нарса ярата олмайди.

Олдингиларни билдинг, энди шуни ҳам билгилки, вожиб ул-вужудни билиш масаласида одамлар турли даражададирлар. Баъзилари таклид ахлидирлар, айримлари далил ахлидирлар ва баъзилари кашф ахлидирлар. Биз бу уч тоифанинг сўзларининг шарҳини берурмиз, токи солиқлар бундан ўзлари қайси тоифага мансуб эканликларини билиб олсинлар.

Иккинчи фасл

ТАҚЛИД АҲЛИ (АВОМ)НИНГ ЭЪТИҚОДИ БАЁНИДА

Билгилки, таклид аҳли Аллоҳ таолонинг Биру Борлигини тил билан иқрор қилиб, дил билан тасдиқлайдилар. Бу оламнинг яратувчиси борлиги, оламнинг Яратувчиси Ягона эканлиги, аввал ва охир, ўхшаш ва назири йўқлиги, Ҳайй (тирик), Олим (билгувчи), Мурид (ихтиёр соҳиби), Қодир (қудрат соҳиби), Самиъ (эшитувчи), Басир (кўргувчи) ва Мутакаллим (Калом соҳиби) эканлиги; У ўз бандаларининг зоҳири ва ботинини билгувчи, бандаларининг фикрлари, сўзлари ва амалларини билгувчи, кўргувчи ва эшитгувчи; барча нарсага қодир, Ўзига муносиб сифатлар билан сифатланган ва Ўзига муносиб бўлмаган сифатлардан муназзах (пок) эканлигини бу тоифа аҳли биладилар. Аммо бу тоифанинг эътиқоди сезги ва эшитиш воситасида шаклланган, яъни булар на кашф ва аёнлашув йўли билан, на далил ва исбот йўли билан эътиқод қилмаганлар – булар эшитганига эътиқод қилган тоифадир.

Эй дарвеш! Бу эътиқод тури туйғу ва эшитиш воситасида шаклланган бўлса-да, аммо ҳисобдадир; бу тоифа имон ахлидирлар. Бу мартабада тақдир устунлик қилади. Негаки, муқаллид (имони тақлид туфайли шаклланган киши) Аллоҳнинг биру борлиги ҳамда Илм, Қудрат ва Ирода соҳиби эканлигига имон келтирган бўлса ҳам, у Аллоҳнинг Илм, Ирода ва Қудратини барча сабаблар ва сабабчилар узра намоён бўлишини кашфу мушоҳада нури билан ёки рад этиб бўлмас далил ва исботлар нури билан кўрмаган. Шу сабабдан, бу муқаллид олдида сабаблар мўътабар ҳисобланар; барча нарсаларга сабабларни қўшиб, сабаб ахтаради. Тақлид аҳли сезгига боғлангандир; сабаблари ҳам ошқоро нарсалардир; муқаллиднинг сезгилари бундан ортиқ идрок этолмайди ва бу сабаблардан нарига ўтолмайди.

Эй дарвеш! Бу мартабада сабаблар эътиборли эканлигини билиб олдинг. Шуни ҳам билгилки, умр ўткинчилиги ғуссаси, турмуш ташвишлари ва тирикчилик ғами ҳам ушбу мақомдадир. Бу мақомда молдунёга ҳарислик, шу йўлда кўп уринишлар, табиб ва мунажжимларга ишонч ҳисси кучли бўлади.

ДАЛИЛ АҲЛИ ЭЪТИҚОДИНИНГ БАЁНИДА – БУ ТОИФАНИ ХОСЛАР ДЕБ АТАШАДИ

Билгилки, истидлол аҳли Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг борлиги ва бирлигини тил билан иқрор этиб, дилда тасдиқ этадилар. Бу оламнинг яратувчиси борлиги, оламнинг Яратувчиси Ягона эканлиги, аввал ва охир, ўхшаш ва назари йўқлиги, Ҳайй (тирик), Олим (билгувчи), Мурид (ихтиёр соҳиби), Кодир (қудрат соҳиби), Самий (эшитувчи), Басир (кўргувчи) ва Мутакаллим (Калом соҳиби) эканлиги; У ўз бандаларининг зоҳири ва ботинини билгувчи, бандаларининг фикрлари, сўзлари ва амалларини билгувчи, кўргувчи ва эшитгувчи; барча нарсага кодир, Ўзига муносиб сифатлар билан сифатланган ва Ўзига муносиб бўлмаган сифатлардан муназзаҳ (пок) эканлигини бу тоифа аҳли биладилар. Бу тоифанинг тавҳидий эътиқоди ақл нури, яъниким қатъий далиллар ва шубҳасиз бурҳонлар воситасида шаклланади. Ушбу мартабадаги тавҳид аҳлига жабр (ихтиёр) ғолибдир. Негаки, ақл нури, қатъий далиллар, рад этиб бўлмас бурҳонлар билан Аллоҳни ва Унинг ягоналигини таниган ва иштибоҳсиз билган тавҳид аҳли Унинг Илми, Иродаси ва Қудрати бутун Борлиқни камраб олганини англайди. Бутун Борлиқнинг Унинг олдида ожиз ва арзимас нарса эканлиги, шунингдек, сабаблар ҳам, сабабчилар ҳам аслида Унинг (Илми, Иродаси ва Қудрати) олдида арзимас ва ожиз эканлигини англаб етади. Бунгача фақат сабабни ожиз деб билган бўлса, энди сабабчиларни ҳам ожиз деб билади.

Эй дарвеш! Ўзини таниган кишининг аломати шуки, бундай киши олдин қаламни бўйсунган (тобе) деб билган бўлса, энди қўлни ҳам бўйсунган деб билади. Қўл бармоқларни ҳаракатга келтиради, бармоқлар эса қаламни тебратиб, қаламнинг учидан ёзув чиқади – аммо ёзув, қалам, бармоқ ва қўл орасида нима фарқ бор?! Тўртталаси ҳам ожиз, арзимас ва бўйсунган нарсалардир; барчасини ҳаракатга келтирувчи – руҳдир. Бутун коинот ишини ҳам шундай деб бил – ҳар бир нарса бошқа бир нарсанинг мавжудлигига сабабдир, ҳар бири бир-бирини ҳаракатга келтиради; аммо барча ашъёлар Аллоҳнинг олдида ожиз, арзимас ва тобедир. Барчасининг мавжудлиги – Аллоҳдан, барчасини ҳаракатга келтирувчи ҳам Аллоҳдир. Барчани вужудга келтирувчи ва жон бағишловчи – Аллоҳдир. Шундан айтиладиларким, ўзингни ва ўз амалларингни билгил, ўшанда Аллоҳ ва унинг амалларини танирсан.

Эй дарвеш! Сабабнинг борлиги ҳам, сабабчининг борлиги ҳам Аллоҳдандир. Сабабчи ожиз ва арзимас бўлгани каби, сабаб ҳам ожиз ва арзимасдир. Сабабчининг мавжудлигига сабабнинг ҳеч қандай таъсири йўқдир. Сабабнинг борлиги сабабчининг борлигидан муқаддам (олдинрок) бўлганидан бошқа сабаб ва сабабчининг ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. Бу сўз сенга мисол орқалигина маълум бўлади.

Алифбода алиф ҳарфининг вужуди “бе” ҳарфининг вужудидан олдинроқлиги сенга маълум. Аммо сенга шу ҳам маълумки, алиф ҳарфининг борлиги ҳам, бе ҳарфининг борлиги ҳам котиб туфайлидир. Алиф ҳарфи бе ҳарфи пайдо бўлишига ҳеч қандай алоқаси йўқдир. Котиб бе ҳарфини

шериксиз ёзди. Худди шу каби, коинотдаги ашёлар бири биридан олдин ё кейин вужудга келган, аммо буларнинг барчаси Худодандир. Худо коинот яратишда шериксиздир.

Эй дарвеш! Коинот ашёлари Аллоҳнинг олдида бирортаси бошқаларга нисбатан олдинроқ ёки кейинроқ эмас. Шу жиҳатданки, коинот ашёларнинг ҳар бири Аллоҳнинг олдида ушбу китобнинг ҳарфлари котиб учун қандай бўлса ўшанга ўхшар – биринчи ҳарф ҳам котибники, иккинчи ҳарф ҳам котибники, учинчи ҳарф ҳам... шу тариқа китобнинг охиригача барча ҳарфлар котибникидир. Коинотни ҳам шундай деб билгил – Арш ҳам Аллоҳники, Курси ҳам Аллоҳники, осмонлар ҳам, Ер ҳам Аллоҳники; бутун Борлиқдаги мавжудот Аллоҳникидир. Шу сабабдан демишларким, сендан Аллоҳгача бўлган йўл масофа билан эмас, балки микёс билан ўлчанади.

Эй дарвеш! Коинотдаги ашёлар баъзилари баъзиларига нисбатан олдинроқ, баъзилари кейинроқ, баъзилари ўтмишга, баъзилари келажакка оиддир, аммо барчалари Аллоҳнинг наздида тенгдир.

Олдингиларни билиб олдинг, Аллоҳнинг Илми, Иродаси ва Қудрати коинотдаги барча ашёни қамраб олувчи эканлигини билиб олдинг. Кулл ва жузъга оид бирор нарса унинг Илми, Иродаси ва Қудратидан ташқарида вужудга келмаган ва келмайди ҳам. Энди билгилки, Аллоҳнинг кўп хазиналари бор – Вужуд хазинаси, Ҳаёт хазинаси, Соғлиқ хазинаси, Ризқ хазинаси, Тинчлик хазинаси, Бойлик хазинаси, Ақл хазинаси, Илм хазинаси, Ҳикмат хазинаси, Бахт-саодат хазинаси, Давлат хазинаси, Роҳат-фароғат хазинаси каби хазиналар Аллоҳнинг хазиналари жумласидандир. Кимгаки хоҳласа, берар, кимни хоҳламаса, бермас. Бу хазиналарнинг қалити ҳеч кимнинг қўлида йўқ, қалит фақат Аллоҳнинг қўлидадир.

Эй дарвеш! Билдингки, бундай тавҳид соҳиби сабаблардан ўтиб, сабабчига етди. Мусаббиб ул-асбоб (сабаблар сабабчиси, Аллоҳ)нинг Илми, Иродаси ва Қудрати бутун Борлиқни қамраб олганини кўрди; унинг хазиналарини лиммолим топти; ҳеч шубҳасиз билдики, У кимга хоҳласа беради, берганда ҳам важ-сабабсиз беришини шак-шубҳасиз англади. Энди билгилки, ушбу мақомда ҳарислик орадан кўтарилади, ўрнида таваккул қарор топади. Ушбу мақомда кўп саъй-ҳаракатлар орадан кўтарилади, ўрнига ризо ва таслим қарор топади. Ушбу мақомда ғайр муҳаббати орадан кўтарилади, ўрнига Аллоҳга муҳаббат қарор топади. Ушбу мақомда кун кечириш ва ризқ ташвиши орадан кўтарилади; ушбу мақомда яширин ширк орадан кўтарилади; ушбу мақомда бошқа табиб ва мунажжимга сабабчи сифатида қаралмайди. Бундай тавҳид соҳибида сабаблар орадан буткул кўтарилади. Агар мабодо ранж ё роҳат вақтида назари бирор сабабга тушиб қолса ҳам, уни ширк деб билади ва ўша заҳоти ундан қайтиб, тавба ва истиғфор этади.

Тўртинчи фасл

КАШФ АҲЛИНИНГ ЭЪТИҚОДИ БАЁНИДА – БУ ТОИФАНИ ХОСЛАРНИНГ ХОСИ ДЕБ АТАШАДИ

Билгилки, кашф аҳли муқаддас ва таоло Аллоҳнинг борлиги ва бирлигини тил билан иқрор этиб, дилда тасдиқ этадилар. Тил билан иқрор этиб тил билан тасдиқлайдиган ушбу тавҳид кашф ва аён тарикидадир.

Эй дарвеш! Бу тоифа барча ҳижоблардан ўтиб, Аллоҳнинг мушоҳадасига етдилар, Лиқоуллоҳга (Аллоҳнинг дийдори) мушарраф бўлдилар. Лиқоуллоҳга мушарраф бўлганларидан сўнг (улар буни илмулякин билан билгандилар, энди айнулякин билан ҳам билдилар) кўрдиларким, борлик фақат Аллоҳникидир, холос. Бу тоифани ваҳдат аҳли дейишларига сабаб шуки, улар Аллоҳдан ўзгани кўрмайдилар, фақат Аллоҳни кўрадилар ва фақат Аллоҳни биладилар.

Эй дарвеш! Куфрдан тавҳидгача узок йўллар бор, тавҳиддан иттиҳодгача ҳам узок йўллар бор, иттиҳоддан ваҳдатгача ҳам узок йўллар бор. Солиқлар мақсади ва йўловчилар истаги шу ваҳдатдир.

Эй дарвеш! Куфрнинг маъноси – ёпикликдир. Ёпиклик ҳам икки қисмдир. Ёпикликнинг бир тури – бу ёпиклик туфайли Аллоҳни кўрмайдилар ва билмайдилар. Бу – мубтадийлар (йўл бошида турганлар) нинг куфридир; бундай куфр мазаммат қилинади. Ёпикликнинг иккинчи тури – унинг воситасида Аллоҳдан ўзгасини кўрмайдилар ва билмайдилар. Бундай куфр – маҳмуд (мақталган, яхши)дир.

Аллоҳнинг сўзи: “Ҳақиқатан, (тақдирида имонсиз бўлиши битилиб, дунёда) кофир бўганлар – уларни огоҳлантирсангиз ҳам, огоҳлантирмасангиз ҳам, уларга барибир – имон келтирмагайлар. Уларнинг қалблари ва қулоқларига Аллоҳ муҳр уриб қўйган. Қўзларида эса, парда (бор). Улар учун улкан азоб (тайёрлаб қўйилгандир).”¹

Ушбу оят иккала куфрни ҳам қамраб олади. Куфрнинг маъносини биллиб олдинг, энди билгилки, тавҳиднинг маъноси яққалатишдир, (бирлаштириш) яққани яққалатиб бўлмайди. Нарсалар кўп бўлса, яққалатиб бўлади. Кўп нарсаларни яққалатиш икки йўл билан амалга ошади: бири амал йўли билан, иккинчиси илм йўли билан. Шунга кўра, Тавҳид ҳам икки нав бўлади: илмий тавҳид ҳамда амалий тавҳид.

Тавҳиднинг маъносини билдинг, энди билгилки, иттиҳоднинг маъноси бирлашмоқдир. Бирлашмоқ икки нарса ўртасида бўлади. Ваҳдатнинг маъноси ягоналикдир. Ягоналикда қасрат (кўплик) йўқ. Демак, мазамматланган куфрда қасрат бор, тавҳидда қасрат бор, иттиҳодда қасрат бор. Ваҳдатдирким, унда қасрат йўқ, (шу сабабдан) толибларнинг матлуби ва солиқларнинг мақсудидир.

Эй дарвеш! Қасрат орадан кўтарилгач, солиқ орадан кўтарилади, ширк орадан кўтарилади, ҳулул ва иттиҳод орадан кўтарилади, қурб ва бўъд орадан кўтарилади, фироқ ва висол орадан кўтарилади. Фақат Аллоҳ қолади ва бас.

Эй дарвеш! Фақат Аллоҳ бор эди ва бас, ҳамиша Аллоҳ бўлади ва бас. Аммо солиқ ҳаёл ва гумонда бўлурким, оё Аллоҳнинг вужуди борми; унинг ўзи Аллоҳнинг вужудидан ўзга вужуди борми; ҳаёл ва гумонлардан холи бўлгач, шак-шубҳасиз билдиким, вужуд биттадан ортиқ эмас ва бу вужуд – Аллоҳ таоло ва тақаддасдир.

Сўз чўзилиб, мақсаддан узоклашмайлик. Билгилки, ваҳдат аҳлининг айтишича, вужуд биттадан ортиқ эмас ва бу вужуд Аллоҳ таоло ва тақаддасдир. Аллоҳнинг вужудидан ўзга вужуд йўқ ва бўлиши ҳам мумкинмас. Яна айтадиларким, вужуд битта бўлгани билан бу вужуднинг зохири ва ботини бордир. Бу вужуднинг ботини нурдир. Бу нур олам-

¹ Бақара, 6,7- оятлар.

нинг жонидир. Олам бу нурдан лиммо-лим тўладир. Бу нур чексиз ва ниҳоясиздир, ҳад-худудсиз ва тубсиз уммондир; мавжудотнинг ҳаёти, илми, иродаси ва қудрати ушбу нурдандир; мавжудотнинг кўриш, эшитиш, гапириш, ҳаракат ва фикрлаш қобилияти ушбу нурдандир; мавжудотнинг табиати, ҳосияти ва фаолияти ҳам ушбу нурдандир. Асли буларнинг барча-барчаси ушбу нурдан ҳосил бўлгандир.

Вужуднинг ботини битта нур эканлигини билдинг. Энди билгилки, бу вужуднинг зоҳири ушбу нурнинг мишқоти (қандил)дир. Ушбу нурнинг сифатларини рўёбга чиқарувчидир. Мавжудотнинг турлари барчалари ушбу нурнинг сифатларининг мазҳарлари ҳисобланади.

Эй дарвеш! Ушбу нурга етишмоқ керак, ушбу нурни кўрмоқ керак, шу нур билан оламни кўрмоқ керак. Ўшанда ширкдан қутуласан, қасрат орадан кўтарилади, саргардонлик қолмайди, вужуд биттадан ортиқ эмаслигига шубҳасиз муқаррар бўлади. Шайхимиз буюрардики, мен ушбу нурга етишдим, ушбу нур дарёсини кўрдим; чексиз ва ниҳоятсиз бир нур эди, бепоён ва тубсиз бир уммон эди. Ўнг ва сўл, баланд ва паст, олд ва орқаси йўқ эди. Бу нурга хайрон қолиб эдим, еб-ичиш, ҳуш ва ҳаёл мендан кетди; бир нарса деёлмасдим. Азиз бир кишига аҳволимни баён этдим. Айтди: бориб, бировнинг хирмонидан эгасидан сўрамасдан бир ҳовуч сомон ол. Бориб, бир ҳовуч сомон кўтардим, бу нурни бошқа кўрмадим.

Эй дарвеш! Бу нур дарёсига етмаган, бу нур дарёсига ғарқ бўлмаган солиқ ваҳдат мақомидан хабари йўқдир. Кимки ваҳдат мақомига етмади, лиқоуллоҳга мушарраф бўлмади; бирор нарсани у нарса аслида қандай бўлса, шундайлигича кўрмади ва билмади. Сўқир келди ва сўқир кетди. Кўп киши бу нур дарёсига етдик ва бу нур дарёсини кўрдик, деб айтади.

Эй дарвеш! Кимки бу нур дарёсига етиб, бу нур дарёсига ғарқ бўлган бўлса, ундай одамнинг аломатлари кўпдир. Дунё аҳли билан сулҳу салоҳда бўлар; барчага шафқат ва марҳамат назари билан қарайди; ҳеч кимдан ёрдамини дариғ тутмайди, ҳеч кимни адашганлик ва гумроҳликка нисбат бермайди. Барчани Аллоҳнинг йўлига юз тутган, деб билади. Аслида ҳам шундай эканлигига ҳеч шубҳа йўқдир. Азиз бир киши ҳикоят қиладики, узоқ йиллар халқни Худога даъват қилдим. Ҳеч ким менинг сўзимни қабул етмади. Умидсизланиб, даъватни тарк этдим ва Худога юзландим. Аллоҳнинг ҳузурига етишганимда барча халойикни унинг Ҳузурида ҳозир кўрдим. Ҳамма қурб (яқинлик мақоми)да эди; Худо билан сўзлашиб, Худонинг Сўзини эшитишарди.

Эй дарвеш! Даъват ва тарбият – бадбахтга саодат ато айламак эмас. Даъват ва тарбият – одамларнинг орасидан ёмон одатларни кўтармоқ; одамларнинг яшаш тарзи, тирикчилигини осон қилмоқ; одамларни бир-бири билан дўст ва шафқатли этмоқ; одамлар бир-бирига нисбатан тўғрисиқ ва тўғри амалда бўлишларига ҳаракат қилмоқдир. Даъват ва тарбият айтилганимиздан ортиқ эмас. Амри маъруф ва наҳийи мункар шу нарсалар учундир. Бошқа ўзлари билан олиб келган нарсаларни қайтармоқ муяссар бўлмас. Яъники, ҳар бир кишининг яхши сифатлари ва ёмон ҳислатлари бор, қайсидир ишда салоҳиятлидир, ҳар бир киши билан бахт ё бахтсизлик ҳамроҳдир – бу нарсаларни улар ўзлари билан (дунёга) келтирганлар; ушбу нарсаларни қайтариш имконсиздир. Одамлар тўғри ва осон яшаш учун ҳукмларни билишга муҳтождирлар,

хукмларнинг ҳақиқатини билишга муҳтож эмаслар. Кимки ҳаракат қилса, ўзи қўлга киритади.

Эй дарвеш! Бирорта ёмон хислат йўқ. Фақат кимдир уни нотўғри жойда ишлатса, бу сифатни ёмон деб айтишади. Илмда ҳам бирор ёмон нарса йўқ, барча нарса ўз ўрнида яхшидир. Аммо айрим нарса ўз ўрнида бўлмаса, ёмонотлик бўлади. Бас, Аллоҳ таоло бирор нарсани ёмон яратмади, фақат яхши нарсалар яратди.

Бешинчи фасл

ВАҲДАТ АҲЛИНИНИНГ БОШҚА БИР ТОИФАСИ БАЁНИДА

Билгилки, ваҳдат аҳли икки тоифага бўлинади. Бир тоифаси дейдиларким, вужуд биттадан ортик эмас, бу вужуд Аллоҳ таоло ва такаддасдир. Аллоҳ таолонинг вужудидан ўзга вужуд йўқдир, бўлиши ҳам мумкин эмас. Бу тоифанинг сўзларини ўтган фаслларда батафсил баён этиб бердик.

Иккинчи тоифа айтадиларким, вужуд икки қисм – ҳақиқий вужуд ҳамда ҳаёлий вужуддан иборат. Ҳақиқий вужуд – Аллоҳ таоло, ҳаёлий вужуд – дунёдир. Аллоҳ йўқликсимон Борлик (хастии нестнамой)дир, олам борликсимон йўқлик (нестии хастнамой)дир. Олам бирваракайига ҳаёл ва саробдир, ҳақиқий вужуд, яъниким Аллоҳнинг вужуди хосияти туфайли бордек кўринади. Аммо аслида мавжуд эмас, унинг вужуди ҳаёл, акс ва соялардан иборат. Валҳамду лиллаҳи Роббил-ъаламийн.

(Давоми кейинги сонда)

ҲОЗИРГИ ЗАМОН РУС ШЕЪРИЯТИДАН

Рус тилидан
Вафо ФАЙЗУЛЛОҲ
таржималари

ВЛАДИСЛАВ ЦИЛЁВ

(1963 йилда туғилган)

ГУССАМНИ ОЛ

*Кимнингдир мушфиқ кўли
Куюди бир тотли сут...
С. Есенин*

*Гуссамни ол, ола қол,
Эт чарогон кўнглимни.
Соҳибдилим! Бўла қол!
Шуъланг-ла ол кўнглимни.*

*Мусибатларга ажр –
Қайдадир осмонларда
Сут тутасан, бу қадр,
Барака эҳсонларга.*

*Хоч-ла мени шарафла,
Нақадар гўзал дийдор.
Қўтар шиддатлар ила
Қай маконки, мен хумор.*

*Майдалайсан қолдирмай,
Гуссаларим алvido.
Маликам! На тотли май,
Қалбда йиғлайди Исо!*

ЁГИНГАРЧИЛИК

*Бир зумга унуттир оламни,
Дардимга, Бегойим, бўл ҳамдам.
Томчилар чертмоқда ойнамни,
Дуо мўл бўлгандай кетар дам.*

*Қайинлар азобдан кийган тож,
Шамолга михланган ул юрак.
Кўз ёшлар мавжланиб тилар бож,
Этади куйдириб жисзганақ...*

*Йиғлоқи бир фасл тўлгар ҳис,
Мунгайиб туради дарича.
Бахтсиз қиз, олдингда чўкай тиз,
Жилмайиб мени эсла.*

*...Аллала ҳад билмас дардларим,
На тотли сўзларинг берсин жсон.
Юлқинар ҳурликка хатларим,
Исёнкор бағримни этиб қон.*

*Дарахтим бир бутуқ саботи,
Шамларинг эритиб турдим даст.
Истамам абадий ҳаётни,
Бир лаҳза Севгим-ла бўлсам, бас.*

ОЛЬГА КУЗЬМИЧЁВА – ДРОБИШЕВСКАЯ

(1964 йилда туғилган)

* * *

*Сомоларга қадайман нигоҳ...
Мен – сувман, мен – дарё, зангори.
Сен кимсан? Билдинми, ўзинг, оҳ?
Сўнгги йўқ осмонлар диёрим.*

*Гоҳи мен мавжлангум юксакда,
Порлайсан кўкларда сен гоҳи.
Барибир... Биз нозик ришта-ла
Заминга богланган жуфт оҳу.*

ГЕРМАН ВЛАСОВ

(1965 йили туғилган)

ЛАЙЛАК

*Мен кўза эмасман
тиқмоқчи бўлган
жигари тумшугингни
ушлайману қирқаман
оппоқ қанотларингни
шунда ёстиқ жилдида
доғи қолган қайноқ қонларинг ила
ким бўлиб уйгонарсан*

* * *

*Ортга қайтмас бир тонготарда
ифодада сўзлар беҳуда,
водаригки худди стол устида
оқ сичқонлардек бўлганмиз жуда.*

*Бироқ кўзни қамаштирадиган
кескир шуъла таралса шу зум.
Нима қилдик бўғиб ўлдирадиган
ўлим йўқ бўлса-чи, ўлим?*

*Фақат тажриба – қиёс ўғли,
ва тахмин қилмоқлик охири:
ҳайратсиз кечмагай умр йўли,
болакай, тушунасанми буни?*

Нима гапнинг бор қўриқчига
икки енгли махлуқ беозор,
қўрққанингда даминг ичингга
руҳга тилмоч бўлмас изҳор.

* * *

Яснаядан¹ кетмоқ муқаррар ёзиг
абадга хайрлашинг тириклар сўнгбор
олқиш сенга музлаб ётсанг-да озиқ
гилдираклар йўлни ўлчайди қаҳҳор

ой йўллари ҳали қумушлантирар
аёз кокиллари бўяйди оққа
темир йўл оҳанрабо олдга интилар
қайчи ҳам йўқ бу йўллари кесмоққа

чечан бичиқчининг моҳирлиги сир
қор кўйлагин қанақасин танлайсан
яшаш ари инин сиёракламоқ кабидир
қиш роҳати абаслигин англайсан

эвоҳ фурсат ўтди из қолди фақат
ойналарда паравоз тутуни кезар
остиға олганча елар темир мусибат
наркоз бермасдан кесар

индамай кетолмади кетаётган зот
сутранг қор Астапово²ни ташлаган кўмиб
хоҳламас кетаётган бермоққа жавоб
донишманд ҳақиқатдан кўз юмиб

РОМУЛ ЕЛЕСЕЕВ

(1971 йилда туғилган)

* * *

Соғинчдан йиғламасин майли мусиқа;
Ихрамасин созда камонча ҳам, бас.
Фақат ғарибларнинг оҳи ҳақиқат,
Арига шом намоз чоғ ўрласа бир пас.

¹ Ясная – Ясная Поляна Л.Толстой туғилган ва яшаган, умрининг охирида ташлаб кетган қишлоқнинг номи. Шоир сўзининг лугавий маъносига ҳам эътиборни қаратади.

² Астапово – темир йўл бекати, Лев Николаевич йўлда, поездда шамоллаб қолиб, шу жойга тушишга мажбур бўлади ва тузалмасдан вафот этади.

Меникими бир чўғ Измер тунида,
Самарқанд қуёшидан аталган инъом.
Чоржўй қовунлари иси маст қилган,
Бухоро ҳусайини рангидай калом!

Менгами шу хазина, ёт элларники!
Кўксимдан бир бошқача учмоқда дуо.
Бугун ул дилрабо Ноз – боқмаса ҳамки
Шойи чодрасини туширмаса ҳам раво.

Майли билақузуклар безасин чандон,
Ойчеҳра Нилуфарим қўллари гул-гул.
Банги чилимини ўт олдиражаск хандон,
Қайсар Гўзал кибрияойимга мен қул.

Фақат ёлғиз қолмоқ ҳаддан даҳшатли.
Жомеъ гўмбазларидай паноҳбон неки.
Меники Хотами анбиё сўзи ҳикматли,
Феруза Шарқ осмонлари кўринг, меники.

Фақат шамол сурон билан шитоб эсади
Қисмат бошида кутурган йиртқиш турланар.
Гоҳ ёввойи қоплон каби ташина кезади,
Гоҳ қоялар аро, кимнингдир арвоҳидай сирғалар.

Истамбулнинг дев, адашар жинкўчалари
Гўзаллик-ла учрашмоққа чиқишар боғлаб наво.
Мен бугун миноралар ҳаёти ила мағрур туриб
Сенинг исминг ярим кеча ҳайқираман дилрабо.

Бахт ҳақида нимадир де кекса донишманд,
Бағрим васвасадан увада-хароб сийрат.
Айтишар-ку, юрт гўзалларининг дилбанд
Юрагида Аллоҳ каломи яшайди фақат.

Дейдиларки, улар мисоли оқ-оппоқ тош
Нушоб қадаҳларида доим шуъла таратиб.
Сархуш давраларга ҳеч бўлмаганлар сирдош,
Тонг нури-да ўпмагай манглайларин порлатиб.

Нақилланган илонлар қийишанглайлар ҳолсиз,
Чеккаларида нозик мармар узукларининг.
Нега айтинг Илоҳиёт қолгайми бир он оқсиз?
Нечун латофатлари ўликмижоз уларнинг?

Фақат оқсоқоллар-да беришмас бунга жавоб,
Қалбимда улар дарди беролмаса-да таскин.
Жаннат неъматларнинг ҳеч бирини ҳам бу тоб,
Лайли қайноқ бўсасига тенглаштиролмам лекин.

Ҳазарнинг шунчакимас ҳар бир мавҷли тўлқини,
Шабодаси нигоҳдан гўё сирғалиб ўтар.
Мен фақат нафс хоҳишин лаззатларини,
Ҳеч қачон алишмайман жинниликларингга дилбар.

Согинчдан йигламасин майли мусиқа;
Ихрамасин созда камонча ҳам, бас.
Фақат ғарибларнинг оҳи ҳақиқат,
Арига шом намоз чоғ ўрласа бир нас.

ВАДИМ МУРОДҲОНОВ

(1974 йилда туғилган)

* * *

Титраниб-қалтираб уйғонар баҳор,
у билан ҳовлида кун ўтган сари
осмонга вафосиз, билч-билч эрир қор,
тупроққа қовушган ойпар.

Пистоқи маъвога забун дайрда,
англайсан айбингни бирдан. Начора?
Гуллар ва қушларнинг сафига кирасан,
абрлар тўпини санолсанг, бечора.

Кўнгил янги неъмат ишиқда ҳалак
Ва йиртар иккига омад дафтарин.
Ит ҳурар, шамолой учиб ҳалгинчак
сочар томлар узра терак патларин.

ТОҒДАГИ ВОҚЕА

Соқоли ўсиб кетган, гижим шапкада,
ўтганди ёнимиздан, пайқаган ҳамма.
Тоғда эрта ётдик. Тош қотибмиз, тош,
чўнг юкимиз бордай ҳоргин елкада.

Муқаррардай эди тушга кирмоғи.
Таважжужуҳи фақат бироз аломат:
тошлар оша оч арвоҳдай сирғалиб келиб,
қуюқ туман қучоғига йўл олди шу пайт.

Ўв, бизнинг тошлар аро кечган тунимиз,
дўстларимдан бири шоири замон,
йўқ эди шеър битмаган бирорта куни,
бироқ уни эслаб қўймади бир он.

Бошқа ошнам эзгин китобхон даҳо,
сахфаларни титкилаган соқоллари ҳам,
ён дафтари шов-шувларга тўла доимо,
уни одам ҳисобига қўрмади бу ҳам.

Шунда ҳам кетмаган у. Шунда ҳам азим.
Яшар киприкларнинг ортида кутиб.
Афтидан, ҳали замон менинг бир ўзим
соқоли ўсган дўстни оламан кутиб.

ЮРИЙ БОНДАРЬ

(1974 йилда туғилган)

* * *

Кетаётган номаълум қизга

Кўнгироқ қилмаган менга ҳеч чоғ у,
Телефон рақамимни билмас, ҳақиқат.
Бироқ қанақадир сирли куч, ёҳу,
Бир кун келмоқни дуч айлаган қисмат.

Эҳтимол ул зебо Парижда яшар,
Балки ундан-да хуш мовий диёри.
Сочи олтинранг куз, кўзлар қамашар,
Натали деб чақирарлар дилдорни.

Дайдиганда сонсиз оломон аро
Кўзлар учрашдилар бир марта, ноҳос.
Йўлларимиз экан ҳаётда айро,
Ҳеч қачон бир сўқмоқда ёнма-ён кетмас.

Худойим, нега унда дилимга ботган,
Дардни эслайвергим кўнгил ўртовчи.
Юлдузлар остида тунда йўл олган
Мен ҳам ҳамма каби битта йўловчи.

ЭВРИЛ ТУРОН

(МАМАДАЛИ МАҲМУДОВ)

ТУМАНЛИ КУНЛАР ёхуд БОҒДОН ҚАШҚИРИ

Қисса

Ўзлигини қадрлаган эл қул бўлмайди.

Аҳмат Оқсоқол

1

Чўккилари осмонга санчилган Тангри тоғи. Хайбатли қояларни оралаб ёввойи сой чопмоқда. Унинг ўнг соҳилига, арчазор этагидаги хушбўй ўт-ўланлар устига ялпизранг чодирлар тикилган. Фақат биттаси оқ...

Совукрок тун.

Шамол сой шовуллашига котиларок жонзотга кўркув солиб ғувуллайди. Ой, юлдузларнинг мўл-кўл ёғдуларида қоялар илоҳий тус олган. Уларнинг учларидаги соқчилар шайтонлар мисол сирли, хира кўринади. Одамда ваҳм уйғотади. Тун чодирларни қорага бўяшга тиришади. Бунга ой қаршилиқ қилади. Юлдузлар ҳам.

Ҳамма уйкуда.

Фақат оқ чодир ичида бир шам милтирайди. Бу (эртақлардаги) жинлар чироғини эсга солади. Юрак увишади.

Чодир ичида, кат-кат атлас, бахмал кўрпалар устида бир эркак ва бир киз яланғоч ҳолда чалканча ётишибди. Эркакнинг чўзинчок боши устарада такир қирилган. Юзи тошдан йўнилгандай ғадир-будир, отникига ўхшаш узун бўлса ҳам, ўзининг девсимон гавдасига мослиги ва соқолининг мумдай қора, қалин, калталиги, мўйловининг иягига осилиб тушганлиги учун ярашиб турибди. Унинг бўйни буканикидек йўғон, манглайи кенг, ажинсиз. У Юсуфбек.

Қизиллар ўзларини оқ қилиб кўрсатдилар. Уни “Юсуф босмачи” дейдилар. Авом бунга ишонади. Онгли улус ўзгача фикрлайди: “Қизиллар боскинчи”. Бироқ бу сўзни ичидан чикармайди. Кўрқади. Ўлимдан. Тарғибот зўр. Радио, матбуот туну кун қизилларни мактайди: “Шўро йўли энг тўғри йўл”. “Босмачи – халқ душмани”. “Социализмда барча эллар тинч, тотув, тўқис яшайдилар”. “Босмачи – Ватан хоини”.

Юсуфбек тотли чарчокдан энди мудрай бошлаган қизнинг сарғиш сочларини тўзгитарок оғушига олди.

Қиз зорланиб эланди:

– Қўйинг, қўйсангиз-чи, чарчадим, ўлиб қоламан. Тун бўйи уйку бермадингиз, тонг ёришаяпти, мизгиб олай.

– Мунчалар ширинсан!.. – Юсуфбек унинг олча дудокларидан армонсиз ўпди.

Қиз ўзи сезиб-сезмай Юсуфбекни кучоклади, маҳкам, жуда маҳкам кучоклади.

Пишнаб қолишди.

Икки ўт бир бўлиб ёнди...

Юсуфбек тўймасди...

Қизни қўймади...

Қиз зорланиб тўлғонди.

Қиз нозланиб тўлғонди.

Бу нозланиш эркак хирсини телба бир холга келтирди.

Қиз ўзини йўқотиб қўйди.

– Ох!.. – Қиз тотли ингради. – Вой-эй!.. Ўлдириб қўясиз! Мунча ёмонсиз. Секин... Секин!..

Қиз олдиндан тайёрланган илиқ сувга ювинди. Сўнг холсиз бир тарзда кўрпа орасига кирди. Ширин чарчокдан дунёни унутди.

Юсуфбек шошқин сойда чўмилди. Совқотиш ўрнига яйради. Сувдан чиқаркан, туйқис, миясига қизиллар билан авом улуснинг гапи урилди!

“Юсуф – босмачи”.

Ҳар гал бу сўз эсига тушганда, жунбушга келарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Унинг қони қайнади, қалин ковоклари уйилди, кенг қошлари чимрилди, томоғига моякдек без қалқди, дудоклари асабий титради, залворли муштлари тугилди.

“Босмачимиш!..” – деди ўзига-ўзи зўр алам билан, йирик-йирик, бақувват-бақувват тишларини қирчиратиб, – мен ким учун курашаяпман?!

Шу юрт учун эмасми?!

Шу эл учун эмасми?!

Оломон!..

Қачон уйғонасан?!

Қачон оқдан қорани ажратасан?!

Ёв бўйнингга миниб олгандами?!

Ёв бошингда ёнғоқ чаққандами?!

Ухлайвер!

Ухлайвер!!

Ёв нима деса ишонавер.

Ёв нима буюрса қилавер.

Ваъдаларига учавер.

Жохил оломон!

Манкуртлар тўдаси!

Босқинчи ким?

Босмачи ким?

Бор муқаддас нарсаларингдан айрилмасдан олдин қаллангни қўлингга олиб ўйла.

Теран ўйла.

Балки шунда сўқир кўзинг очилар.

Балки, шунда юртимизни ғорат қилаётган, элимизни оёқости этаётган чин ғанимни билиб оларсан.

Балки, шунда уни ушбу сўзлар билан ланъатларсан:

Босқинчилар!

Босмачилар!

Худосизлар!

Талончилар!

Мунофиқлар!

Балки, шунда мени окларсан.

Балки, шунда, босқинчига қарши курашиш учун бир бутун бўлиб қалқирсан.

Шунда мен энг олдинда яловимизни баланд кўтариб бораман.

У ўз сўзига ишонди.

У ўз сўзидан рухланди.

– Бунга вақт керак, – деди тундан айрилаётган чўккилардан кўз узмай, – узун вақт. Мен шу кунларга етиш учун курашаман! Танграм, сенга илтижо қиламан: Мени шу кунларга етказ. Сўнг, майли, жонимни ол!

2

Юсуфбек баланд қирғоқ бўйлаб ёввойи чечаклар ва ўсик ўтлар ора-лаб оқимга қарши юрди. Ой, юлдузлар унга йўлдош бўлди. Кейин улар кўринмай қолди. Чодирга қайтди. Қиз теран уйқуда.

У соқчиларга олти челақ қайнок сув, икки катта тоғора олиб келтирди. Сўнг буюрди:

– Кун ботгунча ҳеч ким чодирга йўламасин!

– Хўп-хўп, – улар қўлларини кўксиларига қўйиб, таъзим қилишди.

– Турк Тангридан бошқа ҳеч кимга эгилиб-букилмайди. Бу ҳақда сизларга айтганманми?

– Ҳа-ҳа.

– Бўлмаса нега ер ўпясизлар?

– Бизни кечиринг.

– Кетинглар.

Юсуфбек чодирга кирди. Қизнинг олтинранг сочлари сочилган тиник юзига термулиб, ўйланиб қолди: бу қиз осийликка ўхшамайди. Кўзлари зангори. У Искандар авлодидан. Искандар Ҳиндистонга от сурганди, мақадўнларнинг бир бўлаги қор доволаридан ошолмай, Тангри тоғда қолиб кетган. Тоғли Бадахшон уруғи шулардан.

Юсуфбек Бухоро мадрасасини битирса ҳам, дунёвий илмни ўзига яраша биларди. Юртоларлар¹ ҳақида ҳам кўп эшитган, ўқиган эди. Жумладан: мақадўниялик Искандар тўғрисида ҳам. “Кўркут ота китоби”, “Темур тузуклари”, “Бобурнома”ларни сув қилиб ичган эди. Хоразмшоҳлар тарихига ҳам қизиқар, айниқса, Муҳаммадшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангубердига ҳурмати ортик эди. Унга ўхшаш ботир бўлишни истарди. Яссавий шеърлари билан дostonларни ёд биларди.

Бироқ олти йилдан бери китоб юзини кўрмади. Чунки шу замон ичида у дам Мадаминбек, дам Кўршерматларга, дам Иброҳимбек, Эргаш

¹ Юртоларлар – жаҳонгирлар.

каби кўрбошиларга қўшилиб, бошавойларга қарши курашди. “Туркистон ҳарбий ташкилоти” кўнглига ҳам қўл солиб кўрди. Ҳаммасини бир байроқ остига тўпланишини истади.

Лекин?..

Лекин ҳар бирида миллат дардидан кўра ички “Мен” устунроқдек эди. Юсуфбек эса Туркиядан бобо юрти Туркистонга келган Анвар пошодек кўрбошиларни бир-бирлари билан бирлашишини, бир ёқадан бош чиқариб, кизилларга қарши курашишини, оқибат-натижада Туркистонни яхлит давлатга айлантиришни истарди. Буни амалга ошириш учун ҳар бир кўрбоши билан гаплашиб кўрди. Уларни бирлаштиришга ҳаракат қилди. Бироқ кўрбошилар бирлашмадилар. Натижада бирин-кетин мағлубиятга учрай бошладилар.

Бошавойлар кучли эди. Уларнинг кучи барча миллатларнинг тенг ҳуқуқли бўлиши ғояларини олға суришларида, оч-яланғочларга ер, сув ваёда қилишларида эди. Юсуфбек бунга ишонмас, “Элнинг қўйини пуч ёнғокка тўлдириб алдаяпти” дерди. Қашшоқликдан, урушдан тинкаси қуриган ва очундан узилиб қолган халқ эса аросат ўтида ёнарди.

Анвар пошо ҳам дайди ўрис ўқидан узлатга кетди. Бу Юсуфбекнинг сўнгги умидини яралади. У тубсиз ғам ўраида қолди. Ишонган йигитларини хилват ерга – қоялар орасига тўплади.

Фикрини айтди:

– Энди кизилларга қарши курашиш фойдасиз. Энди ўз бошимизни қутқазишимиз, олтин, қумуш йиғиб, хорижга кетишимиз, у ёқда шўрога қарши курашда Оврупа билан Амрикодан кўмак сўрашимиз лозим. Менимча, бу қутлуғ иш учун Туркия ҳам ўз ёрдамини аямас.

Йигитлар уни қўлладилар:

– Тўғри.

– Кўнглимиздаги гап.

– Шошилайлик...

Улар Тангритокка қараб от сурдилар...

3

Қиз уйғонди. Унинг феруза кўзларида дам кўркув, дам севинч ифодалари акс этмоқда. Сочилган сочлари олтиндай товланароқ, гулдай тиник юзлари, яланғоч елкалари оша сип-сийдан баданига ёйилиб эниб, сийналарини бекитиб турибди.

Қиз Юсуфбекни талай кундан бери билса ҳам, у отасини ўлдирган бўлса ҳам, не ажабки, уни севиб қолган эди.

“Энди, мени кераксиз нарсдай отиб юборади”, деб ўйлади қиз. Унинг узун-узун киприкларига ёш қалқди.

Юсуфбек кизни яна ўз оғушига олди. Қизнинг ўйи кун тунни ҳайдаган мисол тарқади.

Юсуфбекнинг кучоғида эриб кетди.

Илиқ сувда чўмилишди.

Сўнг тошдек қотиб қолишди.

У сўхлик Бобожон отли болшавойнинг кизи. Эл уни: “Бобожон шўро”, “Бобожон ўрис”, онглирок улус эса “Хоин” дейишарди. Сўхда ундан ҳамма зиркирарди. Чунки у кўп кишиларни кизилларга сотган. Шермат кўрбошини ҳам. Шунга у кутилмаганда болшавойларнинг куршовида колган. Ўртада кескин жанг кечган. Иккала томондан ҳам юзлаб одам ўлган. Шермат кўрбоши оз сонли кўшини билан ўрис ўрдусини зўрға ёриб ўтган...

Мадаминбек кўрбошининг ҳам бошига шу хоин етган. Унинг кўрсатмаси билан кизиллар Кўқон-Яйпан оралигида жойлашган Мирзақайнар кишлогини сездирмай халкага олади. Шунга қарамай, Мадаминбек кўшини қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. Юзлаб ёвни ер тишлатади. Аммо, оқибат, Мадаминбек асир тушади. Ўрис элига ибрат бўлиши учун Мадаминбекнинг бошини кесиб, уни Мирзақайнарга, баланд оғочга осишади.

Юсуфбекнинг Шермат билан Мадаминбекка нисбатан ҳурмати бўлгани учун ўч олиш истагида сара чериклари билан Сўхни ўраб олади. Минг чоғли кизилни қиличдан ўтказди. Бобожон ўриснинг мойгани янчади, кўзига сунгу тикади ва ўлигини кишлоқ тепасига осади. Унинг ёзуксиз кизи Чаманни ўзи билан бирга олиб қайтади.

5

Кун ботарга қиялади.

Ўйғонишмади.

Кун учи мовий губор ичида элас-элас кўринаётган энг юксак чўккига кўнди.

Юсуфбек кўзини очди. Керишди. Одам ўлдиравергани учун унинг йирик-йирик тарғил кўзи кизил ва кўрқинчли. У катта оқ қовокни эслатувчи бошини чапга буриб, Чаманга қаради. Кетмондек кенг, чайир, дағал қўллари билан унинг хипча белидан кучоклади. Ўзига тортди. Оппок бўйнига қалин лабларини босди. Чаман унга чирмовукдай чирмашди.

Ўзларини унутишди...

Ювинишди.

Анча-анчагача жимиб қолишди. Анча-анчагача... Сўнг Юсуфбек тилга кирди:

– Сенга тўймайпман, – у Чаманнинг сочилган сочларини ғижимлаб, дудокларидан ўпди. Узок ўпди. Киз унга сингиб борди. Юсуфбекнинг ия-тишлади.

– Қаттиқ тишла. Қаттиқ.

Қаттиқроқ тишлади.

Юсуфбек ўзини тутолмай қолди...

Чаман ҳам...

6

Куёш қон тусли юксак чўккидан юмалади.

Уфқ кизил денгизга айланди.

Покланишди.

Патир, тухум, каклик эти ейишди. Қимиз ичишди.

Тотли чарчоқ ўз домига тортди. Ётишди. Чаман кўрқув аралаш торти-
ниб деди:

– Менга тўймаслигингизни истайман, жуда истайман. Йўкса, сиз
мени... – У “ташлаб кетасиз” демоқчи бўлди. Тили бормади.

Юсуфбек буни илғади.

– Бу дунёда мен тўймайдиган хотиннинг ўзи йўк.

– Сиз кўп аёллар билан... – Чаман гапини охирига етказмади.

– Ҳа.

– Ҳеч бирини севиб қолмадингизми?

– Бир ой-икки ойга... Мен ўзимни тушунмайман. Менга янгилари...

– Мен ҳам шуларнинг бириман-да, – У Юсуфбекни сўзини бўлди.

– ...

– Жавоб бермайсизми?

– Мен ўзимнинг кимлигимни айтдим.

Чаман ўз туйғусини яширишга ожизлик қилди.

– Мен Сиз билан қолишни истайман. Умримнинг охиригача, – у чўкка
айланди.

Юсуфбек Чаманни тушунди. Қаҳри каттик бўлса ҳам, унга ачинди.
Шунга қарамай, ростини айтишдан ўзини тиймади:

– Мен элликдаман. Сен ўн саккизда. Мен энди кучдан қолиб бораман.
Сен эса...

– Ундай деманг, – Чаман Юсуфбекни гапиришга кўймади, – Менга ку-
чингизмас, ўзингиз...

– Ҳавойи гаплар... Сен ҳозирча шундай ўйлайсан. Кейин... Танг-
ри қонуни бор. У ҳар қандай кишига ўз таъсирини ўтказди... Фикри
ўзгаради...

– Йўк.

– Иккинчидан: мен отангни ўлдирганман. Вақти келиб...

– Айб отамнинг ўзида. Қанча замон ўтса ҳам мен шу сўзимда тураман.

– Учинчидан: хотиним бор.

– Юзта хотинингиз бўлса ҳам...

– Қизиқ устида айтаяпсан.

– Чин.

– Тўртинчидан: менинг умрим хавф остида. Мен ёт юртларга кетаман.

– Мен ҳам сиз билан...

– Сен уйингга қайтасан.

– Қайси юз билан. Ундан кўра мени ўлдиринг. – Чаман унсиз йиғлади.

Юсуфбек индамади. Кўзини юмди. Лекин ухлолмади. Ихтиёрсиз бир
тарзда Чаманнинг тақдири ҳақида ўйлай кетди:

“Ортикча юк... Бу ҳам майли, ҳар қадамда ўлим хавфи... Ёввойи тоғ-
тошларда ёш умри хазон бўлади. Мен янглишдим. Отасидан ўч олганим
етмагандек, қизини ҳам булғадим. Унда нима гуноҳ?”

Юсуфбек узок ўйлади. Кутилмаганда Бердибек эсига тушди:

“Ботир йигит, – қўнглидан ўтказди, – эсли йигит. Сайрамлик. У Чаман-
ни телбаларча севиб қолган. Унга никоҳлаб бераман”.

Чаман унинг хаёлини бўлди:

– Сизга хотинингиз ёқадими?

Содда кизнинг содда саволидан Юсуфбек ажабланмади. Унга ўз тўғри сўзини айтди:

– Бошида... Кейин ёкмай колган. Ўртада болалар...

Дунёда сиз нимани яхши кўрасиз?

Юсуфбек: “Юртимни, элимни” дейишга оғиз жуфтлади. Бирок, негадир, жонидан ортик кўрган бу мукаддас номларни айтишдан ўзини тийди. “У бунн тушунмайди” деди ичида. Аммо кизнинг кўнглини ўкситгиси келмади. Ҳиссиз, паст товушда унга жавоб кайтарди:

– Ҳаётни.

Юсуфбек уни сўнгги бор юз-кўзларидан ўпди.

Бунн Чаман ички бир туйғу билан сезди. У Юсуфбекка ёлворувчан бир нигоҳ билан боқди. Лекин бир сўз демади. Фойдасизлигини укди. Энди унинг учун ҳамма нарса ўз маъносини йўқотаётгандай, калби тош сингари ҳеч нарсани ҳис этмаётгандай эди.

7

Юсуфбек бир режа тузса, уни тез, кўнгилдагидай бажарарди. У чодирни кўриқлаётган соқчи – Тоғбек орқали Берднбекни ҳузурига чакиртирди. Чаман борлигидан куч-ғайрат ёғилаётган бу девсиёк йигитга сездирмай разм солди. Унга Берднбекнинг бугдойранг юзлари содда ҳам ёкимлидай туюлди.

Юсуфбек Берднбекка бир чойдиш олтин берди. Сўнг:

– Бу кизни Сайрамга соғ-саломат етказ, – деди, – уни бахтли кил.

– Ҳўп, – Берднбекнинг қорамтир кўзлари қувончдан порлади.

– Ҳозирок отлар ичидан тўртта қорабайирни танлаб ол. Икки отга егулик, ичгулик, гилам, кўрпа орт. Чаманни йигитча кийинтир. Уқдингми?

– Уқдим.

– Бир соат ичида йўлга тушинглар.

– Ҳўп.

– Яхши кунларда кўришгунча.

Чаман ҳўнграб йўглаб юборди. Бирок бир сўз дейишга мажоли етмади.

Юсуфбек ғамгин ва тунд киёфада чодирдан чикди.

8

Ўнг кўлини манглайига кўйиб, осмонга каради. Куёш ботарга киялаган. Шундай бўлса ҳам, ҳаво ҳарорати пасаймаган. У вазмин қадамлар билан теграга кўз югуртириб, сой томон юрди. Беш йигит совуқ сойга оёқларини солинтириб, гаплашиб ўтиришибди. Улардан хийла нарида, уч туп кайрағоч кўланкасида талай кас бир кўхлик болани “беш карсак”ка ўйнатишмоқда. Баланд қоя тагидаги тош ўчокка катта қозон осилган. Унда ҳозиргина сўйилган кўчкор кайнаяпти. Бир кулок сув сизиб чикаётган булок бошида гулхан ёнмоқда. Унда узун тут новдасига санчилган бутун-бутун какликлар кабоб қилинаяпти. Тоғ ён бағрига, ёввойи нокзор этагидаги бўлик кўкатлар ичига тушовлаб куйилган оқ, қора, кўк, кўнгир отлар ўтлаб юрибди. Юсак чўққилар тепаларидаги қатранги

оғочлари ораларида кўкиш қалпоқли бошлар элас-элас кўзга ташланади. Улар сокчилар. Юсуфбек “хаммаси жойида” деб мамнун жилмайди. Мана шу жойдагиларнинг барига у бош. Бу ёвкурлар ҳам пул – сул тўплаш, хорижга кетиш, у ерда мадад кучи олиш ниятидалар.

Юсуфбек шиддат билан ўкириб оқаётган сойга етгач, қояли қирғоқ бўйлаб икки юз кадам жанубга юрди ва баланд тошдан тушаётган шаршарага дуч келди. У одатдагидай шу хилватгоҳда, шаршара ҳосил қилган ҳовузда чўмилди. Сўнг қоялар оркасига ўтди ва қизил, мовий, напармон гуллар оралаб юқорига ўрлади. Ниҳоят бир туп дўлана олдига келиб тўхтади. Атрофга бир лахза синчиклаб тикилди. Нокзордан наридаги чўкки учиди турган, шохлари буралиб-буралиб кетган олкорни, қорли чўккиларга учиб бораётган бургутни, итолиги, болтаютар, қизилканот қаби кушларнинг чуғур-чуғурларини ҳисобга олмаганда ҳеч нима кўринмади ва эшитилмади. Юсуфбек ўн бир кадам пастга – ўтовдай келадиган ок тош ёнига тушди ва унинг остида ётган қозондай харсангни четга сурди, чуқурча кўринди. Ғунча қизларни қучганда ҳаяжонланмаган Юсуфбек, чуқурчага кўлини суқиб, кўзани олаётганда ҳаяжонланди.

Сабзиранг кўза олтинга тўла. Ундан кўзини узолмай, хийла туриб қолди. Кейин кўзани жойига қўйди, ҳалиги тошни ўрнига сурди ва кўнгли яйраб изига қайтди.

Тиғиз арчазордан анча юқоридаги қорли чўккига куёш санчилди. Тонгдан бери азалий қоялар узра айланиб учаётган қарчиғайлар таркала бошлади. Одамнинг кўнглига бегоналик, айрилиқ ва кўрқув ҳисларини соловчи бу овлоқ масканни оғир сукунат қуршаб олди. Юсуфбек оёқлаётган ёзнинг мана шу тиниқ кечкурунида, ўзининг ўн тўққиз нафар йигити билан кундузгига нисбатан кучли ҳамда кўрқинчли гулдираётган сой соҳилида, майин майсалар устига тўшалган беқасам кўрпачалар узра ўтириб, кўчкор, қалиқ эгларини иштаҳа билан еди. Тўрт қиз ок чодир ичида овқатланишмоқда. Уларга ташқарида танаси эгри-бугри ёввойи нокка суянган ҳолда дароз, бўйни узун, аммо йўғон, кўзи хиёл қисик бўлса ҳам чўзинчоқ юзига ярашиб турган Турди исмли бақувват йигит қоровуллик қилаяпти. Унинг қулоғига етган мўйлови учи буралиб-буралиб кетган. Бугун Турдининг кайфи чоғ, тун бўйи Сўхдан келтирилган Гулрўй билан айш қилади.

9

Окшом тумани ёйилди. Чодирларда чироклар ёнди. Йигитлар овқатланиб бўлишгач, дастурхонга фотиҳа қилишди, қўлларини сой сувиға ювишди.

– Энди отланайлик, йигитлар! – Юсуфбекнинг овози момоқалдирокдай гулдиради.

Новча, хушбичим, бардам йигитларнинг бирортаси ҳам чурқ этмай, ўз отларига дадил миндилар. Юсуфбек синчковлик билан уларга бир-бир кўз югуртирди. Ҳаммасининг кайфи чоғ, кўзлари ёниб турибди. Юсуфбек мамнун жилмайди ва:

– Саримсоқ, Эгам, Болта, сизлар хотинлар билан қоласизлар, бизлар овга борамиз!.. – деди.

Уч йигит ҳаяжон ва қувонч билан қатордан ажралиб чиқишди. Қолган ўн беш киши тик қияликдаги тор сўқмоқдан турнадай тизилиб, “овга” кетишди.

Одатдагидай, Юсуфбек олдинда, олчаранг қашқа тўрикни йўрттириб бормоқда.

У ҳар галгидай каерга кетишаётганини ҳеч кимга айтмади. Юсуфбек ўзидан бошқага ишонмас ва қаттиқ сир сақлай оларди.

Улар қоп-қоронғи тун қўйнида даҳшатли кўринаётган қояларни, ғўристондай жимжит чангалзорларни оралаб ўн беш қақиримча йўл бошишди. Сўнг “Туман аримас”, деган довонда тўхташди. Юсуфбек шундагина уларга мақсадини айтди:

– Йигитлар, шу довондан ошсак, Офтоб кишлоғи келади. Буни биласизлар. У ерда Онарбой, Ақобир, Маллабой деган бойлар бор. Буням биласизлар. Уларда на эл, на юрт ғами бор. Уларни мусулмонлар томонида, деб ҳам бўлмайди. Ўзларингга маълум, бир неча марта ёрдам сўраганимизда, бизга қайишмаган. Қизилларни қўллашган. Улар бойишдан бошқа нарсани ўйлашмайди. Шундок экан, уларнинг ёвдан фарқи йўк! Ҳозир биз бу тўнғизларнинг бойликлари билан қизларини олиб, изимизга қайтамиз. Бўлмаса бу нарсалар эртами-кечми шўро қўлига ўтади. Ундан кўра буларни ўзимиз олсак, худо ҳам “рахмат” дейди. Бунинг учун... – Юсуфбек гапини тугатмай, қоронғи осмоннинг узоқ қаъридан учган юлдузга, кейин этакдаги – ним қоронғи водий тепасидаги ярим ойга тикилиб, бир дақиқа ўйга толди. Сўнг:

– Бунинг учун... – деб чала қолган гапини такрорлади, – уч тўпга бўлинамиз. Ишлар битгач, шу ерда йиғиламиз... Тангри ёр бўлсин, омин!

– Омин!!! – Йигитлар Юсуфбек сингари қўлларини юзларига тортишди.

Улар довондан ошишлари билан тоғ оралиғидаги Офтоб кишлоғи юлдузлар ёғдусида ғира-шира кўзга чалинди. Йигитлар дарҳол уч гуруҳга бўлиндилар ва ҳадемай чуқур уйкуда ётган кишлокка кириб бордилар.

Бир гуруҳ йигит Онарбойникига, иккинчи гуруҳ Ақобирникига бостириб киришди... Юсуфбек бошлиқ тўрт йигит эса кишлок четидаги Маллабойникига келишди, отларини оғочларга боғлашди ва маймундай чакқонлик билан қатранги оғочидан ясалган қопудан (дарвозадан), кенг ҳовлига тушишди. Уларга Маллабойнинг катта сариқ ити вовуллаб ташланди. Юсуфбек элликка кирганига қарамай, қоплондай чакқонлик билан ўнг ёнига бир сакраб, итга чап берди ва зарб билан унинг бўғзига ханжар тикди. Ит ғингшиб йиқилди.

Итнинг қаттиқ ақиллаганидан Маллабой уйғониб кетган эди. У тунги оқ қўйлак, оқ иштонда югуриб дераза олдида келди-да, ташқарига олазарак тикилди. Ҳовли қоронғи эди. Маллабойнинг хира кўзи қора шарпаларни кўрмади. Аммо даҳшат билан бостириб келаётган оёқ товушларини эшитди. У “Қишлоқни қизиллар босганга ўхшайди”, деб ўйлади. Шунинг учун у қалтираб-қақшаб оқ чойшабга ўраниб ўтирган хотини билан қизига хитоб қилди:

– Ертўлага бекининглар! Қизиллар босди! Тез!!!

Она-бола яширинишга улгуришган замон, Юсуфбек ва унинг тўрт йигити шохона уйда ҳозир бўлишди. Уларнинг вазоҳатларини ҳамда қўлларидаги тўппонча билан ханжарларини кўрган Маллабой кўрканидан

муздек қотиб қолди. Йигитлар ярим соат ичида хоналардаги энг нодир нарсаларни олишга улгурдилар. Шундагина Юсуфбек юмшоқ ўриндикда беҳол ўтирган, тулкиниқига ўхшаш юзи қордек оқарган Маллабойнинг олдига келди ва унинг иягидан кўтариб, кулранг кўзига ғазаб билан тикилди.

– Қизиллар ҳомийси, соткин, кизингни қаерга яширдинг! – деб сўради аста, аммо кўркинчли оҳангда.

– Қизим йўқ, тақсир, – бой дир-дир титради.

– Ёлғон!

– Ишонинг, тақсир.

– Топ! Ё каллангни оламан.

– Тақсир...

– Бўл! – Юсуфбек Маллабойнинг сўзини шарт кесди ва унинг томоғига ханжар тиради. Бойнинг бутун вужуди дағ-дағ титради, хомсемиз, юмалок юзига тер тошди, кўз оқи кенгайди ва у дудукланиб қолди:

– Та... тақсир...

– Айт!

– А... аввал... ха... ханжарингизни о... олинг...

Юсуфбек унинг кекирдагидан ханжарни олди, лекин қинига солмади, уни чап қўлида маҳкам ушлаганича, тишларини ғирчиллатиб деди:

– Бўл!!!

Маллабой аста букилиб, оёғи остидаги пахта гулли гиламни кўтарди. Шунда тахта эшикча кўринди.

– Шу ерда, – деди Маллабой қаттиқ касал сингари инграб, – факат... – У гапини давом эттиролмади ва хўнграб йиғлаб юборди. Юсуфбек “овозингни ўчир” дея унинг ингичка иягига ўнг кўли билан бир мушт урди. Бой учиб кетди. Юсуфбек шошилмасдан ханжарини ўнг ёнидаги учига кумуш қопланган қора чарм қинига солди. Сўнг йигитларини чақирди.

– Ертўлага тушинглар. Қизни олиб чиқинглар.

– Хўп. – Йигитлар кўк саллалли бошларини эгдилар ва уч дақиқа ичида ертўладан киз ва унинг онасини судраб чиқишди.

Қиз беҳуш. Узун, сарғиш сочлари ёйилиб, райхон гулли оқ кўйлагини қоплаган. Юсуфбек унинг муз тусига кирган чиройли юзига, нозик қаддига ёввойи хирс билан тикилди. Кейин ундан кўзини узиб, икки йигитнинг қўлидан чиқолмай, кизи томон додлаб талпинаётган онасига заҳарли нигоҳини санчди.

– Кичирма, мегажин! – деди у босиқ овозда илжайиб. Бироқ Юсуфбекнинг бундай товушидан кўрккулик эди. У одатда қаҳри келганда ёхуд ёмон кўрган одами билан гаплашганда, майинлашар, кулимсирар ва оқибат бирор ёвуз иш қиларди.

– Каттабек, Арслон, сизлар мана бу қанжиқ билан анави инграётган тўнғизни қўл-оёғини боғлаб кўйинглар.

– Хўп! – дейишди нодир нарсаларга тўлдирилган беш хуржуннинг ёнида турган икки йигит.

Улар арқон йўқлиги учун дераза олдига келишди, қизил бахмал пардани тортиб туширишди, уни ханжар билан тўртга бўлишди ва эр-хотинни боғлашди.

– Кетдик, йигитлар! – Юсуфбек эр-хотиннинг нолали йиғисига парво қилмай, қизни кўтарган бўйи эшик томон юрди.

– Кетдик! – Йигитлар ҳам хуржунларини елкаларига олишди.

Бир пасдан кейин улар отларига камчи босиб, зулмат кўйнига учдилар. Одамларнинг кий-чуви, итларнинг вовуллаши, эшакларнинг ханграши оркада колди. Юсуфбек бошлиқ тўрт йигит “Туман аримас” довоғига чикиб олди. Бу ерда уларни икки гуруҳ кутиб турган эди.

Юсуфбек олдидаги икки кўли оркасига боғланган, оғзига дўппи тикилган кизнинг типирчилашига парво қилмай, йигитларга хотиржам нигоҳ юритди. Ўсар билан Қўйбоқарнинг олдиларида ҳам икки киз боғланган ва оғзига дўппи тикилган ҳолда ўтиришибди. Барининг хуржунни қаппайган, тўла. Шундай бўлса ҳам Юсуфбек:

– Ов яхши ўтдими? – деб сўради.

– Ҳа, – жавоб беришди бирин-кетин икки гуруҳ ҳам.

Йўлга тушдилар ва тонг қоронғисида чодирларига етдилар. Кейин ўтлоқча отларини тушовлашди-да, хуржунларини олиб, чодирга киришди. Ўсар эса уч кизни бошлаб, ялпизранг чодирларга кетди.

Одатдагидек Юсуфбек “ов”ни ҳаммага тенг тақсимлади. Сўнг ўзига тегишли олтинларни олиб, яланғоч қоялар оркасидаги оқ тошга борди ва чуқурчага яширди. Шундагина Юсуфбек қорни ўлғудай очганини, сонларининг ораси ачишиб оғриётганини сизди. Лекин руҳи тетик эди. У кун бўйи ҳўкиздеқ тинмай юрса ё ишласа ҳам, руҳи тетик бўлса, асло чарчамас эди.

10

Юсуфбек дадил кадамлар билан сой бўйига қайтди. Дастурхон атрофида йигитлар уни кутиб ўтиришган эди. Юсуфбек сойда кўлини чайиб, тўрга – қават-қават беқасам кўрпачалар устига “уф!..” дея чўқди. Бир дақиқа ўтмай икки ошпаз тўрт лаганда буғланиб турган эт келтиришди. Иккови ҳам айрим ошпазлар сингари хушомадгўй, мактанчок, семиз ва шум эди. Уларнинг бир-биридан ажраладиган томони – бири новча, иккинчиси пакана эди. Новчаси ўрта ёш, паканаси йигирма бешларда эди.

– Жайноқ, майдан қуй!– буюрди Юсуфбек новча ошпазга.

– Сен, Райимберди, аччиқ кўк чой келтир!

– Хўп-хўп.

– Хўп-хўп.

Иккала ошпаз қўлларини кўксиларига қўйиб, эгилиб-букилишди. Барча хўжайинлар каби Юсуфбек ҳам ўз амрини ҳеч эътирозсиз, тез бажарадиганларни ёқтирарди. Бирок ортиқча хушомадни хушламасди.

Жайноқ нилуфар гулли пиёларларга тўлдириб-тўлдириб май қуйди. Сўнг биринчи пиёлани Юсуфбекка, қолганларини ўнгдан узатди.

– Йигитлар, овимиз яхши ўтгани учун ичамиз!

Пиёларлар жаранглади.

Уларга бу одат ўрисдан ўтган эди.

Йигитлар икки кўза май ичишди, олти лаган эт ейишди. Юсуфбек пар ёстиққа ёнбошларкан, майнинг кучи билан ўзларига эрк бериб ғужурлашаётган йигитларга нохуш қаради. Кейин энг четда ўтирган кизлардай нозик, кўркам, ингичка қошли ўспиринни олдиға имлаб чақирди.

– Янгибой, оёғимни укалаб қўй, – деди Юсуфбек унга ғалати мулоҳимлик билан.

Янгибой юқори лаби четини ғалати кимтиб, “тр” деди-да кийшанглаб ўрнидан турди ва йўргалаб Юсуфбекнинг олдига борди:

– Жоним билан, бегим. – У оқ суруп қўйлагининг енгларини шимариб, ингичка, нозик бармоқлари билан Юсуфбекнинг оёғини уқалашга тушди.

Хиёл ўтмай, Юсуфбек ухлаб қолди.

11

Куёш сойдаги нурини йиғиштира-йиғиштира ёввойи бодомзор устидаги чўккига чиқди. Юсуфбек кўзини очди. Аста ўрнидан туриб, кечаги шалолага борди ва ечинди-да, муздек сув тагига кирди. Шунда унинг ёвлаб турган боши тиниклашди, сассиқ терга ботган чуқур чандикли (кўп пичок еган) бадани яйради.

Юсуфбек ўзини хийла енгил сезиб, сувдан чиқди. Шу он у тасодифан юз кадамча юқоридаги арча шохлари сезиларли силкинганини, бир бош мўралаб бекинганини кўриб қолди. Аммо Юсуфбек ҳеч нарса сезмаган кишидек шошмай кийинаркан: “Ҳим!.. Ким экан бу? – деди энсасини қашиб. – Тилламни ўғирламоқчи бўлипти-да, тўнғиз! Қани, майли, калласи олтига бўлса, ўғирласин, терисини тириклай шилиб оламан!”

У ўзини дунёда энг зўр, энг ақлли одам деб билар ва шу сабабли унча-мунча одамни назар-писанд қилмас эди. Бироқ шундай бўлса ҳам унинг юрагига ғулғула тушди ва вужудига секин ёйила бошлади. Агар ростдан ҳам олтини ўғирланса, чет элга бориши, у ерда болшавойларга қарши қурашга тайёргарлик кўриши ҳақидаги фикрлари пучга чиқарди.

Юсуфбек тез кийинди. Қияликдаги кизғиш қоя томон йўл олди. У ўзини бепарво кўрсатишга тиришиб, ҳеч қайсига алангласдан тошдан – тошга сакраб бораркан: “Э, афсус, тўппончам чодирда қолипти!.. – деб кўнглидан ўтказди ва бироз юргач, ўзига-ўзи тасалли берди, – ҳар қалай ханжарим бор!..”

Кизғиш қояга етди. Атайлаб теварагига аланглаб қаради ва чипор тош олдига чўккалади. У шошмасдан кўлига учи ўткир тош олиб, беш-олти дақиқа чипор тош тагини кавлади. Сўнг ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёққа алангалаган бўлди-да, қоя ёнига ўтди ва камар тагига бекинди. Бу ердан чипор тош кўриниб турар эди.

Ярим соат ўтар-ўтмас чипор тош олдида бир дароз, барзанги кимса пайдо бўлди. Юсуфбек уни ўзининг яқин дўсти – Балхи эканини кўриб, бир дақиқа қотиб қолди. Ўзига келгач, ғазабдан дағ-дағ титради, бурун катаклари кенгайди: “Ит эмган!.. Кўрнамак!.. Ҳароми!..” деб сўкинди ва ханжарини кўлига олди-да, оёқ учида юриб, унинг бошига борди. Балхи жон-жаҳди билан чипор тош тагини титкилаётгани учун буни сезмади. Унинг қоплонники сингари қаттиқ тирноқлари остида қон сизиб чиқаётган ва бу қон бутун бармоқларини белаётган бўлса ҳам, у зўр берири тимдалар эди.

– Ҳа, оғайни, тинчликми?! – деди Юсуфбек аста.

Бу гапдан Балхи киздирилган темирга беҳосдан ўтирган кимсадек сапчиб турди ва Юсуфбекнинг захар томаётган қонсиз юзини кўриб, тошдек қотиб қолди.

Юсуфбек унинг кенг юзига, муштдай бурнига, сира шумлик аримайдиган ола кўзига чексиз нафрат билан каради, сўнг:

– Яхшимас оғайни! – деди ниҳоятда юмшоқ оҳангда тиржайиб, – яхшимас, ахир!

Балхи унинг юмшоқ, кулимсираб, “оғайни” сўзини кўшиб гапиришидан билдики, оқибат ёмон бўлади. Бундай кезде Юсуфбек ҳеч кимни, ҳатто ўз боласини ҳам аямайди, унга ҳеч қандай ёлвориш таъсир қилмайди. Балхи буни яхши билади. Шу сабабли у “Энди биримиз ўламиз”, деб миясидан ўтказди ва бирдан Юсуфбекнинг ханжар тутган кўлига зарб билан тепди. Ханжар жаранглаб учиб кетди. Шу заҳоти Балхи маймундай чакконлик билан унинг ияги остига мушт урди. Юсуфбек орқага тисарилиб бориб йиқилди. Балхи унга ўкдек отилди. Юсуфбек ётган ҳолда унинг киндигидан пастни мўлжаллаб тепди. Балхи орқасига ағдарилди. Юсуфбек коплондек абжирлик билан отилиб туриб, Балхига ташланди ва тишларини даҳшатли ғижирлатиб, жунли йўғон бармоқлари билан бўйнига ёпишди. Балхи ҳам букадай кучли ва чаккон эди. У жон ҳолатда Юсуфбекнинг киндигидан пастини чангаллади. Бирдан иккови ҳам хириллаб, бўкириб бир-бирини кўйиб юборди. Балхи эпчиллик билан унинг остидан чиқиб олди. Энди улар оёқда турардилар. Иккови ҳам қонга, ғазабга, аламга тўлган кўзларини бир-бирига найзадай санчиб, хириллаб, қон томаётган бармоқларини ёзиб, бир-бирига ёввойи шиддат билан яқинлашиб келарди. Кутилмаганда Балхи орқага тез чекинди, ердан сапчадай тош олди ва Юсуфбекнинг манглайига отди. Юсуфбек энкайиб қолди. Тош унинг устидан зувиллаб ўтди. Балхи шиддат билан унга отилди. Юсуфбек ҳам қафасни бузиб чиққан йўлбарсдек қутуриб, унга ташланди. Улар бир-бирларига қаттиқ урилдилар. Балхи гандираклаб кетдида, тошга чалишиб ағдарилди. Юсуфбек икки кадам орқага тисарилиб бориб ўзини тутди. У шу он Балхининг устига отилди ва жон-жаҳди билан унинг бўғзига темир панжаларини санчди. Балхи қаршилиқ кўрсатишга улгуролмади, кўзлари косасидан чиккудай каттариб, типирчилаб қолди. Юсуфбек бармоқларини тобора чуқурроқ суқа бориб, Балхининг кекирдагини юлиб олди. Сўнг ханжари билан унинг бошини чўрт узиб, сойга улоқтирди. Қутурган тўлқинлар қонга бўялган каллани тошдан-тошга уриб, узоқларга олиб кетди.

12

Тоғ қорайди. Сув қорайди. Юсуфбек кирғокни қоплаган митти, чиройли, нимкизил совунак ўтлардан юлиб олди, уларни қафтида ишқалаб кўпиртирди, юз-кўлини ювди. Кейин оқ тош остидаги олтиндан хабар олгани борди. У кўза тўла тилласига тикилиб, хийла ўтирди. Шу топда Юсуфбек ўзини бениҳоят бахтли ҳис қилар, ҳозир унга тун зулмати босган дунё ёп-ёруғ кўринар, боягина тирик бўлган дўстининг боши энди қайлардадир оқиб кетаётганини хаёлига ҳам келтирмас эди.

Ниҳоят Юсуфбек кўзани жойига яшириб, изига қайтди.

Оқ чодирда шам сахарда ўчди...

Бирок хиёл ўтмай хавотирли товуш эшитилди:

– Бек ака!..

Юсуфбек қушдай сергак эди. У чўчиб уйғонди. Бирок каттиқ чарчаганиданми, товуш каердан келганини англамади. У шошиб шамни ёқди ва чап томонига каради. Ёнида Маллабойнинг маъсум қизи Сония кимир этмай ётарди. Унинг тиниқ, шаффоф, мусаффо юзлари пахтадек оқариб кетган, узун-узун киприклари тўсган кўзлари юмук эди. Шу тўфайли кизнинг ухлаётган ё ухламаётганлигини билиб бўлмасди. Юсуфбек “Тушимда алаҳсираганман, шекилли”, деб ўйлади ва кизнинг оппоқ кўкрагига тикилди. Сўнг кўзлари ёниб, Сонияни маҳкам кучоклади ва унинг сезилар-сезилмас кўтарилиб тушаётган кўксига лабини босди. Қиз заиф ингради. Шу лаҳзада бояги овоз яна такрорланди:

– Бек ака!..

Юсуфбек тез ўрнидан туриб, ички кийимда ташқарига чикди. Ойдин эди. Чодирдан сал наридаги қайрағоч олдида новча, озгин, жағ суяклари туртиб чиққан, чукур кўз, юмалок бир йигит турарди. У Юсуфбекнинг айғоқчиси – Норбек эди. Юсуфбек уни шаҳардаги ахволдан хабар олиб келишга юборган эди.

– Ассалом алайкум, Бек ака! – У чопиб келиб, Юсуфбекка иккала кўлини чўзди.

Юсуфбек унинг кўлини олмади. Саломга бош ирғаб, жавоб берди. Сўнг ўзини оқлаган бўлди:

– Кўлим тозамас.

– Менга ҳамиша кўлингиз тоза, Бек ака.

– Шундоқ бўлсаям кўришмаганимиз маъкул. Хўш, қандоқ янгилик олиб келдинг?

– Нохуш хабар... Бек ака.

– Хўш?!

– Бухоро кизиллар кўлига ўтди. Амир Олимхон кочди...

– А?!.. – деди Юсуфбек беихтиёр. Бирок бўшашганини сезиб, дарҳол ўзини қўлга олди.

– Норбек, бор, дам ол!

– Хўп, Бек ака, – Норбек бошқа чодирга кетди.

Юсуфбек турган жойида ўйга ботди: “Шундоқ бўлишини олдиндан сезгандим. Амирнинг ўзи фаросатсизлик қилди. Вақтида Жунаидхон, Саид Абдуллар билан бирлашиб ўрнига, айш-ишратдан бош кўтармади. Ҳатто қизилардан таёқ еб, улар билан сулҳ тузгандан кейин ҳам ҳарбий кучини мустаҳкамламади. Ҳарбийсиз давлат давлатми? Унинг очик дарвозасидан ит ҳам, бит ҳам кираверади. Ахир у кезларда кизиллар кам эди, уларни бир ҳамла билан бир ёкли қилиш мумкин эди. Энди эса болшавойлар кўпайиб, кучайиб кетди. Уларга қарши курашган Колчак, Деникин, Дутовлар ҳам тамом бўлишди, олмон, жапўн, инглиз, амриколиклар ҳам кўнгилдан кўмаклашмадилар. Энди кизилларнинг ичидан аланга чиқмаса, уларни енгил қийин. Бу ачиқ ҳақиқатга тан бермасдан илож йўқ. Энди биз ҳам бу ердан тез кетмасак, дорга тортиламиз”.

Юсуфбек чодирга кирди. Лекин оғир ўйлар қуршовида ухломмади. Ғам-қайғу ва ғулгуладан қутилиш учун сувга ташна одам мисол кўзадан май симирди. Сўнг уни олган жойига – остона ёнига қўйди. Ва тўшак устида мунгайиб ўтирган Сонияга буюрди:

– Тур, ювин!

У кумфондаги илик сувга юз-кўлини ювди. Гулсиз оқ сочикка артинди. Кейин Юсуфбекнинг кўрсатмаси билан тўшак адоғига терги ёзди. Унга иккита нон, тоғ ғози эти ва олти тухум қўйди. Юзма-юз ўтиришди. Юсуфбек Сонияга кўзадан бир коса май қуйиб узатди.

– Ич, бир култур хам колдирмай ич, ғам, ҳасратни унутасан.

Умрида май ичмаган қиз кўркқанидан ичди.

Оз-оздан ғоз эти тановул қилишди.

Юсуфбекнинг кайфи ошди.

– Сен соткиннинг қизи бўлсанг ҳам, менга ёкаяпсан, – Юсуфбек конга тўлган кўзларини шахвоний хирс билан Сонияга тикди, – мен сенга ёкаяпманми?

Қиз мовий кўзларини юмиб, очди.

– Кўнглингни айт.

Қиз бошини эгиб, кўтарди.

Бирок унинг кўзлари кўркқувга тўла эди.

– Мен сенинг қизлигингни олдим. Отангинг хуни учун. У ўрисга ёрдам берди. Кўркқа, мен сени ўлдирмайман. Аммо соткинни ҳеч замон кечирмайман! Ҳар қандай ёмонликни кечирсам ҳам, соткинни кечирмайман! Ҳатто оға-иним бўлса ҳам, ўғил-қизим бўлса ҳам кечирмайман! Ўлдираман! – Юсуфбекнинг кўзи ваҳшиёна ёнди. – Юрт ички соткинлардан тозаланса, эл эл бўлади. Сен бунга тушунмайсан. Сенинг конинг бошқа. Туркка ўхшамайсан. Сариксан. Сарик сулувсан. Ё турк-мисан? Тилинг ғалати. Менга аёлнинг миллати эмас, ўзи муҳим, чиройи муҳим. Тушундингми?

– Тушундим, – Сониянинг кўзи тиниб, боши айлана бошлади.

– Уйқинг келаяптими?

– ...

– Ёт, ечиниб ёт, мен сенинг кўз очиб кўрганингман, уялма.

Сония кўрпа орасига кириб ечинди.

Юсуфбек тергини йиғиштирди. Сўнг яланғоч бўлиб, тўшакка кирди. Сониянинг уйғотувчи... дудокларидан ўпди, ёндиргувчи эхтирос билан ўпди.

Қиз ингради.

Беҳол ингради.

Юсуфбек мислсиз эхтирос билан унинг гилосранг тилини сўрди.

Сония терга богди.

Юсуфбек ҳам.

Сониянинг кўзи сузилди.

Бекиёс истак билан сузилди.

Юсуфбек ҳам шу ҳолатга тушди.

Бетакрор ҳолатга...

Оқ чодир тўлғонди.

Денгиздаги елкандай тўлғонди.

Тонггача...

Қуёш тикка кўтарилаётганда Юсуфбек чўчиб уйғонди. Тушида оч бўрилар орасида колганмиш, кўлида қуроли йўқмиш, кўркқанидан теракка қочиб чиққанмиш. Шунда бўрилар ёввойи одамларга айланганмиш ва ваҳимали чинкирарок оғочга чиқа бошлаганмиш, Юсуфбек кўркқанидан бакириб, пастга сакраганмиш...

Юсуфбек бу мудхиш туш таъсирида анчагача ўзига келолмади. Аъзойи бадан терга ботди. У тушини ҳар нарсага йўйиб кўрди. Лекин бири ҳам кўнглига ўтирмади. Унга алам қилди, томоғида каклик тухумидай келадиган нарса ўйнай бошлади. Бора-бора унинг асаби босилди. У секин кўзини юмди. Шу он беихтиёр Норбек айтган хабар эсига тушди: боши тош остида қолган илондай тўлғона бошлади: “Яна озгина, озгина вақт Олимхон енгилмай турганда, хорижга ўтиб кетардик... Бу сўзлар Юсуфбекнинг миясида тегирмон тошидай айланди, айланган сари боши тарс ёрилиб кетаётганга ўхшарди.

“Энди вақтни бой бермаслигимиз керак!”

У ўзи сезмаган ҳолда ўрнидан отилиб турди: оппоқ тўшақда юзтубан ётган, гўзал елкаларию силлиқ болдирлари очилиб қолган Сонияга ҳам қарамасдан тез кийинди ва тўғри шалоллага борди.

Юсуфбек ювиниб, кийиниб бўлганда, арчазордан юксакликдаги қорли чўққида лола баргагидай шуъла қалтираб турарди. Бу – сўнгги шуъла эди. Яқиндай кўринган, аслида ҳеч қандай тирик жон ета олмайдиган уфқ айланасидан қон денгизи пайдо бўлган, бу кишига илоҳий бир сир борлигидан далолат бераётгандай эди. Бу ер чуқур сойлик бўлгани учун олис, қорамтир осмонга тошиб чиққан туманот юлдузлар аниқ кўрина бошлади. Юсуфбек салкин шабададан билинар-билинемас чайқалаётган эчкиўт, отқулоқ, пидина сингари ўт-ўланларни оралаб юриб, сой бўйига келди. Бу жойга йигитлар кечки овқатга йиғилишган эди. Юсуфбек ўзини беҳавотир одамдек тутиб, улар билан саломлашди. Сўнг томоғини кириб олиб, секин гапирди:

– Йигитлар, қизиллар Бухорони олипти. Амир хорижга қочипти.

– А!

– Э!

– Вой!

Ҳамманинг юзига қайғу ёйилди. Ўсар эса қалин қовоғини уйди:

– Ўзидан кўрсин. Қўшин тўплаш ўрнига, “Олма пиш, оғзимга туш”, деб оғзини очиб ўтирди. Бухорони қўш қўллаб қизилларга топширди. Ўзи “эл учун, юрт учун яшаш, ишлаш, лозим бўлса ўлиш муқаддас бурчимиз!” деб жар соларди. Лекин эл-юрт учун ўзи бир иш қилдими? Юртни ғорат қилди. Ҳеч бўлмаса бирор анҳор қазмади. Қайтага эл мулкини ўмарди. Энди, мана, оғир кун келганда элиниям, юртиниям ташлаб қочти. Қочгандаям хазинани олиб қочди. Тўнғиз! Энди эл жабр кўради. Шўрога қул бўлади.

– Тўғри айтасан! – унга қўшилди Қўйбоқар.

– Шўрони мақташяпти-ку, – гап қистирди лабларини ялаб, қимтиниб Жайноқ, – халқ тенг, тинч-тотув, тўқ яшармиш.

– Ким айтди?! – сўради Ўсар камчисини қора чарм этиги қўнжисига асабий уриб.

– Элда шундай сўз юрибди.

– Эл! Эл деганинг пода. Ким нима деса, ишонади, ким нима буюрса қилади. Қулоғингга кўрғошиндек қуйиб ол, овсар, шўро эл қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, алдаяпти.

– Йўғ-е.

Ўсар қизилларни ёмон кўрарди. Бунинг устига қизиққон одам эди. Унинг кўзига қон тошди. Ғазаб билан ўшқирди:

– Хе-онангни!.. Қанжик!

Жайноқ кўркиб кетди. Семиз юзи муздек оқарди, оёғи калтиради.

– Кўркма, искирт, сени уришга ҳазар қиламан. – Ўсар юзини четга бурди.

– Кечиринг, билмай айттим.

– Ўч, каламуш!

Жайноқ кўрканидан елкасини қисган бўйи ўчоқ томонга шошиб йўналди, Қўйбоқар уни чалиб йиқитди.

– Маймун! – деди у ижирганиб, – қандоқ тузум бўлсаям, ишламасанг мана буни ейсан! – У иккала бармоғи орасидан бошмалдоғини кўрсатди.

– Тушундингми, ювунди?

– Тушундим, – деди ялтокланиб Жайноқ ва қалқди, – мен лакма эса “Шўро замонида ҳамма тенг яшайди”, деган гапга ишониппан.

– Сен мунофиксан! Кулоғингга кўргошиндай қуйиб ол. Нафс бор ерда тенглик бўлмайди! Тенглик дегани нариги дунёда.

– Етар, бас! – деди шиддатли оҳангда боядан бери кайрағоч танасига жимгина суяниб турган Юсуфбек. – Энди ўзимиз ҳақимизда ўйлайлик!

У бирдан сўзидан тўхтади, тез юриб Келдибекнинг олдига келди ва унинг кенг елкасига зилдай қўлини ташлади:

– Кизиллар жуда ёвуз. Уларни ўзларини “мусулмонман” деб юрган ички сотқинлар қўллашяпти. Шу сабабли копирлар кучайиб боришяпти. Лаънати сотқинлар! Улар босқинчидан ҳам ёмон!

Йигитлар сой шовқинини босиб қичкирдилар:

– Ит эмганлар!

– Хоинлар!

– Уларни бола-чақалари билан гумдон қилиш керак!

– Замон келса!.. – Юсуфбек гапни кесди.

– Замон келса ҳам улардан кутилиб бўлмайди, – эътироз билдирди Болта, – дарров замонга мослашади. Миллий қиёфага киради...

Юсуфбек Болтанинг чин сўзи олдида бироз ўйланиб турди, сўнг пичокдан чандик бўлиб кетган қахрли юзига қараб деди:

– Бунга йўл қўймаймиз!

– Тепага чиқиб олсалар кучимиз етмайди. Куч ишлатар дажжоларини ишга солади.

Юсуфбек бетгачопар Болтани тўғрисўзлиги учун ҳурмат қилар ва унга ишонарди. Шунга майлини синдирмай деди:

– Болта, тирик бўлсак, бу ҳақда замон келганда гаплашамиз, ҳозирча эрта.

– Тўғри, – Арслон уни маъқуллади.

Юсуфбек йигитларга бир-бир синовчан кўз югуртирди ва кейин жиддий бир тарзда сўради:

– Балки, бизнинг ичимизда ҳам сотқинлар бордир?

Ўртага жимлик чўкди. Ўчоқ бошида ивирсиб юрган Райимберди, Жайноқ, Янгибойлар бир-бирларига ер сингалаб қарадилар. Сукутни Болта бузди:

– Бор.

– Ким?

Ўсар жавоб берди:

– Райимберди, Жайноқ, Янгибойлар бесоқоллар.

– Асосинг борми?

Келдибек ўртага чиқди. Жайноқ, Янгибой, Райимбердилар типирчилаб қолишди.

– Қизиллар билан бирга бўлган деган миш-мишлар юради.

– Бу асос эмас, Келдибек.

– Шамол бўлмаса оғочнинг учи кимирламайди, – деди Арслон.

Каттабек гап суқди:

– Бизга ишонмасангиз, буни Маллабой, Онарбой, Ақобирлардан сўранг.

– Энди, бир камим шу эди.

– Қизлари шу ерда-ку, – гапга қўшилди Саримсоқ.

– Чақиринглар!

Каттабек, Арслон, Ўсарлар чодирларга ёндилар. Аммо шу аснода Жайноқ, Райимберди, Янгибойлар от устида эдилар. Йигитлар гап-сўз билан бўлиб буни кеч пайкашди. Келдибек, Саримсоқ, Болталар яйдоқ арғумоқларга сакраб миндилар ва қамчи босдилар. Ярим соат кечмай уларни тутиб келишди. Ранглари ўлик тусига кирган ялоқлар Юсуфбекнинг оёғига йиқилиб эландилар:

– Биз ҳеч кимни сотмаганмиз, сотмаймиз.

– Бўлмаса нега қочдинглар?

– Бир қошиқ қонимиздан кечинг, қўрқдик, тухмат ёмон.

Қизларни олиб келишди. Қони тез Болта қиличини суғурди.

– Ким ёлғон сўзласа чопаман! – У оч бўридек хириллади, – манавилар қизиллар билан бўлганми, – суқ бармоғида ялтоқларни кўрсатди.

Қизлар унинг аждарҳони эслатувчи важоҳатидан музладилар.

– Кутишга тоқатим йўк! – Болта қиличини ғазабнок кўтарди. У беомон ялтиради. Қизлар ўтириб қолишди. Донбаллари ҳўл бўлди. Янгибой, Райимберди, Жайноқларни ҳам иштонларини булғашди. Калта бўйли, кулча юзли қиз (Ақобирнинг қизи):

– Э-э-эш-эш-ит-ган-миз – деди эшитилар-эшитилмас овозда дудукланиб.

– Кимдан?

– У-у-ул-ис-дан.

– О-о-оф-тоб-да ҳам-ма би-ла-ди, – ўрта бўйли, кўркам юзли қиз (Онарбойнинг қизи) уни тасдиқлади.

– Ле-ле-кин... Ҳеч ким-ни со-о-от-ма-ган-миз – Янгибой Юсуфбекнинг оёғини кучоқлаб ўпди. Юсуфбек уни бўри билан илакишган қанжикдек тепиб юборди. У чалқанча кулади. Энциси тошга урилди. Вой-войлаб бошини чангаллади. Иштонини кайта булғади. Атрофни сассик ҳид тутди. Ҳамма оғзи -бурнини қўли билан ёпиб, орқага чекинди.

– Ишонманг, – деди Арслон, – унинг учун муқаддас нарсаси қолмаган.

– Райимберди билан Жайноқ ундан-да жирканч, – деди Саримсоқ қаримсиқ юзидан қўлини олиб.

– Булғанчлар! – Юсуфбек бурнини жийириб беомон хириллади, – ёкинглар!

Йигитлар сой бўйига ўтин қалашди. Оёқ-қўллари занжир билан тангиб боғланган, оғизларига латта тикилган нас босганларни унинг устига от-

ишди. Тўрт томондан ўт ёкишди. Курук ўтин гуриллаб аланга олди. Хонлар жон ҳолатда типирчиладилар. Бирок бўшололмадилар. Улкан ўт тобора гувуллаб ёниб, уларни кулга айлантирди.

– Бизни заҳарлаш учун қулай пайт пойлашган, – Келдибек Юсуфбекнинг олдига келди.

– Бундан мақсадлари нима?

– Олтин-кумушда...

– Қизиллардан ҳам топшириқ олишган, – гапга уланди Арслон.

– Мирзақайнарда бизга қўшилгандиларми?

– Ҳа, шўро ўрдусини вайрон этган пайтимизда.

– Тушунарли... – Юсуфбек Арслоннинг чап елкасига чап қўлини қўйди, – тушунарли... – Унинг юраги увишди.

Ҳамма ўйланиб қолди.

13

– Биз хавф остидамиз, – анчадан сўнг йигитларга мурожаат этди Юсуфбек. У тушкун ва руҳсиз бир алпозда эканини сездирмаслик учун ўзини мардона тутишга уринди, – бу сафар мен кўнглимнинг раъйига бўйсунган ҳолда сизларга режамни очик айтаман. Уч кундан сўнг, тунда қизиллар кийимида болшавойлар ўрдусига юриш киламиз. Охирги марта.

– Нега охирги марта? – Сўради Саримсоқ.

– Энди бу ерда қолиш хавфли. Афғонистонга кетамиз. Кейин Оврўпага...

– Қолсак яхши бўларди, Бек ака.

– Келдибек, мен сендан бундоқ тутуруксиз гапни кутмагандим. Бу ерда қолсак, қизиллар ҳаммамизни дорга тортади.

Йигитлар Юсуфбекни Бухоро мадрасасида ўқиганини билишар, шу сабабли кўпинча унга қўшилишарди:

– Тўғри.

– Биз сиз билан биргамиз!

– Кетамиз...

Уларнинг бу жавобларидан Юсуфбек руҳланди ва режасини баён этди:

– Бу ўта жиддий, ўта қалтис юриш. Сездирмай соқчиларини ўлдирамай. Ўзимизга етарли миқдорда озиқ-овқат, кийим-кечак, қурол-яроқ, улов ҳамда олтин-кумуш оламиз. Аслида буларнинг бари ўзимизники. Нимага десаларинг, ғаним уларни бойларимиздан тортиб олган. Шунга бизни Тангри қўллайди, деб ўйлайман. Сизлар жуда тезлик билан бу нарсаларни ёв отларига ортиб кетасизлар.

Йигитлар уни қувватладилар:

– Ҳақ гап.

– Сиз айтгандай киламиз.

– Сизнинг сўзингиз – сўз.

– Жуда ошириб юбордиларинг. Биласизлар, бу менга ёқмайди. Яна шуни айтайки, Болта билан Арслон генералнинг кизини ўғирлашади. Мен Каттабек билан бирга заҳира омборларига, отхоналару ётоқхоналарга ўт кўямиз. Тўрт йигит бу ерда қолади. Тушунарлими?

– Тушунарли, – кичкиришди йигитлар.

– Яшанглар, азаматлар!

Юсуфбек ўша замонда турк оламида машҳур бўлган шоир Мехмед Эмин Юрдакулнинг қуйидаги тўртлигини усмонли туркчасига ўқиди:

Эй кардошлар, уйғонинг,

Шу туркликка беринг жон,

Куш излагай уяни –

Туркларники бу Турон!..

Шундан кейин йигитлар одатдагидай Мехмед Эмин Юрдакулнинг ушбу кўшиғини жанговар руҳда қуйладилар:

УЙҒОН ЭНДИ!

Нажот кунинг келмишидир!

Бу туркликни фалокатдан қутқармоқ,

Уни қудрат кенглигига чиқармоқ

Сенинг учун энг муқаддас бир ишдир.

Қалқ! Олга бос! Бу оламда ҳар зафар

Фақат арслон бўлганларга берилар,

Хурриятлар, саодатлар, севинчлар

Машаққатли манглайларда пориллар!..

Уйғон энди! Бу яшамдан юзинг бур!

Тарихингга, оталарга содиқ қол!

У жаҳонгир турклик шонин қўлга ол,

Янги ҳаёт яратмоқ учун йиқит, сур!

Қалқ! Олга бос! Маданият, шараф, шон

Ёш – қариси миллий руҳли элники!

Эски, янги, ҳур ва маъсуд Туркистон,

Бу Осий, бу истиқбол сеники!..

– Энди, йигитлар, емоққа.

Юсуфбекнинг таклифига биноан йигитлар қизил жиякли, узун, йўл-йўл оқ терги теграсига ўтирдилар. Янги ошпазлар: Қанот, Бургутлар бир зумда лаган-лаган қўй эти, коса-коса шўрва ва кўза-кўза май олиб келишди. Шунда Болта:

– Бир йигитимиз йўқдай, – деб қолди.

Ҳамма: “Ким экан” деб ўйлаб, бир-бирига қаради.

– Балхибек йўқ! – деб кичкирди чўтир юзли Эгам.

– Нега кичкирасан, хўроз? Бу ерда қар йўқ-ку.

Даврани совуқ сукунат қуршади. Юсуфбек хотиржам оҳангга деди:

– Балхини мен ўлдирдим. У олтинимни ўғирламоқчи бўлди.

– Ит эмган-эй!

– Очкўз!

– Ҳароми!

Ҳамма Юсуфбекнинг тарафини олди. Бундан унинг руҳи яна ҳам кўтарилди. У иштаҳа билан овқатланди, бўза ичди. Йигитлар ҳам. Улар дарров Балхини унутдилар.

Окшом ёйилди. Йигитлар ширакайф ҳолда чодирларга таркадилар. Юсуфбек ҳам.

Бу кеча ҳам ок чодирда шам ўчмади...

Иккинчи тун ҳам...

14

Куёш осмоннинг қок ўртасига қадалди. Юсуфбек уйғониб, Сонияга қаради. У тотли уйкуда. Юсуфбек ок, юмшоқ тўшакдан секин турди. Енгилгина кийинди. Шалолага ёнди. Яйраб чўмилди. Сўнг Балхининг бошсиз танаси олдига келди. Лекин мудҳиш тана йирткичларга ем бўлган, ундан кизғиш суякларгина қолган эди. У заррача ачинмади. Соё бўйига, ёввойи оғочлар қўланкасига тушлик қилгани борди. Қалтис юриш олдидан овқатланишди. Ичишмади. Бунга Юсуфбек тақик қўйди.

– Шу олти йил ичида ёввойилашиб кетдик, – деди у ўз гуноҳига иқроф бўлган ва бундан афсусланаётган киши каби ҳасратли овозда, – энди, йигитлар, ичмаймиз, бу Тангрига ҳам ёкмайди, энди, имонга қайтамыз, Яратганга ибодат қиламыз.

Йигитлар бир-бирларига қараб иккиланиб қолдилар. Каттабек ўз фикрини дадил айтди.

– Бу гапни анчадан бери кутиб юргандим.

– Мен ҳам, – Эгам унга қўшилди.

– Намоз ўқийман, – деди Арслон.

– Сўзингизни икки қилмаймиз, – дейишди бирин-кетин қолган йигитлар ҳам.

– Қизларга жавоб берамыз.

– Сотишлари мумкин, Бек ака.

– Тўғри, Болта, – деди Каттабек.

– Юришдан кейин.

– Маъкул, Келдибек, – деди Юсуфбек, – кўнгилларинг бўлса, балки, уйланарсизлар.

– Олдимизда узок, оғир, хатарли йўл... – Норози оҳангда тўнғиллади Саримсоқ, – тушов бўлади.

– Менимча ҳам шундай, – деди Юсуфбек Саримсоқнинг ажинли, қаримсиқ ва файзсиз юзига бокмай, – бўлмаса кизларни бир чодирга ташланглар.

– Сонияниямми?

– Ҳа, Сонияниям. Юришдан соғ-саломат қайтсак, бу ҳақда яна бир ўйлаб кўрамыз. Ҳозир эса пича дам олайлик. Қоронғи тушмай, йўлга чиқамиз.

Йигитлар ўз чодирларига йўналдилар. Юсуфбек ёлғиз қолди. Пар ёстикқа беҳол бош қўйди.

15

Куёш қайтса ҳам ҳаво қайнаб кетди. Тўрт-беш кундан бери иссиқ бўлаяпти. Ўтган ҳафта эса устма-уст ёмғир ёғиб, атрофни пайдар-пай туман қоплаб турган эди. Бу ёввойи тоғларнинг табиатига тушуниш

кийин. Ҳозир кун жуда исиб кетганиданми, сой узра шумкар, кирғий, карчиғайларнинг, арчазорлар узра қоравой, қораялоқ, зағчаларнинг чинкирикларини чуғур-чуғурлари авж олди. Ботар ёқдаги чўкқиларни кулранг булутлар қуршади. Қарғага бенгзовчи, соқолли (томоғида соқоли бор) кузғунлар қоялар ораларидан бежо учиб чиқишди. Қалхатлар осмонни тутди. Қатранғи орасида бир ваҳимали чинкириқ теграга титраб ёйилди. Юсуфбек чўчиб уйғонди. Отилиб турди. Чўкки учидан қатранғи остига шошиб қаради. Лекин бир нарса қилт этмади, бир шарпа кўринмади. Шундай бўлса ҳам унинг кўнгли бир ёмон нарсани сезгандек, ковоклари тортиб, лаблари уча бошлади. У ихтиёрсиз бир тарзда одамнинг белидан келадиган ўтлар ўсиб ётган мовий ўтлоққа чопди. Шундагина отларнинг қулоқлари диққатини, ер тепинаётганини ва арчазор томонга безовта қараётганини кўрди. Шу он қулоғига соқчиларнинг: “Қизиллар!..” деган узук-юлуқ товуши чалинди. Юсуфбек: “Олтиним маҳкам ерда” деди беихтиёр ва телбадек югуриб бориб, арғумоғи тушовини ечди, унга тизгин солди ва бир сакраб минди. Сўнг бор овози билан қичқирди:

– Қизиллар бости, қизиллар!!!

Бу гулдуракли овоздан тоғу тошлар акс садо берароқ ларзага келди, чодирларда кўркинчали шовкин-сурон кўтарилди. Худди шу сония арчазору нокзор ичидан момақалдирокдек гулдираб болшавойлар чикдилар. Юсуфбек:

“Режа амалга ошмай қолди! – деди мислсиз алам билан, – анави манжалақиларга илакишиб қолдик-да. Ҳаром-ҳариш юришнинг оқибати бу! Аттанг-аттанг!”

У учқур оти сағрига кетма-кет қамчи босаркан, ўз йигитларига яна қичқирди:

– Сойга чекининглар, сойга сакранглар!

Ўн олти бўз ўғлон отларига минишга улгуришмади. Сой сари яёв чопишди.

Юсуфбекнинг тенгсиз самани олд оёқларини осмонга кўтариб кишнаб сўлга – чангалзорга учди. Бироқ у ёқда ҳам “Ура!” садоси янгради. Юсуфбек отини орқага тез бурди. Худди шу он ўк овози чийиллади. Юсуфбек чайқалди, лекин ўзини тутди ва тагин отига қамчи босди. Жонивор кўкка сапчиб, пишкириб, сойга учди. Шундай онда ҳам унинг миясида қарама-қарши фикрлар паррадек айланиб борарди:

“Йигитларнинг увологи қолдим. Уларга ибрат бўлиш ўрнига, ишратдан бош кўтармадим. Шунга бу ерда ушланиб қолдик. Бўлмаса эсон-омон Афғонга етиб олардик. Аттанг – аттанг! Бироқ, ҳали мен тирикман! Ҳали қизиллар билан ҳисоб-китоб қиламан!”

Юсуфбек қутилиш йўлини излаб ён-верига бокди. Қутилиш қайда?! Уч томондан ҳам қизиллар бостириб келмоқда. Олдинда эса сой, тошларни оқизиб учаётган сой! Энди у ўзини сойга ташлаб, бир тасодиф билан қутилмаса, қутилолмайди.

Юсуфбек ҳаёлини йиғиштиришга улгурмай, сойга келиб қолди. Бор кучи билан жиловни тортиди ва ваҳшат ичра: “Тир-р-р!” деб хириллади. От тўхтади. Баланд қирғоқдан сойга бокди. У Юсуфбекка селни, қутурган селни эслатди. “Ундан мен-ку мен, шайтонам тирик чикмайди”,

деди ўзига-ўзи. Аммо Юсуфбекнинг бошқа иложи ҳам йўқ, орқа ва икки ёнидан қизил аскарлар сиқиб келишмоқда. “Булар сувдан ҳам хавфли – кўнглидан ўтказди Юсуфбек, – балки, сувдан тирик чиқарман, бироқ улардан қутулолмайман”.

У саманнинг қорнига икки оёғи билан қаттиқ ниқтади ва сағрига қарсиллатиб камчи босди:

– Чу!!!

От жон талвасасида олдинги оёқларини осмонга тик қўтарди. Қояларни кўчиргудек бўлиб кишнади ва сойга учди.

– Ё Тангри!!! Ўзинг асра!!!

Юсуфбекнинг оғзидан учган бу сўзлар тиник хавога сочилиб кетди. У от билан сой қаърига ғарқ бўлди. Бироқ қудратли тўлқинлар зарбидан Юсуфбек эгардан қулади ва оқимга қўшилди. У ерда оқ тўлқинларнинг яшиндай тез югуришига қарамай, кичкина ўрам гирдоб ҳосил бўлди. Бироқ у шу заҳоти сўнди, телба тўлқинлар ҳеч нима кўрмагандек, бир-бирини қувлашда давом этди.

Сониялар ҳам шу қотирган тўлқинлар билан тенгма-тенг чопар, зангор кирғоқлардаги тоғ-терақлар сирли шовуллар, аммо Юсуфбек сув юзига чиқмас, от эса олдиндан лопиллаб оқиб борарди. Қизил аскарлар кирғоқда зир югуришарди. Уч-тўрт дакикадан сўнг ялпизранг қоялар уларнинг йўлини тўсди.

Нихоят Юсуфбекнинг боши кўринди. Лекин ўша он чўкди. Ярим дақиқа ўтгач, яна бир кўриниб, ғойиб бўлди. Шундан кейин Юсуфбек оч тўлқинлар кучоғида дам кўриниб, дам кўринмай оқишда давом этди. Шундай танг ҳолда ҳам у соҳилга талпинар, тошга урилар, яна талпинар ва бу ҳол узлуксиз такрорланарди.

Бир гал Юсуфбек соҳилга етай деганда, уни кучли тўлқин суриб кетди. У шунда ўзидан сал нарида оқиб бораётган саманни кўриб қолди. Ёлғиз ўзи соҳилга чиқолмаслигини сизди ва бор кучи билан оти томон сузди. Агар бешик-бешик тўлқинлар уни коптокдек ўйнаб бориб саманга урмаганда, унинг сўнгги умиди ҳам пучга чиқарди. У саманнинг бўйнига тиш-тирноғи билан ёпишиб олди. Бечора арғумок жон ҳолатда кирғоққа интилди. У ҳар гал соҳилга етай деганда, уни тўлқинлар суриб кетар, от эса пишқира-пишқира кирғоққа интиларди.

Энди қоясиз, кичитки ўтлар босган соҳил бошланди. Асов саман ҳолдан тойиб қолган бўлса ҳам сўнгги кучини сарфлаб, кирғоққа интилди. Шунда, туйқус, отнинг куймучи қояга урилиб, от айлана бошлади. Юсуфбекнинг боши гангиб қолди. Кўз ўнгига осмон ҳам, сой ҳам, тоғ ҳам сап-сарик тусга кириб, айланди.

Аммо тасодиф юз берди. Қудратли тўлқинлар уни оти билан ўйнатиб бориб, соҳилга урди. Эсли саман сапчиб кирғоққа чикди. Аммо Юсуфбек отдан учиб кетди ва кичитки ўтлар устига юзтубан йиқилди.

Жонивор ўн кадамча чошиб бориб тўхтади, силкинди, хорғин-хорғин, пишқирди. Унинг бутун танаси муздек сув таъсири-ю кўрққанидан дир-дир титрарди. Шўрликнинг қорни сувга тўлган, таранг шишган, оғиз-бурнидан сув оқар, кўзлари жонсарақ боқарди. Бироқ у дунёда эгаси борлигини унутмади.

Жонивор аста бурилиб, Юсуфбекнинг бошига келди, ер депсиниб, заиф

кишнади. Юсуфбек кимирлагандай бўлди. Саман яна кишнади. Юсуфбек кимирлади, аста кўзини очди. У қия қирғоқда, калин қичитқилар орасида пастга осилган ҳолда юзтубан ётганлиги учун ҳеч нимани кўрмади. Унинг оғзидан сув окмоқда. У соҳилда эканлигини сезди.

Сониялар кечиши билан Юсуфбекнинг мияси тиниклаша борди. Энди у елкаси, юз-кўли, борлиги ачишиб, қуйиб оғриётганлигини ҳис этди. Сойнинг бемажол гувиллашини эшитди. Аммо туролмади. Оғзи-бурнидан сув оққанча ётди, анча ётди. Сўнг бир амаллаб ёнига ағдарилди. Кўзига қичитқилар орасидан бир бўлак осмон кўринди. У бир зум оғрикни унутди:

“Тирикман! – деди севишиб, – тирикман!”

Қизиллар билан ҳисоб-китоб қиламан!”

У зўрға қалқди, отнинг бўйнидан кучоқлади ва: “Бир ўлимдан қутқардинг, жонивор”, дея унинг оқ кашка манглайдан ўпди. Сўнг юз-кўлини қонга белаган қичитқилар орасидан юкорига – яланг жойга чикди. Саман ҳам бўйнини эгиб, унинг олдига келди. Юсуфбек нариги соҳилга қаради. У ёқда сувга томир отган яшил қоялар, қояларга тирмашган арчалар, улардан ҳам юксакликда эса осмонга туташган тоғлар кўринди.

Юсуфбек чодирлар анча орқада қолганини сезди. Шунинг учун у отини етаклаб қирғоққа қарши юрди. У ҳар кадам ташлаганда, елкасига нимадир қадалаётгандай бўлар, суяклари зирқирар, боши лўкиллар эди. Бундан унинг юзи буришар, кўзи кисилар, лекин қадамини секинлатмас эди. У оғриққа чидамли эди.

Юсуфбек баданига пичоқ санчилганда ҳам, ўқ текканда ҳам ёхуд бошида таёк синганда ҳам инграмасди. У инграшни сир бериш ва ожизлик деб биларди. Ҳозир эса олдида ҳеч ким йўқлиги учунми, дахшатли оғриқдан инграб юборди ва беихтиёр елкасини ушлади. Кўли ғадир-будир жойга тегди, шилимшиқ қонга ёпишди. “Қояга урилибман!” деб куйинди.

Бироздан кейин Юсуфбек елкасига ўқ текканлигини фаҳмлади. Тишларини оч бўридек ғижирлатди ва сўкди:

“– Тўнғизлар!! Ҳаромилар!!! Кўлимга қайси бири тушса ҳам, моягини тошда янчаман! Тилини суғириб оламан! Кўзини ўяман!”

У ок яқтаги устидан боғланган белбоғини ечди. Худди шу дафъа унинг тиши шакиллаб, қалтирай бошлади. Шунга кийимларини ечди, сикди ва тошга ёйди. Елкасидаги жароҳатларини эрмон барглари билан ёпди, белбоғи билан боғлади. Оғриқ хиёл босилгандай, мияси тиниклашгандай бўлди.

“Энди нима қиламан? – деб савол берди ўзига-ўзи, – энди, йигитлардан хабар оламан” деб жавоб берди ўзига-ўзи.

У кип-яланғоч ҳолда кўкимтир чўқкига тирмашиб чиқа бошлади. Ёз бўлса ҳам хаво совук. Чунки кеч қира бошлаши билан бу овлоқ тоғлар орасига куз совуғи ёйилади. Юсуфбекка жунжиқтирувчи шамол сой шовқинига қотилароқ мунгли гувуллаётгандек туюлди. Негадир бу унга: “Дунё ўткинчи, дунё ўткинчи” деётгандай эшитилди. Юсуфбек совукдан қалтираётганига қарамай, тишини-тишига қўйиб ўрлашда давом этди. Чўққи баланд эди. Унинг устида бир туп наъматак бемажол чайқалар ва сирли шовуларди. Юсуфбек ахён-ахёнда юкорига қарар ва у ёқда наъматакнинг зангори баргларини, бир парча осмонни ҳамда уч – тўртта юлдузнинг милтираётганини кўрарди. У кўзи тинишидан кўрққанига,

пастга қарамай, юкорига ўрларди. Юсуфбек чўккининг ярмига етганда, тартибсиз “қўқарган” ибтидоий қоялар “пасайди”. Энди у исий бошлади. Энди тез-тез нафас олар, ўқ теккан елкаси санчиб оғрир, аммо ҳаракатдан тўхтамасди.

Ниҳоят чўккига чиқди. У наъматак остига ётиб олиб, ҳоллослаганича қўшни соҳилга нигоҳ ташлади. Аммо бирдан боши айланиб, кўз олди қоронғилашди. Атрофида қояли тоғлар ҳамда кутирган сой лопиллаб айлана бошлади.

Негадир унга булар сарик тусга кириб қолганга ўхшаб туюлди. У ўқтин-ўқтин ўқчида ва қусди. Шундан сўнггина кўз олди ёришди ва у юпка, сийрак, сарғиш туман ичида нариги соҳилни кўрди. Аста-секин туман ҳам тарқади. Юсуфбекнинг ўтқир кўзи олтини кўмилган оқ тошга тушди. У ёқлар жимжит.

– Қизиллар дунёни ағдар-тўнтар қилишсаям, олтинимни топишолмайди! – деди у ишонч билан ўзига-ўзи ва бундан нотинч кўнгли таскин топди.

Чодирларга кўзи тушди. Оқ чодир олдида қўллари орқаларига боғланган йигитлар бош эгиб туришарди. Бир неча қизил аскар уларни кўриклашмоқда. Бундан Юсуфбекни титроқ босди. Манглайига совуқ тер тошди.

– Йигит деган ёв кўлига тириклай тушадими?! – деди ижирганиб, – йигит деган ноилож қолганда, ўзини-ўзи ўлдиради.

Шунга қарамай у бу ҳолдан эзилди, уларни қутқара олмаслигини ҳис этиб, ич-ичидан ўқинди.

У алам билан чўккидан сойга тупурди. Кўзи баланд қирғоқдаги сонсаноксиз қизил аскарларга урилди. Қизлар уларнинг олдида тиз чўкиб турардилар. Бундан Юсуфбекнинг бағри қон бўлди.

16

Атрофга қора тўсма ёйилди. Нариги соҳил ҳам ўз ранг, шаклини йўқотди. Ой, юлдузлар ярқираб порлади. Юсуфбек бирдан титраб, қақшади. У шундагина совқотаётгани ва қорни очганини ҳис этди. Оғир дард, алам билан пастга энди. Кийимларини ушлаб кўрди. Ҳали улар қуримаган эди. У ўт ёкиш зарурлигини англади. Аммо гугурт йўқ. “Чакмоқ тош топмасам бўлмайди”, – деди у совуқдан қалтираб.

Юсуфбек қоронғида у қоядан-бу қояга югуриб, оқ тош ахтарди. Тополмади. Совуқ эса борган сари кучаярди. Қор хидини олиб келаётган шамол ҳам зўрайди. “Нима қилсам экан?! – деди титраб, – нима қилсам экан?!” Шунда, ногаҳон, унинг хаёлига “Оққоя” келди. Лекин у беш чақиримча нарида, шимол томонда эди. Шундай бўлса ҳам бундан Юсуфбек қувонди ва отининг олдида келди. Шўрлик саман нимадандир кўркқандай, қулоқларини динг қилиб, ўтламасдан турибди. Юсуфбек “Шу яқин ўртада бўри борўв” деб кўнглидан ўтказди. Оёқлаб қолган ёз совуғидан тишлари бир-бирига тақиллаб уриларкан: “Ўша бўри қўлимга тушса эди!” деб ўйлади.

Бу ўй Юсуфбекнинг қорнини гўлдиратди. У алам билан энди қурий бошлаган иштон, кўйлак, яктагини кийди. Қалпоғини сув оқизиб кет-

ганди. Тақир бошига шамол ғув-ғув уриларди. Бундан ғаши келди. Юлдузларнинг жимир-жимир ёғдуларида совук ялтираётган ханжарини чап кўлига олди, ўнг кўли билан отини етаклаб, “Оққоя” сари муз хидини сочиб оқаётган сой ёқалаб юрди. Бу ёввойи ерларга одам қадами тегмаганлиги сабабли сўкмок йўқ эди. У ҳар қадамда синиб, қалашиб ётган шохларга, буток, тошларга дуч келар, баъзан улардан ошиб, баъзан айланиб ўтар ва олдинга интиларди. Атрофда қурбакалар вақиллашар, турлитуман қушлар нотинч кичкиришар эди. Кимсасиз тунда одамни кўрқувга солувчи бу хунук, ваҳимали товушлар сой шовқинига қўшилароқ қояларга урилиб акс садо берарди. Юсуфбек бунга парво қилмай, дилдираганича, юришда давом этди. Елкаси лўқиллаб оғримокда. Вафодор саман пишиллаб, баъзан пишқириб, бошини солинтириб, унга эргашиб борапти. У баттар совуқкотмаслик учун унга минмаган эди.

Анча йўл босгач, кизигандай бўлди. Ҳатто корнининг қулдираши ҳам қолди. Юсуфбек отига минди ва ўн дақика юрмай, “Оққоя”га кўзи тушди. У тун зулматида хира оқариб, яқин жойда турганга ўхшаб кўринса ҳам, аслида унгача хийла масофа эди. Шундай бўлса ҳам бу Юсуфбекка мадад берди. У отини оғочсиз, қоясиз ерлардан жадалроқ хайлаб, илгариларидек берди.

Ойга қарама-қарши томонда, азалдан қор аримайдиган тоғда чакмоқ чақнади. Яқин – йироқ бир ёришиб, яна қоронғулик қаърига кўмилди. Юсуфбек “Қани энди, чакмоқдан ўт кетса, бир яйраб исиниб олсам”, деб ютинди.

Табиат унинг истагига тесқари “иш” тутди: нақ бошида чакмоқ чақди, момақалдирик гулдиради. У бу ёввойи тоғларда ҳаво бот-бот ўзгариб туришини, ёзда ҳам қору ёмғир ёғишини биларди. Ҳозир у ёқда ой чиқиб турса ҳам, тоғ бошидаги ёғин ҳали – замон бу ерга етиб келишини ўзича ҳис этарди. Шу туфайли Юсуфбек отини кичади:

– Чу, жонивор, чу!

Саман лўқиллаб чопа бошлади. Бундан Юсуфбекнинг чап бикинида санчиқ кучайди. У жиловни тортиб, отни йўргалашга мажбур этди.

“Оққоя”га етиб келганда ҳам чакмоқлар гулдираклар хуружи пасаймади. Кемтик ой ҳам, юлдузлар ҳам ғойиб бўлди. Ер ёмғир хидига тўлди. Юсуфбек “Ҳозир жала қуяди”, деб ўйлади. Лекин бундан ташвишга тушмади. Бу ерда тош камарлар билан қуруқ шох-шаббалар етарли эди. Отини камар олдида қолдирди. Ўзи камарга ўтин тўплади. Сўнг иккита оқ тошни олиб, бир-бирига урди. Ўт чақнади. Бироқ қаланган ўтин остидаги тутантирик (майин, қуруқ ҳас) ёнмади. У тошларни талай марта уриштиргандан кейингина, ҳас секин тутаб, аланга олди. Оқ тошларни чўнтагига солди, гулхан яқинига, табиатнинг ўзи кўк, оқ, қора рангларга бўяган тошга ўтирди ва ҳар бири рапидадай келадиған қафтларини оловга тутди. Ташқарида эса қануз яшин чақнар, момақалдирик ўқиради. Бир пайт шундай қудратли ваҳшат билан момақалдирик гулдирадики, гўё осмон қулаб тушаётгандай бўлди. Кейин бирдан жала қуйди. Юсуфбекни ҳаёл босди: “Эсон-омон хорижга ўтиб олсам бўлгани, у ерда бутун дунёни қизилларга қарши қўяман!”

Қуймичига жала урилайётган аргумоқ нотинч кишнади. Юсуфбек ўзига келди. Энди от ер тепиниб, қаттиқ кишнади. Шундагина у саман-

нинг бежиз кишнамаганлигини сезди, кинидан ханжарини шарт суғурди ва ташқарига отилди. Лекин ёруғликдан чикканлиги учун ҳеч нарсани кўрмади. Фақат алланиманинг ёвуз ириллаганини эшитди. “Бу бўрими, дейман, – деди, – мен кизилларми, деб ўйлабман”. У болшавойлардан кўркишлигини ҳис этаркан, ўзидан-ўзи жирканди:

“Эркак деган ҳеч кимдан кўркмай, ҳеч кимга қарам бўлмай яшайди. Бўлмаса яшашнинг кераги йўқ!”

Юсуфбекни жаладан “Оққоя” тўсиб турарди. У камардан гувиллаб ёнаётган ёғоч олиб чиқди ва қоя остидан юрди, шунда нимкўк бўрига кўзи тушди. У Юсуфбекдан сал нарида ўткир, йўғон панжалари билан ерни титарок ваҳшиёна ириллади. Юсуфбек беихтиёр тўхтади. Қашқирнинг кўзлари янада совук ёнди. У Юсуфбекка ташланиш ниятида тупрокни тўзгитарок ириллади. Юсуфбек тўхтаб қолгани учун ўзидан нафратланди ва бўри томон юрди. Йиртқич бу девсиёк одамнинг ҳайикмай бостириб келаётганини, унинг қўлидаги олов билан ханжарни кўриб, шаштидан тушди, яна бир-икки ириллаб, ерни титиб, орқасига тисарила-тисарила бурилди ва ўзини жала кўйнига урди.

Юсуфбек изига қайтди, отни камарга олиб кирди. Энди унинг қорни жуда очди.

Инсон бўронда сукунатни, саҳрода сувни, ўлим олдида ҳаётни, очликда нонни қадрига теран етади. Юсуфбек “Қани, бир тўғрам нон бўлса” деб ўйлади. Бора-бора бу ўй унинг миясида тинмай айлана бошлади. Бундан кутилиш учун қалқди. Шох-шаббаларни тиззаларида қайириб сипдириб, гулханга ташлади. Ўт гуруллаб ёнди. Қайта ўтирди. Ёлкинда саман сағри ялтираб кўринди. Юсуфбек унга оч, совук кўзларини тикди. Шунга унинг сўлакайи окди, қорни қулдиради. У ўзи сезмаган ҳолда чапақай қўли билан кинидан ханжарини суғурди. От унинг ёвуз ниятини сезди, аянчли кишнади. Юсуфбек шошиб ўзини қўлга олди. “Энди, мени бу ерда кизиллар омон қўймайди, – деб кўнглидан ўтказди, – хорижга кетаман. Бунинг учун олдин уйга бораман, елкамдаги ўқни олдираман. Шунда бир йўла хумдан олтин ҳам оламан. Уйга эса анча йўл. От керак!”

Бу фикр унга хиёл таскин берди. У ханжарини кинига солди, бошини орқасидаги тошга қўйди, қафтларини ўтга тутди. Чарчок ва уйку очлик, оғриқ совукдан устун чиқди.

(Давоми кейинги сонда)

БРАНИСЛАВ НУШИЧ

(1864–1938)

ЎН УЧ ОЙДАН СЎНГ...

Роман

Рус тилидан
Бобохон МУҲАММАД ШАРИФ
таржимаси

Жаҳон классик адабиётининг машҳур намояндаларидан бири, серб ёзувчиси Бранислав Нушичнинг ушбу романида эрининг вафотидан ўн уч ой кейин тугиб қўйган Аника, беваникига қатнаб юрадиган қишлоқ оқсоқоли, поп ва баққолнинг ҳеч бири оталик масъулиятини бўйнига олмаслиги, шу сабабли рўй берган машмашалар, ўша давр Сербия ижтимоий ҳаётидаги муаммолар ҳажвий йўсинда гоёат қизиқарли ҳикоя қилинган.

БИРИНЧИ БОБ

Бу бобда эри ўлгани сабабли Аника тул бўлиб қолади.

Бошқа муаллифлар, одатда, ўз романларини тамомлар экан, кимнидир ўлдиради, захарлайди ёки шунчаки ўз ажали билан ўлишига йўл қўйиб беради, менга эса, тул керак бўлиб қолгани учун Аниканинг эри роман бошидаёқ ўлиб қўя қолади. Энди эса, мен бу ишни атайин қилмаганимни ойдинлаштириш учун ҳаммасини бир бошдан айтиб берай...

Крманлик Аникани прелепницалик Алемпийга узатишганида крманликлар узоқ вақтларгача: “Энг сулув кизни бошқа қишлоққа бериб юборишди! Наҳотки, ўзимизда йигит бўлмаса?!” – деб куйиниб юришди. Ҳамма бу фикрда яқдил эди, факат эшитган бир гапига ўнни қўшиб-чатмасдан туролмайдиган Янагина қўшимча қилиб қўярди: “Майли, Прелепницада яшайқолсин, энди уезд бошлиғи ҳам тунагани ўша ёкка борсин!”. Бу билан у ҳамқишлоқлари аллақачонлар унутиб юборган гапни уларга эслатиб қўйишни хоҳлаган бўлса керак-да. Кана буви ҳам ўтган замонлар, ҳеч бўлмаганда Йоцконинг ташландик тегирмони ҳақида оғиз очди дегунча, ҳар гал хикояни нукул бир гапдан бошлар эди: “Аниканинг онаси Мага ёш бўлган вақтларда уезд бошлиғи қишлоғимизда тез-тез тунаб қолувчи эди, Йоцконинг тегирмони ҳақида бўлса, чоршанба ва жума кунлари бу ерда ун торттирмаган яхши, дейишарди...”

Колаверса, Кана буви, хатто, мархумлар тўғрисида ҳам яхши гап айтмайди, уларни кечалари текинга кўриклаб чиқади... Янани бўлса-ку, тили захарлиги учун уезд бошқармаси олдида йигирма беш дарра билан сийлашганини билмайдиган кишининг ўзи йўк. У вақтларда калтак жазоси бекор қилинмаган эди, энди калтак жазосини худо раҳмат қилган бўлсин.

Лекин нима дейишса ҳам, Алемпий билан Аника икки ярим йил ахил яшашди. Эҳтимол, улар қартайгунга қадар шундай яшаган бўлишарди, аммо Алемпий узокка бормади, ўлди-қўйди.

Алемпий нима сабабдан ўлганини аниқ айтиш мушкул. Биров у нок дарахтидан йиқилиб ўлди деса, бошқаси кўз тегди, дейди, учинчиси бўлса, бу гапга асло қўшилмайди, ҳеч қанака кўз теккани йўк, бу ишда қимнингдир қўли бор, дейди... Хуллас, унинг ўлимининг асл сабабини ҳамма гапни бир бошдан айтиб берганимиздан кейингина билиб оласиз. Тунни мурданинг қошида ўтказган қариндош-уруғлар ва дўстларнинг тўқиб-бичганларини олиб ташласак, бор гап мана бундай: Алемпийни шаҳарга, уезд бошлиғи ҳузурига чақаришди, у бу ерда гоҳ-гоҳ ўзганинг ўрмонидан ўтин тайёрлашдек аҳмоқона одати учун жавоб бериши керак эди. Модомики, одам дегани бутун кунини шаҳарда ўтказганидан кейин вақтни бекор кетказмаслиги керак-да. Шунинг учун Алемпий бироз мева олволиб, шаҳарда сотишга қарор қилди. Ният жуда аъло, аммо Алемпийнинг ҳисоб-китобига ҳалақит берадиган биргина арзимаган сабаб бор – унинг боғи йўк эди. Бу арзимаган сабабни бартараф қилиш учун у қўлига саватни олди-да, бировнинг боғига кирди ва нокка тирмашиб чиқди. Шунда уни қоровул қўриб қолди, нокдан тортиб туширди ва шундай шафқатсизлик билан саваладики, Алемпий уйига аранг етиб олди. Ўшандан бошлаб кўкраги оғрий бошлади: олдинига эркакча, кейин эса мушукчасига йўталадиган бўлди. Энг сўнгига бўлса, ё худо, мени ўзинг кечиргайсан, йўталиш эмас, вишиллашга ўтди ва худди бировни хафа қилиб қўйишдан кўрққандек, шивирлайдиган бўлиб қолди. Бирон гап айтмоқчи бўлса, овози чикмас, худо суйган банда қаби, шивирларди, холос.

Хасталиги узок чўзилмади – нари-бериси билан бир ой ётди холос. Бечора даволангани ҳам йўк, ахир одамнинг пешонасига ажал деб ёзиб қўйилган бўлса, дорилар фойда берармиди? Қолбуки, лакка чўғ бўлиб турган қўмирни тўрт марта сувга ташлашди, икки кўза ёвшан қайнатмаси ичди, ёстиғининг остига супурги қўйиб ётди, темир қосовни том ошириб отди, етгита булоқ сувида чўмилди, қайсидир қариқизнинг қўйлагини кийди, лекин... бари бефойда, пешонасига ўлиш ёзилган экан, тақдир – номаи аъмолига, қоровул – Алемпийнинг қовурғаларига шуни ёзиб қўйганидан кейин қаёққа ҳам борарди?! Модомики, тақдирнинг ўзи ҳам мана шундай иккиюзламачилик қилишни бошлаган экан, тамом бўлди деяверинг, ҳеч қандай дори-дармон фойда бермайди!

Ўзингни қаёққа урма, бефойда, зеро, ҳеч бўлмаганда, роман муаллифига қўл қелиши учун ҳам Алемпий барибир ўлиши керак, чунки муаллифнинг иши қасдма-қасдига, хатто, биринчи бобдаёқ бевасис битмайди.

Алемпийни муносиб равишда дафн этишди, Аника бўлса, фарзандсиз бева бўлиб қолди. У эндигина йигирма учга кирган, гўзал ва бакувват жувон. Икки қўлида икки нафар жуссадор йигитни бемалол кўтариб кетиши мумкин. Шу боисдан ҳам кўплар мархум эрининг пўстагини ўзи қокмаганмикан, деб шубҳаланишарди. Лекин бу бекор гап – Аника билан Алемпий ҳақиқатан ҳам ахил яшаган. Икки ярим йил ичида у атиги беш

ёки олти марта эрининг ёкасидан олган, кўтариб ерга урган, гўё хамир коргандек, яхшилаб ийлаган, холос. Аммо, ҳатто, бундай ҳолларда ҳам Алемпий: “Вой, Аника, худо ҳақки, қўйвор!” деб сал ҳайқирса борми, у дарров қўйворарди. Аниканинг олдида Алемпий ким бўпти? Пак-пакана. У бўлса – сарвқомат, кадди-комати келишган. Юзлари қирмизи, худди йил бўйи тинмай гўшт ейдиганга ўхшайди, холбуки, онт ичаман, у неки рўза бор – ҳатто, энг арзимасигача – ҳаммасига қатъий риоя қилади. Шунчаки худо уни шундай яратган – ҳатто, бевалик унга ярашиб тушди; айтиш мумкинки, у туғма бева эди. Дафн вақтида ва биринчи шанба куни тўккан кўз ёшлари на юзини, на кўзини бузди – аввал қандай бўлса, шундайлигича гулжабин бўлиб қолаверди, – қараб тўймайди киши.

“Бизда бунакангги бева кўпдан бўлмаган эди, бундай бева баайни поп учун яратилган-да!” – дейишарди ҳамкишлоқлар. Албатта, буларнинг ҳаммаси шунчаки гап-сўз, холос. Хўш, поп Пера тасалли бериш мақсадида баъзан Аниканикига кирса нима кипти? Бошқа ҳар қандай кишини ёзғирса бўлади, лекин тақсир бошқа гап – у руҳоний шахс, бу иши учун унга ҳеч қандай таъна-маломат ёғдириш мумкин эмас. Агар попларнинг ўзи поп ҳам одам, деган нуктаи назарда туриб олсалар, бошқа гап, унда, албатта, тақсирга ҳам бирон баҳонада таъна тоши отиш мумкин бўларди. Масалан, Алемпий тирик бўлган вақтларда Аниканинг уйига бирон марта кирмагани учун тақсирга таъна қилиш мумкин. Лекин бу ҳолда ҳам тақсир юпатадиган кишининг ўзи йўқ – Аника тирик бўлатуриб Алемпийга, Алемпий тирик бўлатуриб Аникага тасалли беришнинг хожати йўқ, деб ўзини оқлай оларди.

Нафсиламрини айтганда, тақсир нега энди ўзини оқлаши керак? Депутатлар – сайловчиларга, ҳисобдорлар тафтишчиларга ҳисоб берадилар, поплар бўлса, фақат худога, шунда ҳам бу дунёда эмас, у дунёда ҳисоб берадилар, улар ер юзидан хотинидан бўлак бирон жонзотга ҳисоб бермайдилар.

Гарчи худо қаттиққўл тафтишчи бўлса-да, ҳамма нарсага қўли тегмайдиган, эски, ҳали кўрилмаган ҳисоботлар кўпайиб кетган кўринади. Хотин бўлса, аксинча, эски ишлар учун ҳам, янгилари учун ҳам бирдай ҳисобот беришга мажбур қилиш пайида бўлади. Сиз балансни қанчалик маҳорат билан тузган бўлсангиз-да, у қандайдир “ноўрин харажат”ни излаб топади.

Поп Перада ана шундай “харажатлар” бўлган-бўлмаганини биз романининг кейинги бобидан билиб оламиз. Шунингдек, бу бобда бошқа кўпгина муҳим нарсалар ҳам ойдинлашади.

ИККИНЧИ БОБ

Прелепница қишлоғида турли-туман миш-мишлар ўрмалаб қолади ва бу миш-мишлар бемалол романга муқаддима бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Прелепница ҳазилакам қишлоқ эмас. Уни уезд шахри деб эълон қилиш тўғрисида Халқ скупшчинасига¹ уч марта таклиф киритилди, лекин ҳар сафар бу таклифни барбод қилишди, бироқ Прелепница тараккиёт

¹ Халқ скупшчинаси – парламент (бу ва кейинги изоҳлар таржимонники).

йўлидан олға бораверди. Уезд идорасига эга бўлиш мақсадида бутун Прелепница уч марта у партиядан бу партияга ўтди, лекин ҳар гал ўқ нишонга тегмади. Энди Прелепница аҳолиси уч партияга бўлинишга келишиб олди – шояд бу партиялардан бири ҳокимият тепасига келиб қолса...

Қишлоқ текисликда жойлашган, шимол томони ўрмонга туташиб кетган, иккита сой уни сув билан таъминлаб туради. Бу сойлардан бирининг устида тошкўприк бор. Тошкўприкнинг шундоқкина ёнидан савдо даҳаси – агар бир неча уйни даҳа деб аташ мумкин бўлса – бошланади. Бу уйларнинг бирида баққоллик дўкони, иккинчисида қовоқхона ва учинчисида сартарошхона жойлашган. Сартарош айни чоғда отларни ҳам тақалайди. Иккинчи сойда, қишлоқ ортида Йоцконинг аллақачонлар ташландикқа айланган тегирмони бор. Жамоанинг розилиги билан бу ерда етимча Савка бошпана топган.

Прелепница қишлоғининг одамлари ҳаммаси бирдай яхши. Мабодо уларнинг биронтасида қусур бўлса, айбга буюрманг, ахир одам – фаришта эмас-да. Масалан, оксокол Мича жуда меҳр-шафқатли киши; у ҳамқишлоқларининг оксоқоли эмас, отаси, деса бўлади. Икки дунёда бировни хафа қилмайди, аксинча, у ҳар бир кишига ғамхўр. Лекин, барибир, кичкинагина камчилиги бор: у дунёда ҳамма нарсадан кўра ҳазинани чимдиб юлиб туришни, солиқ тушумларидан озгинасини яширишни яхши кўради. Азбаройи тириқчилик важдан эмас, балки шунчаки, принцип юзасидан шундай қилади. “Бизнинг патимизни, дейди у, давлатнинг ўзи юлиб турибди, ҳа шунақа!” У бу пулларни жиғилдонига урмоқчи, деб айтолмайди киши, худо сакласин. Аксинча, жаноб бошлиқ уни деворга такаса ва бу ишдан суднинг иси келаётганини кўрса, оксокол шу захотиёк ўз чўнтагидан пул чиқариб, камомадни дарров ўрнига қўяди. Виждонли одам-да, яна: “Нега энди судга боришим керак? Судма-суд сарсон бўлгандан кўра, тўлаб қўяқолган яхши!” деб қўяди.

Пера отанинг ягона камчилиги – унинг хотини. Таксир давангирдай, кучли одам ва, ё худойим ўзинг мени кечир, руҳонийдан кўра, артиллерия фельдфебелини¹ эслатади, хотини бўлса, қотма, қоксуяк. Таксир хотинини “зағизғон” деб атайди, баъзан эса қўлларини мушт қилиб, бўғин суяқларини кўрсатар экан: “Унинг орқаси худди мана шундай!” деб қўяди. Кимдир унга, муқаддас рутбага эга бўлган шахсга хотинининг орқаси тўғрисида сўзлаши одобдан эмас, деб айтмаслиги учун, шуни дарҳол писанда қилиш даркорки, поп черковда ҳеч қачон бунақа гапларни гапирмайди, худо кўрсатмасин, у черковни ҳурмат қилади, черковда у авлиёнинг ўзи. Фақат бир мартагина ибодат вақтида у меҳробда пономарнинг² чаккасига шундай шапалоқ туширдик, ибодатхона гумбурлаб ахс-садо берди, атроф зириллаб ва ғижирлаб кетди, художўй насронийлар жаҳаннамнинг дарвозаси очилди, шекили деб ўйладилар.

Муаллимга келсак, қишлоқда унинг бор-йўқлиги билинмайди, ҳеч қачон кўчага чикмайди. У ўзини олим деб атайди ва шу боис мактабдан ташқарига чикмайди.

Мирза Пая Еремич ҳақида у ҳам ниҳоятда олим одам дейиш мумкин, чунки қовоқхонадан чикмайди, аммо мирза ҳамиша эътироз билдиради: “Агар олим бўлсам, бу вақт-соати келганида ўзини намоён қилади, ҳозирча бўлса, менга бундай дейишларини истамайман!” Мирза қачонлардир ун-

¹ Фельдфебел – рота командирининг хўжалик бўйича ёрдамчиси, катта унтер-зобит.

² Пономарь – православ черковда унвои пастроқ руҳоний.

тер-зобит бўлган, аммо факат биргина “йўк” сўзи учун бир йил турмада ўтирган, чунки у: “Харбий уставда ҳеч қандай “йўк” кўзда тутилмаган, мен эсам, агар ҳақиқат бўлмаса, худонинг ўзига ҳам “йўк” дейман!” дейди. (Унинг бу “йўк”нинг моҳияти командирининг хатжилдидан пул ўғирлашидан иборат бўлган эди.)

Кейин у дўконча очди, лекин битта мол – олхўри ракиси¹ олди-сот-дисида ортикча харажатга йўл қўйди, айни мана шу мол туфайли бошқа барча моллар ҳам даромад бермади. Ниҳоят, ҳамма молларини ичиб тугатган мирза дўкончани ёпди, барча қарз берувчилари ва қарздорларини бирма-бир зиёрат қилди ва ўзи айтганидай, “молга кетди”. Беш-олти йил корасини ҳам кўрсатмади. Айтишича, у бу вақтлари Германияда бўлган ва у ерда кўп нарсани ўрганган эмиш. Қайсидир ҳамқишлоғи мирза кўп ичади, деб қолса, оксоқол: “Ичса ичавермайдими, қанча хоҳласа шунча ичсин; у дунё кезган, ўша ёқларда ҳам одамлар, яна қандай улуғ одамлар ҳам ичганини кўрган!” дерди. Бир марта оксоқолнинг ўзи мирзага маст эканини айтиб, дашном берди, мирза унга жавобан деди: “Агар маст бўлсам, бу вақт-соати келганида намоён бўлади, ҳозирча бўлса, менга бундай дейишларини истамайман!”

Мирза муаллимдан кўра билимдонроқ – чунки у жаҳонгашта бўлган ва турли-туман мўъжизалар ҳақида гапириб беради, дейдиганлар ҳам бор. У қурбака ейдиган кишиларни кўрган. “Немислар қурбака ейдилар, ўз кўзим билан кўрдим”, дейди у.

– Мирза, италияликлар илон ейди, деган гап ростми? – деб сўрайди Радоё Убогий.

– Рост, – деб жавоб беради мирза, – ўз кўзим билан кўрганман. Менга ҳам тақлиф қилишди. Марҳамат, синьор Панта (синьор уларнинг тилида жаноб дегани), марҳамат, олинг, энг. Мен бўлсам, дейман: раҳмат, ҳозир иштаҳам йўк! Иштаҳа – итальянчасига ошқозон дегани. Шундай дедим-да, ичимда ўйладим: суф сенларга, агар илон еганимизда, Сербияда қолган ва бой одамга айланган бўлардим.

– Бу таомни қандай тайёрлашади, мирза? – деб сўрайди ковокхона эгаси кучи борица мирзанинг елкасига қоқиб. Одатда қарз берганлар қарздорларининг елкасига мана шундай қоқишади.

– Қандай бўларди?... Пиёз билан. Озроқ пиёзни ковуришади, сўнг ҳалигини... Ҳиди чиқсин деб яна нимадир сепишади...

Ҳа, мирзада айтишга арзирли гап кўп. Лекин ичиб бўқди дегунча, хушёрлигида айтган гапларини эсидан чиқарар ва тамоман тескарисини бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилишга ўтар эди.

Бир куни, қандайдир байрам ибодатидан сўнг халқ тўппа-тўғри ковокхонага ёпирилди, чунки ўша куни поп Пера ваъз ўқиган ва байрам дегани насронийларнинг жисмонан ва руҳан дам олиши учун чиқарилган, деган эди. Такводор қавм ибодатдан сўнг бир жон, бир тан бўлиб руҳан дам олиш учун ковокхонага йўл олди, у ерга бориб яхшигина дам олган мирзани кўрди. Ўшанда мирза худди қушга ўхшаб учадиган одамни ўз кўзи билан кўрганини айтди. Ўша одамнинг учта “бурама мих”и бор экан. “Бурама мих”ларнинг иккитаси қўлтиқлари, биттаси бўлса, нақ қорнининг остида жойлашган экан. Мирза бу “бурама мих”лар тахминан қаерда жойлашганини кўрсатди.

¹ Рақи – узум, анжир, олхўри ва бошқа мевалардан тайёрланадиган спиртли ичимлик.

– У биринчи бўлиб қўлтиги остидаги бурама михни буради, мана бундай, мана бундай... бир-икки... бир-икки... бир-икки... Шунда канотлари ёйилди. Сўнгра корни остидаги михни буради... шик... шик... шик ва оёқлари орасидан мешга ўхшаш бир нарса шишиб чиқаверди, ўзи бўлса аркон билан ерга боғлаб қўйилган. Шунда...

Тингловчиларнинг кизиқиши нихоятда зўрайганини кўриб, мирза кичкина рақи шишасини олди ва шошилмай, роппа-роса ўн дақиқа давомида симириди...

– Арса, айт, яна бир шиша келтиришсин.

Арса, албатта, буюртма берди.

– Шунда “пишш” этди... У нимадир килувди, оёқлари орасидаги меш худди нафас олаётганга ўхшаб қолди... гоҳ шишиб, гоҳ бужмая бошлади, канотлари кушникига ўхшади ва учди, учди, учди... Марко, буюртма бер!

– Ҳамма ҳам уча оладими? – сўрайди Радое Убогий.

– Ким билади, дейсан, жин урсин! Немислар менга: марҳамат, синьор Панга (синьор уларнинг тилида жаноб дегани), сиз ҳам синаб кўринг, дейишди, мен бўлсам, раҳмат, хоҳламайман, дедим, лекин синаб кўрмаганим учун ҳозиргача афсусдаман.

– Эҳ, учиб кўриш керак эди! – деди бир нечта тингловчи бир оғиздан.

Эшитадиган одам борми бас, мирза гап сотаверди. Аммо барча биринкетин тарқалди, қовоқхонада фақат Радое Убогий қолди.

Ҳамма кетгач, Радое сирли қиёфада мирзанинг ёнига келди, унинг ёнига ўтирди ва мирзага рақи буюрди, шундан кейингина гап бошлади:

– Сен, мирза, ҳалиги... айтиш мумкинки, олим одамсан.

– Агар олим бўлсам, бу вақт-соати келганида намоён бўлади, ҳозирча эса, менга бундай дейишларини истамайман! – деди унга мирза икки қўлини нимчасининг чўнтагига тикиб.

– Майли, майли, – уни тинчлантиришга уринди Радое Убогий, – мен сенга бутунлай бошқа гап айтмоқчи эдим.

– Марҳамат, айтақол.

– Биласанми... ҳалиги... поп черковдан чиккач, қаёққа кетди?

– Билмайман. Аникага шекилли.

– Ҳа, ўшаникига. Лекин менда ундан ҳам тозарок янгилик бор.

Шуни билиб қўйишингиз керакки, Радое Убогий¹ бева эди, агар қашшоқ бўлмаганида ўзига аллақачон хотин топган бўларди. У ҳамиша қандайдир тул хотин чиқишини кутиб юрар, лекин бева хотинларни ову-тувчилар ҳар гал уни доғда қолдириб кетишарди.

– Тозарок деганинг нимаси?

– Оксоқол-чи? У эрталаб нега черковда кўринмади?

– Мен қаердан билай? – деди мирза лоқайдлик билан ва бўш шишани столга тақиллатиб шама қилди.

– Эрталабки ибодат вақтида у ҳам Аниканикида эди. Қишлоқдагиларнинг айтишига қараганда, бу биринчи бориши эмас.

– Оксоқол?! – мирзанинг аччиғи чиқди ва столга гумбурлатиб мушт урди. – У буни нега мenden яшириб юрибди?..

Яна бир шишани бўшатиб, жаҳл билан ўрнидан турди ва эшикни қарсиллатиб ёпиб, чиқиб кетди.

Радое Убогий бўлса, кулимсираганча мирза ичган ўн битта шишачанинг пулини тўлади.

¹ Убогий – қашшоқ.

УЧИНЧИ БОБ

Бу бобда Аника эрининг ўлимидан ропта-роса ўн уч ой ўтгач, ҳеч қутилмаганда ўғил туғиб қўяди.

Радое Убогий оқсокол ва таксир ҳақида сўзлаб бериб, мирзанинг ғазабини қўзғатганидан буён анча вақт ўтди. Шундан кейин ҳам мирзага яна кўп марта ғазабланишга тўғри келди ва оқсокол билан иккови бир-бирига олайиб қараб юришди.

Радое Убогий бўлса, тинч ўтиргани йўқ, ҳадеб сувни лойқалатаверди, бировларнинг қулоғига пичирлайверди, миш-миш тарқатаверди. Аммо таксир бунга ҳеч қандай эътибор бермади. Радоени факат бир мартагина, унда ҳам яхшилиқча, оталарча қойиб қўйди:

– Агар мен ҳақимда ҳар хил бўлмағур гапларни ақиллаганингни яна бир марта эшитсам, ўттиз икки тишингни томоғингга жўнатаман, черковда причастие¹ бермайман, билдингми?!

Радое Убогий таксирга такводорларга муносиб тарзда жавоб берди:

– Агар черков кўкат сотадиган дўкон-у, причастие – кўкпиез бўлса, сен хоҳласанг беришинг, хоҳламасанг бермаслигинг мумкин. Агар менинг тишларим, поп, томоғимга кетадиган бўлса, сенинг қулоҳинг ҳам унчалик катта эмас, бурнингга ҳам, қулоғингга ҳам тикиб қўйишга бемалол етиб ортади! Хўш, ақиллашни эса, поп, сендан ўрганганман, у вақтлари ҳали шогирд бўлиб юрган эдинг.

Таксир ақлли одам эди, Радоега ҳеч қандай жавоб бермади, ҳатто, руҳонийнинг оғиз-қулоғига қулоҳ тикишга қодир “адашган кўзи”га раҳм-шафқат билан маънос қараб қўйди ҳолос.

Нафсиламрини айтганда, Радоени “адашган кўзи” деб айтиш мутлақо тўғри эмасди: унга аслида “адашган кўчкор” деса бўларди. Чунки учинчи тул хотинни ҳам қўлдан чиқаргач ва қачондир уйланиш умиди пучга чиккач, қишлоқда шундай ғалва кўтардики, оқсокол билан мирза унинг тилини тийиб қўйиш чораси устида бош қотира бошладилар.

Агар қишлоқда бир воқеа содир бўлмаганида Радоега қим ҳам қулоқ соларди, дейсиз?

Катта байрам, благовешчение бўлса керак. Прелепницага, ҳатто, бошқа қишлоқлардан ҳам халқ йиғилди. Поп Перага халқ йиғилса бўлди, черков минбаридан нутқ ирод қилиш имконини қўлдан чиқармайди. Бундан беш йилча олдин халқ депутатлигига сайлансам, яхши бўларди, деган фикр поп Перанинг қалласига уриб қолди ва шундан бери у черков минбаридан тез-тез сафсата сотадиган бўлди. Қрманлик Рая бир марта ҳалойик ўртасида бундай деди: “Нима қипти, одамлар, таксиримиз Пера бизга тоғдек суянчиқ бўларди!” Бундай фикрга келган биргина у эмасди, лекин энг муҳими, поп Перанинг ўзи шундай деб ўйларди.

Ўша вақтдан бошлаб таксир қовоқхонага тез-тез қатнайдиغان бўлди. У бу ерда фурсат келди дегунча столга мушт урар ва “Улар, бу юқоридагилар халққа нима керак эканини билишмайди, бу гапларни айтадиган одамнинг ўзи йўқ!” деб хайқирар эди. Ўзининг диний ваъзаларидан у шундай ҳикматли ҳулоса чиқарарди: “Халққа худо олдида ҳам, ердаги ҳокимлар олдида ҳам яхши ҳимоячи даркор. Муносиб ҳомий халқнинг илтижолари-

¹ Причастие – насронийлар маросимида бериладиган вино ва он.

ни парвардигорга, халкнинг орзу-умидларини бўлса, ердаги ҳокимларга етказди!”

Мана, тақсир благовешчение байрамида ваъз ирод қилди. Ваъздаги энг муҳим фикр бундай эди: агар экинзор эгасиз қолса, барча биргалашиб меҳнат қилмоғи даркор (шу сўзларни айтаётганида Радое йўталиб кўйди, аммо поп нутқини охирига етказди, ундан кейин эса Радоега причастие неъматини бермади). Тақсир айтадиган гапини жуда қойиллатиб айтди; диний ибодат тугади ва барча сиполик билан черков олдида майдончага чиқди ва муҳтарам зотларга хос тарзда ундан-бундан гаплашиш мақсадида тўхтадилар.

Пера ота ҳам, оксокол ҳам, жамоа бошқарувининг бир аъзоси ҳам, Буринаца қишлоғининг оксоколи ҳам, шунингдек собик оксокол Райко, баққол Йова, драйковацлик Исайло ва бошқа кўпгина кишилар ҳам шу ерда ҳозир у нозир эдилар. Бу жамоанинг орасида факат ковоқхоначи билан мирза йўк эди; улар ковоқхонада эдилар, ахир, ҳар ким ўз иши билан шуғулланиши керак-да! Черков олдида ниҳоятда сўлим бўлиб турган каштан остидаги ўриндиққа тақсир, Исайло ва оксокол ўтириб олди, бошқалар бўлса оёқда қолди, кимдир ҳассасига таянди, кимдир тош олиб келиб, ўтирди. Кимдир қоғозга махорка ўраб тутатди, кимдир трубка тортди ва суҳбат бошланиб кетди.

Драйковацдан келган Исайло шаҳар бозорига бориб келган кишилардан Россияда вабо тарқалганини эшитганини айтди. Модомики, гап шу ҳақда кетган экан, баққол бобосининг акаси вабодан қандай ўлганини узок ҳикоя қила кетди. “Амаким ҳаммамизга бирдан жовдираб қаради (ўшанда мен ёш бола эдим), бирдан қорнини чангаллади ва бир зумда ўлди-кўйди!” Шундан кейин ўлат ҳақида бироз гаплашдилар, лекин тақсир қуйидагича маълумот беришни ўзининг бурчи деб билди:

– Биродар, ўлат-пўлат деган гап йўк. Унинг борлигини тарихан исботлаш мумкин эмас: бу ҳақда халқ қўшиқларида айтилган, холос.

Буринацлик оксокол қурол-яроғ солиғи тўғрисида гап бошлади. Унга бу янги солиқ ҳақида уезд мирзаси айтган экан. Депутатликни кўзлаб юрган Пера ота, албатта, бу ўринда ҳам ўз сўзини айтишга қарор қилди:

– Қуролланишга келсак, у жуда даркор, лекин шахсан мен қурол-яроғ солиғи тизимига қаршиман.

Оксокол тақсирнинг бу фикрини ўзича ўзгартирди, яъни у ҳам қуролланиш, ҳам солиқ тарафдори экан. Бу оксоқолнинг солиқларни яхши кўриши бизга олдиндан маълум.

Шундан кейин жамоа бошқармасининг аъзоси бўлган маслаҳатчи черковни оққа бўяш кераклигини айтди, лекин ҳеч ким бу мавзунини кўлламагани учун бошқа мавзуга ўтилди. Гапиришиб тўйишди, шекилли, аста-секин тақсирнинг уйи томонга юриш учун оёққа қалқа бошладилар. Бирданига Радое Убогий ҳовлиқиб келиб қолди ва деди:

– Байрамингиз муборак, парвардигор ҳаммагизга бахт берсин!

Одатда Радое шошилмай, лапанглаб юради, энди бўлса, шошиб келгани кўриниб турибди, у етиб келмасиданок саломлашди ва захархандалик билан ҳиринглади.

– Сенга ҳам худо бахт берсин! – деб жавоб беришди унга.

– Айтганингиз келсин, – давом этди Радое, – илоё бу байрам ҳаммамизнинг уйимизни ноз-неъматларга тўлдирсин! Илоё, йилимиз

махсулдор бўлсин, совликлар кўзи туғсин, сигирлар бузоқ туғсин, илоё хатто туллар ҳам факат ўғил туғсин! – гапни тугатган Радое худди қадах кўтаргандай, қўлини юкори кўтарди, ўзи бўлса, тинмай заҳархандалик билан хиринглар, кўзи бирин-кетин барчани сузарди.

Таксирнинг томоғига бир нарса тикилгандай бўлди, лекин у ўзини қўлга олди ва гапни ҳазилга буришга уриниб кўрди:

– Э... э... э... табрик сўзинг мунча узундан-узоқ бўлмаса! Кимнинг соғлиғи учун ичмоқчисан?

Радое хануз хиринглаганча деди:

– Кимнинг соғлиғи учун эканини ўзим биламан!

– Ундай бўлса, ичавер! Биз ҳам хозир таксирникига борамиз ва ичамиз, – қўшимча килди оқсоқол. У оркага ўтирилди ва унинг учун ҳақиқатан ҳам бошқа муҳим мавзу йўқдай, ҳалигина черковни оклаш кераклиги ҳақида айтилган гапни давом эттирди.

– Нахотки, – кичқирди Радое, – нахотки, ҳеч нарсадан хабарингиз йўк бўлса?

– Йўк, – деди Исайло, – сен айтсанг, билиб оламиз.

– Айтаман, албатта, айтаман. Бу гапни эшитиш сиз учун, бутун жаҳон учун, айникса, халқнинг оқсоқоллари ва черков катталари учун жуда фойдали!

Радое “халқнинг оқсоқоллари” ва “черков катталари” сўзларига алоҳида урғу берди ва унисига ҳам, бунисига ҳам кўз қисиб қўйди.

– Гап шундаки, – давом этди Радое, – бева Аника эрталаб туғди, ўғил туғди!

Таксир ўзини эшитмаганга солди, кулоҳини пешонасига сурди ва сўради:

– Ким туғди дединг, Савками?

– Савка эмас, бева Аника!

Таксирнинг яна томоғи бўғилди (оёқлари ҳам калтиради, факат жуббаси узун бўлгани учун кўринмади). Таксир оқсоқолга қаради, оқсоқол маслаҳатчига, маслаҳатчи бакқол Йовага қаради, йиғилганлар орасида энг кичиги бўлган бакқол Йова бўлса, ерга тикилиб қолди. Бакқол Йова ниҳоят ердан кўзини узди ва деди:

– Илоё, унинг бахтини берсин. Ҳар ҳолда туккан аёлникига бормаимиз, қани, таксирникига кетдик!

– Э, одамлар, эшитинг, ахир бутун унинг эри Алемпий ўлганига роппароса бир йилу бир ой бўлди-ку!

– Ҳа шундай, бир йилу бир ой, – деди таксир жиддий, худди ундан биров сўрагандай. – Халос бўлишининг имкони йўк эди, бу худди ҳозиргидай эсимда. Бироз ўғрилигини айтмаганда, яхши одам эди.

Энди Радое Исайлога юзланди ва сўради:

– Худо ҳақки, сен айт-чи, сизларда тул хотинлар эрининг ўлиmidан ўн уч ой ўтганидан кейин туғадими?

– Бу қанақадир ғалати иш! – жавоб берди Исайло. – Оқсоқол, бу кимнинг иши эканини фаҳмладингми, а?

– Ким? Менми? – қайта сўради оқсоқол. – Фаҳмладим, албатта, фаҳмладим.

– Шунинг учун ҳам уни оқсоқол қилиб қўйишибди-да, – қўшимча килди Радое, – кишлоқда шармандагарчилик бўлмаслигини назорат

килиши даркор. Халқ разолатга ботмаслиги, парвардигор йўриқларидан чиқмаслиги учун тақсиримиз бор!

Тақсир бу вақтда эгасиз қолган экинзорга барча биргалашиб ишлов бермоғи даркорлиги тўғрисидаги гапни айни бугун айтмаслиги кераклиги ҳақида ўйлаб турарди; тақсир яна оқсоқолнинг ўтакетган аҳмоқлиги тўғрисида ҳам ўйлади: ахир, бирон нарса демайдими? У бўлса, тўнкага ўхшаб мик этмай турибди. Сўнг черковни ҳақиқатан ҳам бўяш кераклиги тақсирнинг эсига тушиб қолди. Қалласида шу фикр ғужғон ўйнайверди ва ҳамсуҳбатларининг гап-сўзлари қулоғига кирмай қўйди. Ўзига келгач, Буринаддан келган оқсоқол Исайлога юзланди:

– Хўш, нега бу ерда қалқайиб турибмиз, меникида гаплашамиз. Бу гап таъбимни тирриқ қилди. Прелепницада бунакаси ҳеч қачон бўлмаган эди. Кетдик меникига!

Уникига кетишди. Радое бўлса, янгилигини суюнчилагани қовоқхонага югурди, у ердан қудук бошига борди, хотинларга янгиликни айтди, сўнг тегирмонга йўл олди, у ерда ҳар доим одам кўп бўларди ва ниҳоят, у уйдан бунисига кириб чиқа бошлади, пировардида оёқлари уни қўшни қишлоққа олиб кетди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Бу боб ҳар қандай арзимаган ишдан қутилмаган оқибат чиқиши мумкинлигидан далолат беради.

Янги туғилган чақалокнинг руҳи кириб олган бир неча фунт гўшт нима дегани ўзи? Айтишга ҳам арзимади. Лекин, ҳатто, мана шу айтишга арзимайдиган гап жуда катта ва қутилмаган оқибатлар чиқаришига сал қолди.

Романимизнинг олдинги бобида юз берган воқеа ҳақида бошида фақат шивирлашиб гаплашишди. Радоедан бошқа ҳеч ким бу ҳақда дамани ҳам чиқармади. Ахён-ахёнда фақат қовоқхонада рақи отаётган кимдир бу ҳақда тамоман мужмал тарзда оғиз очар ва қўшнисига кўз қисиб кўяр эди.

Лекин калтис хабар хотинларнинг қулоғига етдими, иш расво бўлди деяверинг. Хотинлар бу хабарни таркатишади, кўпиртиришади, яна бу ишни жуда усталик билан, кифтини келтириб қилишади. Масалан, уйга кириб келишади ва гапни узокдан бошлашади, қимматчилик, ёшлар, уй-жойлар ҳақида сўзлашади, бирдан қарабсизки, гап орасида фалончи хотинини ҳайдаганини эслаб қолишади. Ёки бўлмасам уйда эмас, черковда дейлик. Бу ерда хор “Ё малаклар...” даги “ё-ё-ё...” авжини узундан-узок айтаётган вақтни ҳамма ҳудожўйлар гаплашиб олиш имконини берадиган пауза деб билишади. Ушбу пауза пайтида бир хотин иккинчисига дейди: “Мен ўзимдан кўра қўшним Перка учун худога кўпроқ ёлвораман. Бу бечоранинг нақадар бахтиқора эканини, эри қанчалар азоб бераётганини сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз. Биласизми, бу гапни айтгим йўқ эди, лекин унга жуда-жуда ачиниб кетяпман-да. Ҳар ҳолда биз қўшнимиз, парвардигор ҳам яқинингни сев деган!” Шу тариқа имо-ишора, қочиримлар билан ҳаммасини хуфёна айтади қўяди.

Қишлоқда бунақа ишлар бошқача йўсинда қилинади. Чунончи, Станойка ховлисига чиқади ва боғида юрган қўшниси Паунани чакириб қолади:

– Пауна-ху, Пауна!

– Нима гап?

– Аниканинг чакалоғи тўғрисида нима дейишаётганини эшитдингми?

– Йўқ!

– Попога ўхшайди, дейишяпти.

– Нима деяпсан, гуноҳга ботма!

– Худо ҳаққи! Айтишларича, қуйиб қўйгандай таксиримнинг ўзи эмиш, чакалокнинг эғнига попнинг жуббасини кийдирса бўлди – ибодатни бошлайвериши мумкин эмиш.

Айтайлик, Станойканинг Пауна билан суҳбати шу тарика якунига етади. Стамена бўлса, пичан уюми устида турганча Живкага кичкира бошлайди, унинг саси йўлгача бориб етади, бутун ўтлоқни тутиб кетади.

– Живка, ҳой Живка-а! Эшитдингми-и? Аниканинг боласи оксоқолга ўхшар эк-а-ан!

– Менга бўлса, баққолга ўхшайди-и-и, деб айтишувди, – деб кичкиради Живка йўл устида туриб, – баққолга-а-а!

Шундай қилиб бутун қишлоқ хотинлари овозининг борица бир-бирига кичкиришади. Олдинига улардан биронтаси Аниканинг уйига киришни хоҳламайди. Бугина эмас, улар Аниканинг уйи олдидан ўтаётганларида юзларини тескари томонга буриб олишади, сўнгра бирин-кетин етимчани кўргани совға-салом кўтариб кела бошлашади – ахир, бечорадан ҳол сўрасанг, худога ҳам ёқади-да. Лекин, аслида, улар чакалокнинг кимга ўхшашини ўз кўзи билан кўриб, ишонч ҳосил қилгани қелишади. Тафсилотлар борган сари кўпириб-шишиб бораверди, нақ мўъжизанинг ўзи.

Хуллас, хотин дегани хотин-да, таксирни, оксоқолни, баққолни ва яна кимларнидир расвои радди бало қилганлари етмади, уларнинг ҳар бири чакалоққа тикилиб, қайсидир эркакка ўхшатди ва уйга қайтганидан сўнг бечораларга хужум қилишди. Чунончи, Стана ўзининг гуноҳкор Ивкосини кўча эшиги олдидаёқ кутиб олди.

– Қани, тўхта-чи, Ивко, – дейди у эрига, – қани, кўзимга бир қара-чи!

– Нима бало, ақлдан оздингми? – хайрон бўлади Ивко.

– Кўриб турибсан, ақлдан озганим йўқ. Хўш, нега кўзларинг анавиникига ўхшайди...

– Кимникига?

– Аниканинг боласиникига!

Ивко изоҳ беришни ёқтирмаслигини дарҳол тушуниб олиши учун Станага муштини дўлайтиради. Стана унини ўчиради. Ивко шундай қилди, лекин, айтишларича, Радован Кнежевичга хотини чакалокнинг бурни нақ унинг бурнига ўхшашини айтар-айтмас, у хотинининг бурнини пачоқ қилган. Ҳикоя қилишларича, Спас Видкович хотинининг гарданига роса мушт ёғдирган. Ҳолбуки, хотини боланинг елкаси билан эрининг елкаси ўхшаш деб айтмаган, фақат чакалокнинг лаблари эриникига ўхшашига шама қилганди, холос.

Кун ўтаверган сари хотинлар ўзаро уриша бошладилар: “Бу гапни менга сен айтдинг!” Униси эса: “Йўқ, мен эмас, сен айтдинг...” Шундан кейин қарғишлар ёғилади, бир-бирининг юзига тупуришади, охири кокиллари-ни бурашга, юмдалашишга ўтишади.

Қишлоқда ёппасига бемазагарчилик бошланиб кетди. Агар фақат хотинлар сўқишганда баҳарнав эди, машмашага эркаклар ҳам аралашди.

Айтишадики, биринчи бўлиб оксокол ва мирза уришиб қолган. Бу Радое Убогий диний ибодат вақтида оксокол Аниканикида бўлганини мирзага айтганидан кейинок содир бўлди. Мирза оксоколга таъна қилди:

– Хой, оксокол, сен ўзи нима қилиб юрибсан?

– Нима кипман?

– Черковга бориш ўрнига Аниканикига... Кўзингга кара, шарманда бўласан. Худо кўрсатмасин, уезд бошлиғи билиб қолса борми. Бошлик канча катта бўлса, шунча кўпроқ билади-ку, ахир.

– Сен ўзи менга нималар деясан?! – ёлғондакамига жажли чикди оксоколнинг.

– Эшитганингни айтяпман! – жавоб берди мирза.

Бу гаплар анча олдин бўлиб ўтганди, эндиликда ҳамма гап ошкор бўлгач, улар чинакамига ёқа бўғишиш даражасига бордилар.

– Оксокол, сенга, вақти келса, бу намоён бўлади, деб айтгандим.

– Нима намоён бўлади? – хайрон бўлди оксокол.

– Номаъкулчилигинг! – деди мирза.

– Бу ерда ҳеч қанақа номаъкулчилик йўқ! Мен бу Аника деганидан, айтиш мумкинки, умуман, хабарим йўқ. Мархум Алемпий эсимда бор, икки-уч марта уни авахтага тикқандим, бу аёлни эса мутлақо танимайман.

– Чўпчагингни бошқасига айт! Мени лақиллатаман деб ўйламай қўяқол. Нима қилиб юрганингни яхши биламан.

– Мен бўлсам, сеникини биламан! – бўқирди оксокол.

– Модомики, билар экансан, – қони қайнаб кетди мирзанинг, – энди биз менинг ишларим билан ҳам, сеники билан ҳам шуғулланамиз, у ёғига худо пошшо!

Шундан кейин оксокол билан мирза гаплашмай қўйишди. Гўё ҳеч қачон таниш бўлмаганга ўхшардилар.

Оксокол баккол Йова билан ҳам жанжаллашиб қолди. Бир куни бакколдан сўраб қолди:

– Сен Аникага қарзга мол бериб турармидинг?

– Бериб турардим.

– Қарзларини дафтарга ёзиб қўярмидинг?

– Йўқ, – деди Йова.

– Турган гап! Сен унинг қарзларини бошқа жойга ёзгансан, виждонли тужжор қарзни бунақа жойга ёзиши мумкин эмас. Ана энди лаззатлана-вер, ёзган жойингдан нима туғилди. Бор болангнинг олдига!

– Бунга менинг нима алоқам бор? – аччиқланди баккол.

– Бошқа ким бўларди? Ўзинг тан олдинг-ку, Аникага қарз берганингни!..

– Бердим, нима бўпти... Ахир, раҳмдилман-да.

– Модомики, раҳмдил экансан, бор-да, болани ол. У сенинг боланг!

– Биласанми, оксокол, – бакколнинг тоқати тоқ бўлди, – агар гап шунга борган бўлса, айтайки, боланинг отаси кимлиги аниқ. Сенинг ҳокимиятинг менинг қарзимдан қудратлироқ.

– Бу гапни иккинчи марта эшитмай! – тутакиб кетди оксокол.

– Бошқа эшитмайсан ҳам, бу гапни мен тергов пайти уезд бошлиғига айтаман! – бақирди баккол.

Оксокол қарздор бўлиб қолмади, ҳаммага маълум миллий анъанага кўра, бошлиқлар фуқароларни сийлайдиган сўзлар билан бакколни сўқа кетди.

Ўша вақтдан бошлаб баққол оксоқол билан сўзлашиш у ёқда турсин, ҳатто, саломлашмай қўйди. Бу гапни эшитган таксир оксоқолнинг ёнини олди ва баққол билан уришиб қолди, бир кундан кейин эса поп билан оксоқол ўртасида жанжал чиқди. Бу ҳазилакам жанжал эмасди.

Оксоқол таксирникага келди ва оҳиста, дўстона оҳангда гап бошлади:

– Таксир, сеникига маслаҳатлашгани келдим: бу ишни нима қиламиз?

– Қайси ишни?

– Қишлоқда бўлаётган номаъқулчиликни.

– Менинг нима ишим бор? Бу менинг эмас, сенинг ишинг. Ҳар ким ўз ишига жавоб бериши керак.

– Қанақасига? – қони қайнаб кетди оксоқолнинг.

– Шунақасига, биродар, бу жамоанинг иши. Агар минорадан кўнғирок тушиб кетса, бошқа гап, лекин жамоада бола пайдо бўлдим, нима қилиш кераклиги ҳақида жамоа бош қотириши даркор.

– Бу, албатта, тўғри... гап йўқ, – айёрлик билан маъқуллади оксоқол, – лекин бу ишга черков ҳам аралашган-да.

– Қайси черков, нимага аралашган?

– Ўзингни гўлликка солма, поп! – қартани очиб ташлади оксоқол. – Марҳум Алемпийнинг гўри совимасдан турибоқ сен Аниканинг ёнига югура бошладинг.

Таксирнинг кўзлари олайиб, соқоли титрай бошлади.

– Бу гапни менга сен айтяпсанми? Сен-а?! Якшанба кунлари мен ибодат хизматида бўлган вақтимда Аниканинг ёнига ким борганини бутун қишлоқ билади. Уялмайсан ҳам: бошлиқсан, айтиш мумкинки, парвардигорнинг марҳамати билан ҳокимиятга қўйилгансан, лекин ҳеч қачон черковга қадам босмайсан.

– Сен мен учун худога илтижо қилиб турганингдан кейин черковга боришинг нима кераги бор?

– Сен учун менинг илтижоларим кифоя қилармиди? Оксоқол, гуноҳларинг шунчалик кўпки, ўнта архиерей ва учта патриарх истиғфор келтирганида ҳам уларни ювиб бўлмайди.

– Бунинг сабаби бошқа, поп – ўзингнинг гуноҳларинг бошингдан ошиб-тошиб ётибди. Пасхадан олдин бир ҳафта давомида ароқ шишасининг оғини кемирганингни ўзим кўрганман, шундай экан, мен учун қилган дуоларинг ўтармиди?!

– Майли, ҳатто, шишани еган ҳам бўлай, шиша ўзимники, аммо бировларга ўхшаб давлат хазинасини кемирмадим-ку!

Оксоқолнинг юз мушаклари ўйнай бошлади, қўлида ушлаб турган таёкни қаттиқ қисди, лекин ўзини босиб олди ва деди:

– Майли, поп, икковимизга ҳам узоқ умр ва соғлиқ берсин, бир қуни соқолингни кирганларини кўриш насиб қилсин.

– Билмадим, билмадим, бу дунёда ҳамма нарса бўлиши мумкин, бироқ сени кишанда кўришимни, худди “Отче наш”дай¹, аниқ биламан, – деди таксир.

Шундай қилиб икки дўст – таксир ва оксоқол душман бўлиб ажралишди.

Ўшандан бери таксир черковда ваъз ўқимай қўйди, умуман, ҳеч қаерда корасини кўрсатмади, черковдан тўғри уйига қайтади ва ҳеч қаёққа бор-

¹ “Отче наш” – насронийлар дуоси.

майди. Баққол Йова ҳам дўконидан чиқмайди. Оқсоқол ковоқхонага кирмай қўйди, мирза бўлса, ковоқхона бандасига айланди.

Радое Убогий энди мирзага ёпишиб олди, қачон қараса, у билан шивирлашгани-шивирлашган, арок ҳақини ҳам у тўлайди.

Бутун кишлок мана шу тариқа уришиб қолди, энг яхши дўстлар пўм чиқишди. Хўш, сабаби нима? Йўқ ердан ғавғо чикди. Арзимаган бир неча фунт гўштни деб.

БЕШИНЧИ БОБ

Чўқинтириш

Бу режани мирза билан Радое Убогий бир шиша рақи устида пишитди-ларми ёки бу Радоенинг калласига келдими, ҳозиргача аниқ эмас. Факат шундай бўлдики, ажойиб қунарнинг бирида Радое тепаликка кўтарилиб, Аниканинг эшигини тақиллатди. Аника Радоени жинидан баттар ёмон кўрар, ўзи ҳақидаги игволарни кишлокда у таркатаётганини биларди. Лекин келганидан кейин нима ҳам қиларди, қувиб юбормайди-ку.

Радое уйга кирди, хонани, йўргакка ўроғлик чакалоқни кўздан кечирди, шундан кейингина Аникага юзланди.

– Аника, мени ёқтирмаслигингни биламан, лекин мен сенга айтайки, ҳақиқий дўст бошга иш тушганда билинади. Мени билиб олганингдан кейин сенга ёмонлик тиламаслигимни тушунасан.

Радое гапни қаёққа тақамокчи эканини билолмагани учун Аника жим тураверди.

– Сенда, халиги, бола пайдо бўлибди, – давом этди Радое, – сен бўлсанг, мана уч ҳафтадирки, уни чўқинтирмай уйда олиб ўтирибсан.

– Чўқинтираман, вақт-соати келади! – деди Аника ўқрайиб.

– Албатта, чўқинтирасан, лекин чўқинтирган ота бўлишга кишлокда ким ҳам рози бўларди? Ўшалар, дўстларинг боланинг чўқинтирган отаси бўлишга ор қилишади, агар улар бош тортсалар, бошқалар ҳам шундай қилишади.

Аника бу ҳақда ҳозиргача ўйлаб кўрмаган эди, энди Радоенинг сўзлари унга ҳақиқат бўлиб кўрина бошлади ва диққат билан кулок солди.

– Мен айтайки, – давом этди Радое, – отаси номаълум бўлса, нима кипти, боланинг руҳи парвардигорники-ку. Парвардигор ўғитларини унутиш гуноҳ, деб ўйлайман. Етимчанинг бошини силаш – энг олижаноб иш. Шуларни ўйладим-да, Аниканинг ёнига боришим керак, дедим ўзимга. Модомики, бошқалар хоҳламас экан, болани ўзим чўқинтираман.

Радоенинг яхшилиги Аникани ханг-манг қилиб қўйди ва тукканидан бери то ҳозиргача ҳеч ким унга яхши гап айтмагани учун, Радоенинг таклифини сўзсиз ва эътирозсиз қабул қилди.

– Раҳмат сенга!

Агар Радое жим тура олганида эди, унинг маккорона режаси бемалол амалга ошган бўларди. Бирок у шу заҳоти ковоқхонага йўл олди, ҳаммани бир шишачадан рақи билан сийлади, нима муносабат билан меҳмон қилаётганини кизиксиниб сўраганларга баланд овозда:

– Отасиз бола туғиб қўйган бахтикора Аника менга чўқинтирган ота бўлишни таклиф қилди, шу муносабат билан сизларни меҳмон қиляпман.

Радое Убогий боланинг чўкинтирган отаси бўлиши ҳақидаги хабар бир соатга қолмай бутун қишлоққа тарқалди. Янгилик қахқахаларга сабабчи бўлди. Ялпи вақтичоғликни биргина тақсир қувватламади. Аксинча, хабарни эшитган тақсирнинг бутун аъзойи баданигина эмас, ҳатто, жуббасига ҳам сон-саноксиз кумурсқа ўрмалай бошлади. Шу заҳотиёқ чўкинтириш маросими ва ўзи бу маросимни ижро этаётгани кўз олдида намоён бўлди. Радое қўшни қишлоқлардан ҳам чакириб келган халойиқ черковга тикилиб кетганини аниқ-равшан кўрди. Барча, катта-ю кичик, такводорлар ҳам, шу чоккача черковга кадам босмаганлар ҳам келган. Барча Радое нега чўкинтирган оталикка рози бўлганини билиш устида бош котирыпти. У бўлса болага, албатта, ё тақсирнинг, ёки оқсоқолнинг отини кўяди. Буниси ҳали ҳолва. Тақсир гўдакни “чўкинтирилганлар” дафтари-га ёзаётганида “Унинг ота-онаси ким?” (бу саволга чўкинтирган ота жавоб бериши лозим) деб сўраши керак ва бу саволга Радое мухтарам халойиқ олдида шундай бир жавоб берадики, э худо ўзинг асра, марҳаматингни дариг тутма!

Тақсир мана шуларни ўйлади, жуббаси титради, жубба остидаги юраги шундай ўйнай бошладики, бамисоли милтик тиғига кўзи тушган қуённики дейсиз! Тақсирнинг боши ғовлади, маслахатлашадиган, кайғусини баҳам кўрадиган одамнинг ўзи йўқ – аксига олиб, пиширган ошларини бирга таъновул қилиши лозим бўлган ҳамтовоқлари билан уришиб қолган. Бундай оғир дамда улар ҳар қачонгидан кўпроқ ҳамжихат бўлиши кераклигига тақсирнинг ақли етди; руҳонийлик рутбаси ҳам қишлоқларни яраштириш-ни тазоэ этишини эслаб қолди ва уни ҳаммадан кўпроқ ҳақорат қилган оқсоқолнинг ёнига кетди.

Оқсоқол идорасига кириб келган попга ғижиниб қараб қўйди, лекин тақсир ҳақиқий насроний хатиблар каби мулоимлик ва ширинсуханлик билан сўз бошлади. У оқсоқолга, энг аввало, қадимги серб шиорини эслатди: “Сербни фақат ҳамжихатлик қутқаради”, сўнг мақол қўшимча қилди: “Икковлон бир бўлса, тоғни талқон қилар, еттовлон ола бўлса, оғзидагини олдиар”. Сўнг у иборага мурожаат қилди: “Ўзингники ўзагингни узар!” Ниҳоят, оқсоқолга машхур қадимий тарихий ҳикматдан сўзлади: бир подшо ўлимидан олдин еттига новдани боғлаб, ўғилларига синдиришни буюрибди. Лекин биронта ўғил уни синдира олмабди, битта-битта ажратилган новдаларни бўлса, осонгина синдиришибди. Бу билан ўзи битта новда бўлса, иккинчиси – оқсоқол, учинчиси ва тўртинчиси – баккол ва мирза эканини айтмоқчи бўлган эди. Оқсоқолни батамом ишонтириш учун тақсир аслзодаларнинг ихтилофи сабабли Косово майдонида серб подшолиги ҳалокатга учраганини эслатди¹.

Охириги далил оқсоқолни қучли ҳаяжонга солди, кўз ўнгида Султон Боязид киёфасига кирган уезд бошлиғи, уларнинг тўртталаси – ўзи, тақсир,

¹ Косово жанги – 1389 йил 15 июнда (янги ҳисобда 28 июнь) Косово майдонида турк султони Мурод I армияси билан Сербия қироли Лазар бошчилигидаги серблар ва боснияликларнинг бирлашган армияси ўртасида бўлиб ўтган ҳал қилувчи жанг. Жангда сон жиҳатидан оз бўлишига қарамай, турк армияси ғалаба қозонган, Лазар асир олинган ва қатл этилган. Аммо серб аслзодаларидан бири, Лазарнинг куёви Милош Обилич султон Муродга суиқасд қилиб, ханжар уришга муваффақ бўлади. Натижада султон вафот этади ва катта ўғли Йилдирим Боязид тахтга ўтиради. Султон Боязид кейинчалик Болқон ярим оролидаги катта ҳудудларни босиб олишга эришади. Косово жанги натижасида Сербия Усмонийлар империясига қарам бўлиб қолди. Бу жанг серблар учун қуч-қудрат ва мустақиллиқни йўқотиш тисолигига бўлиб қолмай, кўпгина афсона ва ривоятлар тўқилишига ҳам сабабчи бўлган. Бу ривоятларда серб қўмондонлари ўртасида бирлик бўлмаган, ихтилоф ва келишмовчиликлар, хиёнатлар мағлубиятнинг асосий сабаби сифатида кўрсатилган.

баққол ва мирза Косово майдонида баҳодир ака-ука Юговичлар каби жонсиз ётгани гавдаланди. Ҳатто, ғазани тафтиш қилишган вақтда ҳам юзқўзи ўзгармаган оқсоқол кўзига ёш олди, таксирга кучоқ очди ва ўпишди.

Бу хайрли ишни охирига етказишгач, қўлтиклашиб, баққолникига йўл олишди. У билан иш осонроқ кўчди, шекилли. Таксир уни мулоим сўзлар билан забт этди ва улар бир-бирига қўл узатишди. Эндиги навбатда мирза бор эди; улар мирзани унатиш осон бўлмас деб хавфсираётгандилар. Усиз бўлса, бир кадам ҳам ташлай олмасдилар. Мирза кейинги вақтларда нима учундир шаҳарга кетишини айтиб таҳдид қилаётгани уларни, айниқса, ташвишлантираётганди. Шунинг учун ҳам учовлашиб жамоа идорасига боришди. Мирзани ўша ердан топишди. У курсига тескарисига миниб олиб, чекаётган ва ҳуштак чалаётган эди. Мирза уларни бирга кўриб хайрон қолди ва шу заҳотиёқ оқсоқолга мурожаат қилди:

– Менга қара, оқсоқол, мен эртага шаҳарга кетаман!

– Майли борақол, – хотиржамлик ва хушмуомалалик билан жавоб берди оқсоқол. – Истасанг, менинг отимни ол!

– Отингнинг кераги йўқ, бир оёғи оксайди.

– Икки оёғи оқсамайдими, барибир, олавер. Хўп деяқол, мирза... агар олмасанг, хафа бўламан.

– Нега энди хафа бўларкансан? Отинг оқсаётган бўлса.

– Сен мени хафа қилдинг, мирза, қаттиқ хафа қилдинг. Оксайди, оқсамайдими... Гап отда эмас, менда! Мен отимнинг тўрттала оёғини ҳам уриб синдираман, орамизда хафагарчилик бўлмаса бас.

Гапга таксир аралашди.

– Мирза, сен ноҳақ кўринасан, оқсаётган от, оқсоқол эмас-ку...

– Нима қилишим керак, оқсоқолни миниб кетишим керакми?

– Худо хайрингни бергур, бир отни деб нега энди одамни хафа қилиш керак?

– Хўп, майли, майли, отни оламан! Хафагарчилик бўлмасин! – рози бўлди мирза.

Оқсоқол мирзанинг юмшаганидан фойдаланиб қолди ва ниҳоятда мулоимлик билан сўради:

– Мирза, шаҳарда сенга нима керак бўлганини бизга айтсанг бўлармиди. Ул-бул сотиб олмоқчимисан ё ўйнаб келмоқчимисан, ёки балки уезд бошлиғига борарсан?

Оқсоқол охирги сўзни урғу бериб айтди ва таксир билан баққолга маънодор қараб қўйди.

Мирза индамади.

– Нега энди сен, – давом этди оқсоқол, – бошлиқда нима ишинг борлигини бир ақанг, қолаверса, оқсоқолинг сифатида менга айтмайсан?

– Бу вақт-соати келганда ўзини намоён қилади! – деб жавоб қилди мирза ўзининг суюкли ибораси билан.

– Намоён қилса, қилар, лекин сен ўзимники деб менга айтавер...

Таксир воизлик қобилиятини ишга солиб, оқсоқолга ёрдамга шошилди.

– Бўтам, оғир замонлар келди. Одамларда самимият қолмади, ҳаммаёқни нафрат босди. Ҳолбуки, оила ҳам, жамоа ҳам, давлат ҳам самимиятга суянади...

– Поп, нимага шама қилаётганингни билиб турибман! – гапини бўлди мирза.

– Агар билган бўлсанг, кўп яхши! – илиб кетди таксир. – Унда ўзинг айт, ташвишларимизни фақат биргаликда ҳал қилиш мумкин бўлган бир чоғда бир-биримиз билан уришиб юришимиз, ўзимизни четга олишимиз яхши ишми? Мана кўриб турибсан, биз ярашиб олдик, сени ҳам жуда ҳурмат қиламиз ва яхши кўрамиз. Шундай экан, сен нега ўзингни биздан четга оласан?

Таксирнинг сўзлари мирзага қаттиқ таъсир қилди, у таксирга, оксоқолга ва баққолга назар ташлаб, уларнинг ҳақиқатан ҳам ташвишланаётганини ва дилгир эканини кўрди. Мирзанинг раҳми келди, улар ўз жигарларидай кўринди. У ўйлаб-ўйлаб оксоқолга шундай деди:

– Биласанми, нима? Менга эллик динор керак бўлиб қолди. Солиқ пулларида беролмайсанми?

– Албатта, мирза, нега бермас эканман... Бу пуллар меники эмас, қизғанадиган жойи йўқ. Шаҳарга борадиган бўлдингми?

– Йўк!

– Ана энди сени яхши кўриб кетдим! – хитоб қилди оксоқол, мирзани кучди, ғазнани очди, кўлини тикиб, солиқ пулидан мирзага эллик динор олиб берди.

Шундан кейин бошқалари ҳам кучоқлашишди ва мирзанинг таклифига кўра, қовоқхонага йўл олишди.

Қовоқхона бўм-бўш, бемалол баланд овозда гаплашиб ўтирса бўларди. Биринчи шиша бўшаган заҳоти таксир муддаони баён қилди: мана шундай, мана шундай. Радое Аниканинг гўдагига чўқинтирган ота бўлишга қарор қилибди ва якшанба куни болани чўқинтиргани черковга олиб келади. Шундан кейин таксир бунинг оқибати нималарга олиб келишини, қандай шармандалик юз беришини тушунтирди.

У бу гапларни ҳаммага қарата айтаётган бўлса-да, фақат мирзага тикилиб турар, нигоҳидан: “Мирза, дўстим, ҳамма умид сендан!” деган маънони уқиш мумкин эди.

– Бунақа ҳолларда нима қилиш кераклигини билмайман, – оксоқол биринчи бўлиб сўзлади ўйчан тарзда. – Радоега чўқинтирган ота бўлишни маън қиладиган қонун йўқмикан?

– Бунақа қонун йўқ ва бўлмаган ҳам, чунки Радое ғайридин эмас, – деди таксир.

– Сен нима дейсан, мирза? – сўради оксоқол.

Мирза ўйлаб қолди, барчаси бетоқатлик билан унга бақрайиб турарди. Ниҳоят, у елка қисди ва деди:

– Давлат тўнтариши қилишдан бошқа чора йўк!

– Қандай қилиб? – ташвишланиб сўради таксир. “Давлат тўнтариши” нималигини бу жамоадагилардан фақат у биларди.

– Мана шундай қиламиз! – дея тушунтира бошлади мирза ва яна бир шиша буюрди. – Радое болани якшанба куни чўқинтирмоқчимиз?

– Ҳа, – деди оксоқол.

– Бугун бизда чоршанбами?

– Ҳа, – деди таксир.

– Болани эртага эрталабки ибодатдан кейин чўқинтирса бўладими? – сўрашда давом этди мирза.

– Албатта, бўлади, – жавоб берди поп.

– Ундай бўлса, қулоқ солинглар! – деди мирза. Ҳаммаси қулоғини динг қилиб, яқин сурилди. – Эртага, эрталабки ибодатдан кейин, сен, таксир, черковдан чиқма, сен бўлса, оқсоқол, югурдак Среяни Аниканинг ёнига югуртир: оқсоқол болани чўқинтириш учун ҳозирок черковга олиб келишни буюрди, чунки насронийлар қонунига кўра, бундан кейин у чўқинтирилмай қолиши мумкин эмас, десин. Агар Аника оёқ тираб, Радое уни якшанба куни чўқинтиради деса, Срея: якшанба куни таксир қишлоқда бўлмайди, қолаверса, Радое аллақачон болани черковда кутиб ўтирибди, десин.

– Ундан кейин-чи? – сўради таксир. Мирза ўйлаган “давлат тўнтариши”нинг моҳияти унга энди аён бўлганди.

– Ундан кейин Срея жамоа номидан болани чўқинтиради!

– Жуда зўр! – суюниб кетди таксир ва юзлари ёришди. – Раҳмат сенга, мирза! Бу ақлинг билан сен архиерей бўлишинг керак эди!

– Бунақасини давлат назоратининг ўзи ҳам топмаган бўларди! – қўшимча қилди оқсоқол. Солиқларни ўз билганича тасарруф қиладиган оқсоқол учун дунёда давлат тафтишчисидан кўркинчилик ҳеч нарса йўқ эди.

Айтишга сўз тополмаган баққол маъқуллаш аломати ўлароқ дарҳол бирданига ярим литр раки буюрди.

– Жамоа гўдакка биронта исм топиб қўйиши ҳам керакмиди? – дея оқсоқол узилиб қолган суҳбатни давом эттирди.

– Ёмон бўлмасди, – маъқуллади таксир, – бирданига Срея оқсоқол сифатида сенга ҳурмат юзасидан гўдакка сенинг исмингни қўйса-я.

– Бир ками шу эди! – кўркиб кетганидан кичкириб юборди оқсоқол. Энди бу масалани кўтариб ақлли иш қилгани унинг ўзига ҳам аён бўлганди.

– Менимча, – биринчи марта оғиз очди баққол, – таквимга қараш керак, эртага қайси авлиё туғилган бўлса, ўшанинг исмини бериш керак.

Таксирга баққолнинг таклифи мақбул туюлди, у шу заҳоти қўлини жуббасининг чўнтагига тикиб, ёғ босиб кетган таквимни чиқарди ва бармоғига туфлаб, варақлай бошлади. Пайшанбани топгач, ўкиди:

– Трофим!

– Бўлди, гўдакка Трофим деб от қўямиз! – деди баққол.

– Қўйсанг-чи, – эътироз билдирди мирза, – бутун қишлоқ қулади. Йўқ, унга муносиброқ исм танланглар.

Павел, Тодор, Викентий каби қатор чиройли ва муносиб исмлар таклиф этилди, лекин уларнинг ҳаммаси рад қилинди, чунки ҳар гал қишлоқда бундай исмли киши борлиги маълум бўлди, улар жанжал чиқариши мумкин эди. Ниҳоят кимдир “Милич” деган исмни айтиб қолди ва шунга тўхташди. Барча ҳамқишлоқларни эслаб кўришди, лекин ҳеч кимнинг исми бундай эмасди, шекилли.

Эртасига ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандай битди. “Давлат тўнтариши” шунчалик қутилмаган тарзда амалга оширилдики, Радое бу гапдан фақат пешиндагина хабар топди. Янгилликни эшитгач, сиртмоққа тушган илондай вишиллади:

– Олам яратилгандан бери одамни чўқинтирган ота бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилишдай зўравонлик бўлмаган эди. Ҳатто турклар ҳам бундай қилмаган. Ўзимизнинг озод давлатимизда, мана, қандай ҳолга тушдик!..

ОЛТИНЧИ БОБ

Бу бобда воқеалар фақат китобхон учунгина эмас, балки Прелепница жамоа кенгаши учун ҳам мутлақо қўтилмаган тус олади.

Югурдак Срея бу бобгача муаллифга шунчаки керак бўлмагани учунгина ҳикоямизда кўринмади, яна унинг яшириниб юрадиган ода-ти бор экан, деб ўйлаб юрманг. Бошқа ҳолларда Срея чакирилса ёки чакирилмаса-да, барча оилавий байрамлар, зиёфатлар, чўқинтириш ма-росимлари, маъракаларда кунда-шунда бўлади. Инчунин, Срея ўзини жамоа “раҳбарияти”га мансуб ҳисоблайди. Яйлов таллашиб судлашаётган томонларга у ўзини катта олиб: “Бошқача қарор бўлиши мумкин эмас, биз адолат юзасидан ҳукм чиқардик!” дейди гердайганча. Ҳолбуки, оқсоқол бошқа аъзолар билан иш кўраётган пайтда у мирзанинг идора пичанхона-сида турган бочкасида кишга тузлама қилаётган бўларди.

Шундай қилиб, ажойиб кунларнинг бирида мана шу Срея Йоцконинг тегиримони жойлашган тепаликдан оёғи куйган товукдай бор кучи билан чопиб келиб, жамоа бошқармаси идорасига отилиб кирди, сув тўла хумни ағдариб юборди, мирзанинг оёғини босиб олди ва ниҳоят, худди ўзининг оёғини босиб олишгандай, бўкириб юборди.

Ярим соатдан бери қандайдир ҳужжатни имзолаётган ва имзосининг охириги харфини ёзаётган оқсоқол адашиб кетди ва қандайдир узундан-узук чизик тортиб юборди.

Босилгани учун оёғининг кадоғи каттик оғриган мирза даъво ҳужжатларидан бирини олиб, полга улоқтириб юборди. Даъвогар то-монлардан бири қонини қайнатиб юборганида у шундай қиларди. Ле-кин ҳозир бу ўшандай ҳолат эмаслиги учун, мирза шу заҳотиёқ ўзини қўлга олди ва сочиб юборилган қоғозларни теришга киришди. Оқсоқол ўрнидан иргиб турди ва хириллаган овозда сўради:

- Нега шовкин кўтаряпсан?
- Кечаси қочиб кетибди, – деди зўрға Срея.
- Ким?
- Ўша аёл!

Среянинг шошқалоқлиги йиғилган солиқларни текшириш учун кишлоққа келган қандайдир комиссияга алоқадор эмаслигини тушунган оқсоқол яна тетиклашди ва мавқеига мос келадиган қатъий, жарангдор товушда деди:

- Хў-ўш, ким экан у қочган?
- Ўша... Аника, – жавоб килди Срея.
- Жуда яхши бўлибди-да, – деди лоқайдлик билан оқсоқол, – кетса садқаи сар.

- Худди шундай! – деди мирза.
- Шундайку-я... лекин болани қолдириб кетибди-да.

Ҳозиргина енгил тортган оқсоқол яна тундлашди.

- Яна қайси болани... ўзининг боласиними?!
- Ўзиникини!

– Демак, бола билан тил бириктирилмаган, – давом этди оқсоқол гўё расмий тилда. У ўрмонда кўркувига чора излаб ашула айтаётган киши-дай, фақат нимадир дейиш учунгина тўнғиллаб қўйганди.

– Демак, Аниканинг ўзи қочган, боласини эса, жамоага ташлаб кетган бўлиб чиқади, – қисқа қилиб якун ясади мирза.

– Худди шундай! – деди оқсоқол астагина. У жим қолди, сўнг чуқур ўйга толди, яқиндагина имзо чеккан қоғозини чайнай бошлади.

Оқсоқол жим, мирза ҳам жим, Срея бўлса, олдин унисига, кейин бунисига бокди, сўнг сўради:

– Энди нима қилиш керак?

Оқсоқол ўзини Среянинг саволини эшитмаганга солди, чунки ичида ўздан бир неча бор шундай деб сўраган эди.

Срея жим турмади:

– Энди нима қилиш керак?

Оқсоқол яна ўзини саволни эшитмаганга солди ва содир бўлган воқеанинг тафсилотларини суриштира бошлади.

– Қачон қочибди?

– Кечаси, дейишяпти.

– Кимдир унга шундай қилишни ўргатган ва кўндирган, – қўшиб қўйди мирза.

– Шундайлиги аник, қайсидир иблис уни йўлдан урган... Срея, бир дақиқа чиқиб тургин, мирза билан гаплашиб олишимиз керак.

Мирза иккови холи қолгач, оқсоқол дўстларча унинг елкасига қўлини ташлади ва шундай ширинсўзлик ва мулойимлик билан сўзлай бошладики, гўё олдида қандайдир комиссия тургандек эди:

– Мирза, жонажон дўстим, кел оғайниларча гаплашиб олайлик.

– Нима ҳақда гаплашишимиз керак?

– Хўш... умуман гаплашамиз-да.

– Ҳамма гап аён, гаплашадиган гапнинг ўзи йўк, – деди мирза.

– Ҳамма нарсга аёнлигини ўзим ҳам кўриб турибман, лекин бирон нарсга ўйлаб топсанг яхши бўларди-да, мирза!

– Майли. Сен воқеа содир бўлган жойга бор, кўр-чи, нима гап экан, унгача мен бирон нарсга ўйлаб қўярман.

Оқсоқол “воқеа жойига” кетди, йўл-йўлакай попникига бурилди. Таксир жанозага ҳозирлик кўраётганди ва хотини ашқол-дашқолларини ҳозирлагунча боғда, уйдан чиқарилиб ёнғоқ дарахти остига қўйилган диванда ўтириб, жигар кабобни тушираётган эди. Оқсоқолни кўриб, кичкирди:

– Бу ёкка кел, қара қандай думба, оғзингда эрийди!

Лекин оқсоқолнинг жигар егулик холи йўк, у попнинг ёнига чўкди. Шивирлаша бошлади. Нима ҳақда шивирлашганини биз шундоғам биламиз. Ликопчада ейилмай совиб ва қотиб қолган энг мазали жигар бўлаги эса таксирнинг бу суҳбатдан кейинги кайфиятидан дарак бериб турарди.

Оқсоқол таксирникидан чиқиб, баққолникига кетди. Янгилик баққолни нақадар ханг-манг қилиб қўйганини, ҳеч бўлмаса, шундан ҳам билиш мумкинки, у бир деҳқон аёлга юз грамм ўрнига бир килограммдан кўп гуруч тортиб берди ва деҳқон аёл дўқондан биринчи марта баққол виждонли одам эканига ишонч ҳосил қилиб чиқди.

Оқсоқол баққолникидан кейин “воқеа жойига” йўл олди. Қочишнинг барча тафсилотларини сўраб олиш учун тегирмонга кирди. Савкадан эшитишича, Аника саҳармардондан туриб олган ва попнинг хотини ёнига боришим керак, деб чиққан-у, қайтиб келмаган.

Савка ҳикоя қиларкан, тегирмоннинг қайсидир хилват бурчагида гўдак Милич бигиллади; оксоқол ўша томонга нафрат билан қараб, тупурди, тегирмондан чиқди ва орқасига ҳам қарамай, қадам ташлаб кетди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Бу бобда олдинги бобда ҳикоя қилинган ҳодиса муносабати билан Прелетница қишлоғи деҳқонлари ҳам, шунингдек, роман муаллифининг ўзи ҳам саросимага тушиб қолади.

Ҳазилакам иш эмас: Аника қочган, Милични ташлаб кетган. Таксир ўйга ботди, оксоқол ўйга ботди, баққол ўйга ботди, ишонинг, ҳатто роман муаллифи ҳам ўйга ботди. Алалоқибат, бу оддий гап эмас-да! Гарчи гўдак кичкинагина бўлса-да, аммо муаммоси ҳаммамизни саросимага солишга етарли эди. Агар, Аника эрини ташлаб қочганида эди, бошни камроқ қотирган бўларди. Катта кишига таққослаганда гўдак арзимаган даражада кичкина кўрингани билан муаммоси катта-да!

Агар бола бироз каттароқ бўлганида ҳам бошқа гап эди. Бунинг чораси осон: уни хунармандга шогирдликка берасан, тамом вассалом, елкангдан тоғни ағдарасан кўясан. Катта болалар ақллироқ ҳам бўлади: бунақа бола билан, масалан, таксир суҳбатлашиши ҳам мумкин эди.

“Бўтам, бу ёққа кел! – деб чақирган бўларди таксир ва унинг бошини оталарча силар экан, тўғри йўл кўрсатарди: – Биласанми, кичкинтой, гарчи ҳамқишлоғимиз бўлсанг-да, ақллисан, шунинг учун ҳам одам бўлиш учун қаёққадир кетишдан яхшироқ иш йўқлигини тушунасан. Қишлоқда нима ҳам қилардинг; қишлоқ қишлоқ-да, шаҳар яхши. Мана, бўтам, сенга уч динор, эртагаёқ қорангни ўчир!”

Агар бу қор қилмаса, болани шунчаки қувиб юбориш мумкин эди. Мирза шундай қилган бўлардики, боланинг бўйнига қандайдир айбни илишарди, қамашарди, сўнг бўлса, қишлоқдан ҳайдаб юборишарди. Гўдак билан бундай қилиб бўлармиди?!

Мирза оксоқолга “вокеа жойига” боришни маслаҳат берди. Олдинги бобдан биламизки, оксоқол Аниканинг уйига борди, хўш, нима чиқди? Оксоқол бир вақтлар “вокеа жойига” катнамаганида, бир иш чиққан бўлармиди?!

Кечкурун ҳаммаси қовоқхонада тўпланишди. Поп, оксоқол, мирза ва Йова-баққол кенгаш бошладилар, қовоқхоначини бўлса, ўзи ҳам, бошқалар ҳам эшитмаслиги ва кўрмаслиги учун ташқарига ҳайдаб чиқаришди.

Биринчи сўзни оксоқол олди:

– Оғайнилар, мен кўп ўйладим ва энг тўғри йўлни топдим, бундан яхшиси бўлиши мумкин эмас...

– Хўш, нимани ўйлаб топдинг? – сўради баққол ва биронта сўзни ҳам эшитмай қолмаслик учун қулоғини оксоқолнинг оғзига яқинлаштирди.

– Мен шуни айтмоқчиманки, болани черков олсин, уни боксин ва худди черковнинг боласидай тарбия қилсин.

– Қайси черков?! – бўкириб юборди таксир. – Қайси черков, худодан кўрк! Қачон черков бола боккан ва тарбиялаган, черковга боланинг нима кераги бор?

– Бу бола жуда хушовоз хонишчи бўлиб етишган бўларди, – тушунтирди оксоқол. Овозидаги илгариги қатъият энди дарз кетган эди. – Алемпий яхшигина қуйларди, балки бу хислати болага ҳам ўтгандир.

– Черков катталарни эплай олмаётган бир чоғда болаларни тикиштириш нимаси? Йўк, оксоқол, бунақаси кетмайди. Бундан ақллироқ нарса каллангга келмабди-да! – қатъий эътироз билдирди таксир.

– Майли, майли. Балки, мирза бирон нарса ўйлаб топгандир...

– Агар топган бўлсам, у ўзини вақт-соатида намоён қилади! – деди хотиржамлик билан мирза ва столни тақиллатиб, яна бир шиша келтиришлари учун ишора қилди.

– Мен шуни таклиф қиламанки, – деди таксир барча жим қолганини кўриб, – болани жамоа олсин.

– Айнан шундай, – уни қувватлади баққол Йова, – уни жамоа мирзаси сифатида бюджетга киритамиз.

– Йова, ғирт аҳмоксан! – гулдирди мирза ва хохолаб кулиб юборди.

– Мен нимани ўйлаган бўлсам, шуни айтдим! Биз бу ерга маслаҳатлашгани тўпландик, мен ўз фикримни айтдим. Ёкмаса – эшитма, тамом вассалом.

– Мен ўйлайманки, – дея ўз фикрини такрорлади таксир, – болани ҳаммамиз оламиз ва у жамоанинг боласи бўлади.

– Бу зўр гап! – дарров ҳовлиқиб қистирди Йова. – Фақат қандай қилиб? Уни бутун жамоанинг хусусий мулки деб ҳисоблаш керакми ёки фақат бошқарманинг? Бундай ҳолда инвентарь дафтарини нима қилиш керак – уни шу ерга ёзиб қўямизми?

Мирза яна хохолаб кулди, Йова бўлса, мирза учун яна раки буюрди. Шу билан у мирзанинг кўнглини юмшатиб, ўзига оғдириб олмоқчи эди.

– Жамоа болани ўз мулки деб ҳисоблаши мумкин эмас, деб ўйлайман, – бамайлихотир давом этди таксир, – лекин етимча, ташландиқ бола сифатида боқиб олиши мумкин.

Оксоқол таксир гапини тугаллашини сабрсизлик билан кутиб турарди, унга ғазаб билан қараб қўйди-да, деди:

– Бунақаси кетмайди, биз билан сиз жамоа эмасмиз! Бутун кишлок жамоа боласини боқиб олишимизга рози бўлади, деб ўйлайсизларми? Бу гапни Радое Убогий қанчалик шиширишини, уезд бошлиғининг кулоғига, у ердан, худо кўрсатмасин, газеталарга етиб боришини ўйлаб кўрдингизларми? Бўлмайди дедимми, бўлмайди!

– Унда бўладигани қандай? – сабри чидамай гапга сукулди баққол. – Черков болани ололмайди, жамоа ҳам... Уни нима қилиш керак? Мирза, мана сен ақлли одамсан, – ялтоқлик қилди баққол, – сен айт-чи, нима деб ўйлайсан, кулоғимиз сенда!

Ҳамма кулоғини динг қилиб, мирзанинг кўзига тикилди.

– Оғайнилар, мен ўйладим, Аника асли бизнинг кишлоғимиздан эмас, у Крмандан келган. Қонун бўйича жамоа ўз фақирлари тўғрисида ғамхўрлик қилиши лозим, бинобарин, Аниканинг боласини Крман жамоаси боқиши даркор.

Барчаси ҳайратдан лол қолди, юзлари ёришиб кетди.

– Тасанно! – биринчи бўлиб хайқирди Йова.

– Дўстим, ҳақиқатан шундай деб ўйлайсанми? – қўшимча қилди таксир.

– Мирза, олтин сўзлар айтдинг! – тантанавор деди оқсоқол ва ўрнидан сакраб туриб мирзани икки кўзи ўртасидан ўпди.

– Дўстлар, фақат шундай, бошқача бўлиши мумкин эмас, – деб тасдиқлади мирза хотиржамлик билан салмоқлаб. – Қонунга кўра, шундай! Бу ишни менга қўйиб беринглар, мен хужжат тайёрлайман. Боринглар, бемалол ухланглар, лекин ичадиганларимнинг ҳақини олдиндан тўлаб кетинглар.

– Хужжатни қачон ёзасан? – қизикди оқсоқол.

– Бу менинг ишим, – жавоб берди мирза. – Сен фақат Срея эрта тонгданоқ хужжатни ва болани олиб, Крманга бориши тўғрисида буйруқ бериб қўй.

– У бирваракайига болани ҳам олиб кетадими?

– Албатта, бирваракайига.

Ҳаммаси бирдан хурсанд бўлиб кетди. Иш шунақа силлиққина битади, деб ким ҳам ўйлабди дейсиз?!

САККИЗИНЧИ БОБ

*Прелепница қишлоғи жамоасининг 1891 йил 29 мартдаги
143-мактубининг мазмуни*

ПРЕЛЕПНИЦА ҚИШЛОҒИ ЖАМОАСИ БОШҚАРМАСИ

№ 143

1891 йил 29 март

Прелепница

КРМАН ҚИШЛОҒИ ЖАМОАСИ БОШҚАРМАСИГА

Шу ерлик, ҳозирда мархум Алемпийнинг хотини Аника мархум билан расмий никоҳдан ўтиб, юқорида айтилганларга биноан, Прелепница қишлоғи жамоасининг фуқаросига айланди. Алемпийнинг вафоти муносабати билан у мазкур жамоанинг бевасига айланди ва шу сабабли мархум Алемпийнинг хотини бўлмай колди, бинобарин, черков дафтардаги кайдларга мувофиқ, у Крман қишлоғидан чиққани учун, у мазкур қишлоққа тааллуқлидир ва махсус қонунларнинг тегишли моддалари асосида бу жамоа яшаш учун маблағи бўлмаган аъзоларига ғамхўрлик қилишга мажбурдир.

Юқорида номи тилга олинган Аника ўз ихтиёри билан жамоадан қаёққадир кочиб кетди ва бундан кейин ўша ёқда яшамоқчилиги вазиятни бироз енгиллаштирувчи ҳолатдир. Бироқ Аника кейинги вақтларда масъулиятсизлик билан бола туғди, Алемпий Аниканинг бола туғиш ниятидан ўн уч ой илгари вафот қилгани сабабли бу болани мархум Алемпийнинг авлоди деб ҳисоблаш ҳечам мумкин эмас.

Аниканинг боласини никоҳда туғилган деб айтиш қийинлигига асосланиб, уни бемалол никоҳсиз туғилган деб айтиш ва шу билан бу болани жамоанинг фақирлари қаторига қўшиш мумкин, агар номаълум йўналишда кочиб кетиб, ўзининг хайр-садақа ҳуқуқини поймол қилмаганида унинг онаси ҳам ўшалар қаторига мансуб бўлган бўлурди.

Юкорида баён этилганлар сабабли юкорида тилга олинган жамоа болани бокиши керак, чунки Аника ўша ерда туғилган. Шулар асосида болани 1-илова сифатида жўнатиш шарафига муяссар бўлиб турибмиз, бу бола бундан кейин юкорида номи тилга олинган жамоанинг қарамоғида деб қаралиши лозим.

Мазкур мактуб, шунингдек, унга илова олингани ҳақида ёзма равишда хабар беришингизни сўраймиз.

Мирза
Пая Еремич
(Мухр)

Бошқарма раиси
Мича Ристич

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Прелепница ошини пиширмаган ва шунинг учун ҳам уни ичишдан бош тортган жамоанинг мутлақо айби йўқлиги ҳақида

Югурдак Срея шанба куни эрталабдан Прелепница жамоасининг 143-мактубини белбоғига, бу расмий хатга иловани кўлиғига қистирган ҳолда Крманга йўл олди. Белбоғ остидаги хужжат жимгина ётаверди, атиги шу хужжатнинг ўзи бўлганида Срея шоду хуррам ва беташвиш кетаверган бўларди, лекин илова масаласи чатоқ чиқди. Аста-секин илова шундай чинқириб йиғлай бошладики, Срея бир неча бор уни отиб юборай ҳам деди. Бунинг устига, кафтларининг хўл бўлганини сезган Среянинг, ҳатто, бир марта 143-хужжатга иловани қайта йўргаклашига тўғри келди. Охири биғиллаш ва чийиллаш шунчалик жонига тегдики, тўрвага кўл солиб, зоғора нонидан бир бўлак ушатиб олди ва илованинг оғзига тикди ҳамда шошилмай олға кетаверди.

Куёш аллақачон чиккан, хайдалган далалар устидаги туман кўтарилган, буталар ортида тўрғай сайраётган эди. Срея кафти билан пешонасидаги терларни сидириб, узоқда кўринган Крман томонга танбалларча одимлаб борарди.

Бу вақтда Крманнинг оқсоқоли янги кун унга қандай ҳадя пешкаш қилишини билмаган ҳолда идорада беташвиш ўтирган эди. Крман оқсоқоли — Радисав баъмани ва ақлли одам. Албатта, у ишни билмайди, лекин ташки кўриниши шундай улуғворки, ҳақиқий гвардиячи дейсиз, раислик столи ортида ўтирган ёхуд сенга сўкиш ёғдирган пайтида унга қараб тўймайди киши. Бу унга алланечук ярашади ҳам. Бир вақтлар у армияда хизмат қилган ва капрал бўлган, шунинг учун ҳам жамоани ҳарбийчасига бошқаради. Яйлов устида бахслашиб қолган деҳқонлар келиб, биттаси хона ўртасида, иккинчиси эшик олдида туриб олди, дейлик. Оқсоқол уларга бошдан-оёқ разм ташлайди ва бирдан ўкиради:

— Қани, болалар, сафларинг! Сафга тур! Бу қанақа туриш?! Бу ёкка кел, у билан ёнма-ён тур... ҳа, шундай... Текислан! Каллаварам, менга эмас, унга қара, унга! Текислан!

Ёки югурдакни чакириб, буюради:

— Тревога кўтариб, кишлоқни турғаз ва эртага меҳнат мажбуриятини бажаришга кетишимизни эълон қил, йўлни тозалаймиз. Мана сенга округ бошлиғининг буйруғи, саф олдида ўкиб берасан.

Идора ишларини ҳам у мана шунақа, харбийчасига бажаради. Уездан аллақандай қоғозни олгач, одатдаги “Маълумот учун қабул қилинди”, деб ёзиш ўрнига “Бўйсунаман!” деб ёзиб қўяди.

Оқсоқол Радисав ана шунақа, қатъиятли, бир сўзли одам ва у ҳамма ишни ана шундай жўяли ҳал қилади.

Хуллас, қандай бўлса, шундай, бу кун унга қандай тухфа пешкаш қилишидан беҳабар ҳолда беташвиш ўтирган эди. Қандайдир иш юзасидан бошқарма аъзоси Ивконинг ёнига кетиш учун эндигина ўрнидан турган ҳам эдики, крманлик югурдак кириб келди ва деди:

– Прелепницадан Срея қандайдир ҳужжат олиб келди.

– Ҳужжатни бу ёққа олиб кел! – буюрди Радисав.

Югурдак хатни олиб келди. Радисав хатжилдни очди, дераза ёнига бо-
риб ўқий бошлади, нималардир деб ғулдираб қўйди.

Мактубни ўқиб бўлгач у факат:

– Қандайдир бемаъни хат, хатто, жавоб ҳам бермаймиз! – У ручкани олиб, мактубнинг орқа томонига ёзди: “Архивга”, сўнг югурдакка берди ва буюрди:

– Мирзага олиб бор!

Югурдак кетди, Радисав яна Ивконинг ёнига боришга чоғланди ва остонадан хатлаган ҳам эдики, бошқа эшикдан мирзанинг ўзи кўринди. Бу бир пакана, кўса гимназиячи бўлиб, Радисавга еб қўйгудек бўлиб ўқрайиб турарди.

Радисав идорага қайтди.

– Сенга нима керак, мирза?

– Эээ... нима қилиш керак?

– Нимани?

– Прелепницадан келган мактубни.

– Архивга, архивга, гап тамом! – қатъий такрорлади Радисав.

– Уни архивга топшириб бўлмайди! – ювошгина эътироз билдирди мирза.

– Нега энди? – сўради оқсоқол, у мирза иш юритишда унинг билимини шубҳа остига олаётир, деб ўйлаган эди.

– Чунки бу ҳужжатнинг иловаси бор, иловани ҳеч қанақасига архивга тикиб бўлмайди.

– Иловаси билан архивга дедим! – бўқирди Радисав.

– Хўп бўлади, лекин илова бу – гўдак, тирик гўдак-да.

– Ааа? Ҳм... – мингиллади Радисав хат мазмунини эслаб. – Хўш, нима қилиш керак?

– Билмайман, – деди мирза ва елка қисди.

– Сен билмасанг, мен биламан!

Радисав югурдакка ўғирилди.

– Гўдак қаерда?

– Мирзанинг хонасида, – деди югурдак. Шу лахзада мирзанинг хона-
сидан Миличнинг шундай қаттиқ чинқириғи эшитилдики, Радисав ҳам, мирза ҳам, югурдак ҳам ўша ерга чопишди ва мирзанинг кровати устида сочилиб ётган қандайдир ҳужжатларни мутлақо ярамас ҳолга келтирган Миличга даҳшат билан қарашди.

– Фу! – деди Радисав. – Прелепницалик Среяни тез чакир, бу б...ни тез йиғиштириб олсин.

– Қайси Среяни? – сўради югурдак.
– Прелепницалик Среяни, мактуб билан гўдакни келтирган ўшани...
– Ҳа, уни айтагисизми?... – деди югурдак ва энсасини қашиди, – ҳалиги... ўша... хат билан болани қолдириб, Прелепницага қайтиб кетди.
– Ким қайтиб кетди? – бўкирди Радисав.
– У... прелепницалик Срея.
– Буни қолдириб кетдимиз?
– Ҳа, – деб жавоб берди югурдак.
– Уфф! – ух тортди Радисав. – Энди нима қилиш керак?
Мирза ҳам, югурдак ҳам бақрайганча, елка қисийди.
– Менга қара, мирза, ҳозирок бошқарув аъзоларини бу ерга йиғ. Ҳамқишлоқларимиз қаерлардадир туккан етимчаларни боқишга мажбурмизми-йўқми, буни ҳал қилиб беришсин.

Чиқаркан, қўшимча қилди:

– Мен ярим соатдан кейин келаман, кутиб туришсин.

Оқсоқол Ивконинг ёнига кетди, мирза билан югурдак ўзаро келишувга эришдилар: югурдак болага қараб ўтирадиган бўлди, мирза бошқарув аъзоларини чакиргани кетди.

Қишлоқ оқсоқоллари уй олдига йиғилишди, Радисав келгач, идорага киришди. Раис Радисав ўз жойига ўтиб ўтирди, кўксини ғоз қилди, честь берди ва сўз олди:

– Тек тур! Мажлисни очаман. Болалар, Прелепница жамоаси бизга рапорт жўнатди. Мирза, уни ўқи!

Мирза 143-рақамли мактубни ўқиб бўлгач, бошқарув аъзоларининг ғазаблари қайнаб кетди ва бир-бирига аланглашди.

– Раҳмат! – фарёд урди Петар Ранчич. – Нима, биз ўзгаларнинг боласини боқадиган аҳмоқмизми? Ошни пиширганлар ичаверсин!

– Мен шунини айтайки, – қўшимча қилди Радисав Андрич, – мамлакатимизда катталар учун қонунлар бор экан, демак, болалар учун ҳам қонунлар бор. Ҳамма нарсани қонун асосида ҳал қилиш керак!

– Менимча бўлса, биз бу ишни бола билан бирга давлат кенгашига жўнатишимиз керак, – таклиф қилди Милислав Неделькович, – бу ишни ўшалар ҳал қилсин.

Радисав бу доно нутқларни эшитиб бўлгач, яна “Тек тур!” деб буйруқ берди ва деди:

– Болалар, бу иш оддийгина ҳал қилинади, бу уставда кўзда тутилган. Биз жавоб билдиришномаси ёзамиз. Билдиришномада Крман жамоаси келиб чиқиши прелепницалик бўлган камбағалларни боқишга мажбур эмас, деб ёзамиз.

Охириги жумла оқсоқол Радисавга шунчалик ёқдики, у мирзага юзланди.

– Мирза, бугунги буйрукка бу ҳақда қуйидагиларни кирит: “Крман жамоаси келиб чиқиши прелепницалик бўлган камбағалларни боқишга мажбур эмас”.

Мирза унинг сўзларини ипидан игнасиғача баённомага ёзиб қўйди. Оқсоқолнинг таклифига кўра, бошқарув хайъати болани мактуб билан қайтариб юборишга қарор қилди; мактубда оқсоқолнинг ҳалиги сўзлари ёзиб қўйиладиган бўлди.

Шу билан мажлис охирига етди. Радисав бошқарув аъзоларига буйруқ берди: “Эркин!”. Ҳамма ўрнидан турди ва уй-уйларига тарқалишди.

Қош қорайгани учун гўдакка қараш азобини мирза билан югурдак тортадиган бўлди. Кейинги кун и сахарда Қрман жамоаси югурдаги бошқарманинг 86-рақамли мактуби ва жамоанинг унга илова қилинган боласини олиб, йўлга тушди.

Шундай қилиб, бечора Милич мактубга илова сифатида иккинчи саёхатиға чиқди. Тўғри, энди бу мактубнинг рақами бошқача эди.

ЎНИНЧИ БОБ

Очиқ осмондан гулдирак

Якшанба ибодати тугаган, пешингача ҳали анча вақт бор. Қуёш чараклаб турибди, кун жуда яхши бўлди. Жазирама эмас, қуйдирадиган иссиқнинг ўзи йўқ, бунақа ҳавода октобрўйда маза қилиб роҳатланиш қандай яхши. Байрамона қийинган ҳалойиқ турли томонга тарқаб кетган — қимдир черков олдидаги майдончада, қимдир муюлишда, қимдир қовоқхона олдида турибди.

Бундай ажойиб кунда барчанинг, айниқса, Прелепница таксири, оқсоқоли, баққоли ва мирзасининг гап сотғиси келади. Мирзанинг донолиги туфайли кеча уларнинг устини босиб ётган тоғ ағдарилган эди. Эндиликда бўлса, улар қовоқхона олдида туриб олиб валақлашяпти, юзлари хурсандчиликдан ёришган, кўзлари, ёноқлари, лабларидан табассум ва мамнуният ёғилади.

Улар қалласига нима келса, шу ҳақда гап сотишади, ҳаммаси завқли. Мана, поп гўё архиерей гуручли ўрдақ тановул қилганда фақат ўрдақнинг оёғини ейишни хуш қўришини эшитганини ҳикоя қила бошлади.

— Мен бўлсам, азизларим, — дейди поп, — тузланган қарам билан ўрдақни яхши қўраман, агар қўнғлимни олмоқчи бўлсанг, менга ўрдақнинг оёғини эмас, думғазасини бер.

— Мен эса, орқа гўштини яхши қўраман, — эътироз билдирди оқсоқол.

— Орқа гўшт дегани нима бўпти?! Думғазага тенг келмайди, азизим, — хитоб қилди поп сўлагини ютиб, — энг мазали жойи, есанг роҳат қиласан.

— Ўрдақнинг думғазаси нима бўларди? — дейди мирза, — оти бор, холос. Оғзингга урвоқ ҳам бўлмайди. Мен туяқушнинг думғазасини еганман. Туяқушнинг думғазаси етти кило чикади, битта думғазанинг ўзи билан ўн тўртта архиерейни тўйдирса бўлади.

— Туяқушнинг гўшти қандай бўлади? — сўрайди баққол.

— Товук, ҳақиқий товук гўштининг худди ўзи!

— Туяқушнинг тўш суяги бўладими? — бўш келмайди баққол.

— Ғирт овсарсан-да, Йова! — жавоб беради мирза. — Тўш суягисиз бўларканми, ахир у одам эмас, қуш-қу! Фақат унинг тўш суяги жуда катта бўлади, албатта, бизларда қонькига қоқиладиган шохдай бўлади.

— Буни қара-я!.. — ҳайрон бўлди баққол.

— Бир кун и биз немислар билан ана шундай тўш суягини синдирмоқчи бўлдик. Биз, еттита серб бир томонда, иккинчи томонда эса — еттита немис. Зўр-базўр синдирдик.

Шундан кейин гап бошқа мавзуларга қўчди; қўнғли тоза ва виждони пок одамлар устига бало-қазо ёғилишидан беҳабар бўлишлари ҳақида сўзлаша бошладилар.

Бало-казо оёқ остида деб, тўғри айтишади. Дунёда нима ишлар бўлмайди, дейсиз?! Неча марта очик осмондан, ҳеч қандай сабабсиз, бирданига яшин тушган ҳоллар бўлган. Ёки бўлмаса, ўз даламда экинлар ялпи кўкарганини кўриб қувониб ўтирган пайтингда бирданига дўл уриб, ҳаммасини пайхон қилиб кетади. Ёки яна – соппа-соғ одам ёнингда ичиб ўтиради, суҳбатлашади, ҳазиллашади ва бирданига кўзлари олайиб, нариги дунёга рихлат қилиб юборади. Бугун ҳам, мана шу ажойиб кунда таксир ҳам, оксокол ҳам, мирза ҳам, баккол ҳам жуда кайфияти чоғ бўлган, кўзлари, ёноқлари, лабларидан шодлик ёғилиб турган бир пайтда ҳам шундай ғалати ҳодиса рўй беради.

Улар ўтириволиб, гаплашаверишди, гаплашаверишди ва бирданига қарабсизки, терлаб-пишиб кетган югурдак Срея чопиб келаверди. Романнинг ўтган бобида кўрдикки, Срея терга ботиб югуриб келса, ҳеч қачон яхши хабар олиб келмайди.

Срея, ҳатто, столга яқинлашмади ҳам, фақат оксоколни имлаб чақирди, холос. Оксокол шу заҳоти ирғиб туриб, унинг ёнига борди. Срея унинг қулоғига нималарнидир шивирлади, оксокол шу заҳоти бўзарди, сўнг пишган узумдай кўкариб кетди.

Оксокол таксирни имлади, у ҳам шу заҳоти ирғиб турди. Оксокол унга нималарнидир шивирлади ва таксир шу заҳоти бўзарди, сўнг пишган узумдай кўкариб кетди.

Сўнг таксир баккол Йовани имлади, у шу заҳоти ирғиб турди. Поп унга нималарнидир шивирлади, баккол шу заҳоти бўзарди, сўнг пишган узумдай кўкариб кетди.

Энди Йова мирзани имлади, у шу заҳоти ирғиб утрди. Йова унга нималарнидир шивирлади, лекин мирза бўзаргани ҳам йўқ, пишган узумдай кўкаргани ҳам йўқ, чунки у эрталабданоқ ичаётган, бусиз ҳам баклажондай кўкариб ўтирган эди.

Жуда оғир, машъум бир дақиқалик сукут вақти етди, бу вақт ичида ҳеч ким ҳеч нарса ҳақида ўйламади, бир-бирига бакрайиб қараб тураверди.

Нихоят мирза оксоколга ишора қилди-да, идора томонга кетди, оксокол поппа ишора қилди-да, мирзанинг орқасидан кетди, поп бакколга ишора қилди-да, оксоколнинг ортидан кетди, бакколга ишора қиладиган одам қолмагани учун уларнинг орқасидан кетди.

Улар идорага келиб, ҳозиргина шивирлашишган нарсани, яъни Крман жамоасининг 86-рақамли мактубини ва унга машъум иловани ўз кўзлари билан кўришди. Бу машъум илова уйига қайтганидан хурсанддек, мамнун қулиб ётарди.

Ҳаммаси одатда мажлис ўтказиладиган хонага ўтишди, Срея билан илова мирзанинг хонасида қолди.

Мирза Крман жамоасининг мактубини очди ва овоз чиқариб ўкиди. Ҳаммаси тилдан қолгандай жим туришарди, чунки сўзлашгина эмас, ўйлаш қобилиятини ҳам йўқотган эдилар.

Таксир зўрға ўзига келди, ҳаммага бир-бир қараб чиқди ва шивирлади: – Нима қилиш керак?

Ҳеч ким жавоб бермади, шундай сукунат чўқдики, дераза ойнасида ўзини ураётган пашшанинг ғинғиллаши эшитиларди. Нихоят, оксокол оғир сукунатни бузди:

– Ҳа-а, нима қилиш керак?

Яна ҳеч ким ҳеч нарса демади. Эҳтимол, мирза бу саволга жавоб бериши мумкин эди, лекин бироз қийналишсин, деб атайлаб индамаётганди. Оксокол буни сезиб қолди, шекилли, сўради:

– Мирза, сен мутахассис сифатида нима дейсан?

Лекин мирзанинг юраги ўйнамади, гарчи нима қилиш кераклигини аллақачон ўйлаб топган бўлса ҳам, бир сўз айтмади. Мирза улар товадаги ёкка тушган балиқдай типирчилаётганини кўриб, маза қилаётган эди; у баликларнинг бир томони яхшигина кизарсин, кейин иккинчи томони кизартираман, деб ўйлаётганди. Оксокол саволини такрорлади, лекин мирза жавоб ўрнига ғамгин ҳолда бош чайқади, қошларини чимирди ва гулдиради:

– Худо билади!

Ҳаммасининг бир-бирига қарашдан ҳам чўчиб, бошлари ҳам бўлиши учун шу сўзларнинг ўзи кифоя бўлди. Сукунат ичида мирзанинг қатъий сўзлари жаранглади:

– Энди бўлса, биродарлар, Крман жамоасининг қонунга зид хатти-ҳаракатларидан шикоят қилиш учун уезд бошлиғига кетдик!

Ҳаммаси бошларини кўтарди, бирдан куёш чиқиб, юзларини ёритгандай бўлди. Таксир бу тасалли сўзларини яна шунчалик эшитгиси келдики, қайта сўради:

– Худо ҳақки, нима дединг, яна бир марта айт?!

– Мен, – деди мирза, – уезд бошлиғига борамиз ва қонунларни ким: менми ёки Радисавми яхшироқ билишини кўрамиз, дедим.

– Бунинг ёрдами тегадими? – сўради оксокол.

– Албатта! – деди қатъий оҳангда мирза.

– Бошлиқ нима қилиши мумкин? – сўради баққол.

– Крман жамоасига гўдакни олишни буюради.

– Яхши бўларди-да! – дейишди бир овоздан.

– Лекин сизларга бошқа гапни ҳам айтиб қўяй, – уларни совитишга уринди мирза.

– Айт, айт, мирза! – илтимос қилди оксокол.

– Бу иш осон битади деб ўйламанглар. Бошлиқ бу муаммони ўзича ҳал қилиши, натижа бизнинг зараримизга бўлиши ҳам мумкин.

– Уҳ, расво бўлади! – деди уҳ тортиб таксир.

– Лекин, мирза, сен бошлиқ ишни қонуний тарзда ҳал қилиши учун ҳеч нарса қилолмайсанми? – деди ўйчан ҳолда оксокол.

– Шундай қилиш мумкин, – юпатди мирза. – Мен шундай шикоят ёзмамки, у қимир этолмай қолади.

– Унда нега кўркиб ўтирибсан? – сўради баққол.

– Мен ўзимдан кўркаётганим йўқ, мен бу ишни пухтароқ бажариш тўғрисида ўйлаяпман.

– Нима кипти, пухтароқ қиламиз, фақат сен, мирза, нима қилиш кераклигини ўргат...

– Мен ўйлайманки, – деди у бироз ўйлаб олгач, – шикоят қилиш учун бошлиққа делегация бориши керак!

– Тўппа-тўғри! – деди ховлиқиб оксокол. – Делегатларга таксир бош бўлсин.

– Мен эса, – деди таксир, – бу ишга каминанинг аралашуви тўғри бўлмайди, деб ўйлайман. Масалан, гап черковни бўяш ҳақида борганида

эди, мен делегатларга йўлбошчилик қилсам бўларди. Ҳозирги вазиятда эса бу дунёвий иш бўлгани учун, делегатларга оксокол бош бўлмоғи лозим.

– Нега энди мен бош бўлишим керак? – оёк тиради оксокол.

– Бўлди-да энди! Чўқинтириш маросими эсингиздан чиқдими?! Нахотки, делегацияни Радое Убогий бошлаб боришини истаётган бўлсангиз? – бахсни чўрт кесди мирза. Бу эҳтимолдан ҳаммаси кўркиб кетди.

– Сен ҳақсан! – хитоб қилишди бир оғиздан.

– Ундай бўлса, сиз уччовингиз эртага тонгданок йўлга тушасизлар. Бошқаларнинг бориши шарт эмас.

– Нахотки, албатта бориш керак бўлса? – қулоғининг орқасини кашлаб деди таксир.

– Ишон, таксир, ишонавер, бориш керак! – деди мирза. – Шахсан шикоят қилган бошқача бўлади: ўшанда бошлиқ ҳам ишни орқа-ўнгини ўйламасдан ҳал қилиб юбормайди.

Улар ўйлаб-ўйлаб, охири мирзанинг таклифидан бошқа чора йўқлигига ишонч ҳосил қилдилар. Шундай қилишга қелишиб олишди ва йўлга ҳозирлик кўриш учун уй-уйларига тарқалишди, мирза эса, ариза ёзишга ўтирди.

Ҳамқишлоқларининг кўзига кўринмасликка уриниб, қуёш бош кўтарди дегунча уч йўловчи қишлоқдан чиқди. Ўз-ўзидан тушунарлики, ёнларида 151-ракамли расмий қоғоз ва бечора Милич ҳам бор. Бояқиш Милич хужжатга илова сифатида учинчи марта сафарга чиққан эди.

Узоқ юришгандан кейин узоқдан бир шаҳарча кўзга ташланди...

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Аллақандай ҳокимлар

Ҳикояларда бизнинг уезд шаҳарчаларимиз одатда А..., Б..., В..., Г..., Д..., Е..., Ё..., Ж..., З... ва ҳоказо ҳарфлар билан аталади. Ушбу роман муаллифи шу чоккача ишлатилмаган ҳарфни топиш учун бутун серб насрини титиб чиқди. У воқеалар ривож топадиган шаҳарчани ана шу ҳарф билан атамоқчи эди. Аммо бундай ҳарф топилмагани учун унинг “аллақандай” сўзини ишлатишдан бошқа чораси қолмади.

Бу аллақандай шаҳарчада, албатта, уезд бошлиғи тимсолида аллақандай ҳоким ҳам бор. Аммо, бошқа тарафдан, бу бошлиқни “аллақандай” деб атаб бўлмайди, чунки ҳаммамиз уни биламиз. Ҳа, дўстлар, бу ўша машҳур уезд бошлиғи Еротийнинг худди ўзгинаси. У кўпдан-кўп комиссиялар билан қаҳрамонларча курашавергани учун номи барча газеталарнинг “вилоятлардан хабарлар” бўлимида чиқиб туради. Шундай бўлса ҳам, буни ёмонликка йўйиш ярамайди, чунки уезд бошлиғи Еротий қаерда хизмат қилмасин, катта ҳурмат қозонган киши. Тўққиз йиллик хизмати давомида у ўн тўртта уездни алмаштирди, видолашаётган чоғларида ҳар бир уезд унга қилич совға қилган, уезд аҳли бўлса, уни чегарагача кузатиб борган. Бу ҳақда биз, белградликлар махсус ошиғич хабарномани ўқиб хабар топганмиз. Ошиғич хабарномада бундай дейиларди: “Бугун П... уездни

аҳолиси ўзларининг суюкли бошлиғи Еротийни ўз уездлари чегарасига-ча кузатиб бордилар ва ажралиш чоғида унга яхши хизмати учун қилич пешкаш қилдилар. Еротий ўтказилган Р... уездени ана шундай бошлиққа эга бўлаётганликлари муносабати билан фақат табриклаш мумкин ҳолос”. Тўғри, тили заҳар кимсалар у тўрт марта ҳам айни қилични олган (чунки унинг ўзи уезд номидан қилични Белградда ясашиб олган эди) ва ўн тўрт марта айни шу телеграммани ўз ҳисобидан жўнатган дейишади, аммо... бадният кишилардан рост гап чиқармиди?!

Тили заҳар кимсалар нима деса дейвермайдими, садқаи сар. Шуниси муҳимки, тўққиз йиллик хизмати давомида уни фақат олти марта лавозимидан бўшатишди, бунинг боиси шуки, у ё ўз вазирининг, ёки округ бошлиғининг дастурини, ёхуд Давлат назорати органларининг дастурини қабул қилмади. Унинг уездимизга келганига атиги уч ой бўлди, халқ ундан мамнун ва энг муҳими, у халқдан мамнун.

Демак, уезд бошлиғи Еротий бир куни ўз кабинетида ўтириб, қайсидир беванинг шикоятини ўрганаётган эди. Ногаҳон қоровул кириб, Прелепница кишлоғидан оксокол ва таксир келганидан хабар берди.

– Кираверишсин, – деди бошлиқ, шикоятни бир чеккага суриб қўяркан, у бошини кўтарди ва остонада пайдо бўлган таксир ва оксоколга тикилди... (Баққол Йова нега келмаганини кейинроқ билиб оламиз.)

Уезд бошлиғи Еротий поп ва оксоколга бошдан-оёқ разм солди, уларни танимас, фақат эшитган эди.

– Менда нима ишингиз бор? – деб сўради нихоят.

Бошлиқ билан ким гаплашиши кераклигини олдиндан келишиб олишмагани учун оксокол билан таксир бир-бирига аланглашди ва жим туравердилар.

– Сизлардан нима иш юзасидан келдинглар, деб сўраяпман?

Оксокол юрак ютиб биринчи бўлиб оғиз очди:

– Биз, ҳалиги, гўдак номидан, яъни жамоамиз номидан келдик. Жамоа никоҳсиз бола туғиб қўйди, яъни ҳалиги...

Оксокол чалкашиб кетганини ва ўз изоҳлари билан бундан баттарроқ шармандаликка сабаб бўлишини кўрган таксир тирсаги билан “жим бўл” деган маънода унинг биқинига туртди ва ўзи давом эттирди:

– Жамоамизда никоҳсиз бола туғилди, бу бола бизники эмас.

– Нега у сизники эмас экан? – жиддий сўради бошлиқ.

– Унинг онаси – тул, бизники эди, – гап қистирди оксокол, лекин таксир яна тирсаги билан унинг биқинига туртди ва давом этди:

– Боланинг онаси – бева, лекин у асли бошқа кишлоқдан, Крмандан, шунинг учун бола ўша жамоага тегишли.

– Боланинг онаси тул қолганидан буён қанча вақт ўтди? – сўради бошлиқ.

– Ўн уч ой, ўн тўртинчиси бошланди, – жавоб берди таксир.

– Бу вақт мобайнида у қаерда яшади? – сўрашда давом этди бошлиқ.

– Кишлоғимизда, – жавоб берди таксир.

– Сиз, албатта, ҳимматли кишилар сифатида ҳар қандай етимнинг бошини силагандай, бевага ғамхўрлик қилиб, ҳолидан хабар олиб турдинглар, шундайми?

– Албатта, жаноб бошлиқ, – жавоб берди оксокол бу иш черков эмас, жамоанинг хизмати эканига тўла амин бўлган ва шу боис бу саволга таксир эмас, ўзи жавоб бериши лозим деб билган ҳолда.

– Сиз, албатта, бечоранинг оч-яланғоч ўлиб кетишига йўл қўймаганизлар, холидан хабар олгансизлар, қандай яшаётганини сўраб тургансизлар, шундайми?

– Бошқача бўлармиди, жаноб бошлик, – деди хурсанд бўлиб кетган оксокол. Жаноб бошлик у раислик қилаётган жамоа ҳақида шундай яхши фикрда эканидан боши осмонга етган эди.

– Лекин, жаноб бошлик, – яна орага сукилди таксир, – у асли крманлик.

– Крманлик? – қайта сўради бошлик.

– Ҳа! – дейишди бир оғиздан поп билан оксокол.

– Бу аёл бевага айланганидан кейин Крман оксоколи ёки таксири бирон марта бўлса ҳам уни кўришга келдимиз?

– Йўк!

– Хўш, шундай экан, ким бевадан хабар олиб турган бўлса, харажатларни ҳам ўша тўлайди. Бу ҳақда мен иккинчи марта эшитмай, тушунарлими? Менинг сўзим – қонун!

– Бу қанақаси? – юрак ютиб эътироз билдирди таксир. – Биз ёзма шикоят олиб келдик, ундай бўлса, бизга ёзма жавоб қайтаринг, биз юқорига шикоят қиламиз.

– Ҳой поп, кулок сол, – деди бошлик жуда жиддий оҳангда, – қараб тур, яна соколингни кирдирмай, сен бўлса, оксокол, эҳтиёт бўл, мен яқин кунларда устингга тафтишчи юбораман.

Оксокол ва таксир бўзариб кетишди, бошликка қарашга юраклари бетламади.

– Сизлар, – давом этди бошлик, – кишлоқларингда нима бўлаётганини мени билмайди, деб ўйлайсизларми? Қишлоғимиз узок, ҳеч ким бошликка хабар етказмайди, деб ўйлайсизларми?

Таксир ҳам, оксокол ҳам ерга тикилди, икковининг ҳам кўз олдида коп-қора қарғага ўхшаган Радое Убогий гавдаланди. Улар ич-ичдан тилаётган ёмонлик Радоенинг бошига тушишидан худонинг ўзи асрасин-да!

– Икковингиз ҳам мени лакка туширамыз, деб ўйладингларми?! – давом этди бошлик. – Номажул бузукнинг гўштини ебсизлар! Агар тирноғим билан эзсам борми, сизлардан бурганики каби сассиқ шалтоқ қолади.

Таксирнинг кўз олдида бошликларга хос каттакон тирноқ – давлат тирноғи шундай бўлиши лозим-да! – гавдаланди. Ўзини бўлса кўрпа остида тутиб олинган кичкинагина, жимитдай, коп-қора бургадай хис қилди. Гўё иккита каттакон давлат бармоғи уни қисиб олган, бир давлат тирноғининг устига қўйиб, иккинчиси билан эзиб ташлашга тайёр турарди.

Буларнинг ҳаммаси оксоколга бутунлай бошқача кўринаётган эди. Бургага муқоясани у попга оид деб билди, чунки у шунақа тўқ мағиз, бунинг устига қора жубба кийиб олган, ҳақиқатан ҳам конга тўйган бургага ўхшаб кетарди. Бироқ гарчи оксокол уезд бошлиғининг таҳдиди кўпроқ попга тааллуқли деб ўзига таскин бераётган бўлса-да, барибир, тўпигининг тахминан кишан уриладиган жойи ачишди ва у ўнг оёғини кўтариб, чап оёғини қашиди.

– Шундай бўлса ҳам мен ёмон одам эмасман, – давом этди бошлик. – Менда ҳам юрак бор. Ҳаммамиз одаммиз ва бир-биримизга ёрдам беришимиз лозим.

– Ҳақ гапни айтдингиз! – хитоб қилишди поп билан оксокол бараварига.

– Биз ҳалиги... анави... ҳалиги... сиз нима буюрсангиз, шу!

– Биламан, биламан. Сизлар яхши одамсизлар!

– Бизми... ҳалиги – хурсанд бўлиб кетди оксоқол. Оёғининг кичиши шу заҳоти тўхтади ва у сакраб туриб, бошлиқни қучоқлаб олишига бир баҳа қолди.

– Мана шунинг учун ҳам, – давом этди бошлиқ, – сизларга бир яхшилик килай, бошқаларга ҳеч қачон бундай яхшилик қилмаган бўлардим.

– Раҳмат, жаноб бошлиқ! – деди иккови бирданига ва азбаройи ийиб кетишганидан кўзларига ёш олишди.

– Энди менга қулоқ солинглар, сизларга бир гап айтай.

– Сиздан бошқа кимга ҳам қулоқ солардик, жаноб бошлиқ! – ғайрати жўшиб деди поп.

– Демак, бундай. Сизлар гўдакни жамоанинг боласи, етим сифатида боқасизлар, ўсиб катта бўлганидан кейин нима қилишни ўзларингиз биласизлар...

– Олтин гаплар, жаноб бошлиқ!

– Келтирган шикоят хатингизни бўлса, йиртиб ташланглар. Мен уни қайд қилдирмайман. Бу бола ҳақида архивда бирон из ҳам бўлмагани маъқул.

– Яхши, яхши! – деб қатъий розилик билдиришди поп билан оксоқол.

– Яна шуни ҳам унутмангки, – қўшимча қилди бошлиқ, – икковингиз ҳам кўлимга тушган эдингиз, менинг ўрнимда бошқа биров бўлганида икковингизнинг ҳам онангизни кўрсатган бўларди. Мен эса сизларга ёрдам бердим, бунинг унутманг!

– Йўғ-эй, ўлибмизми унутиб, жаноб бошлиқ! – жавоб қайтарди оксоқол сермулозаматлик билан. Бунақа сўзлашда ҳеч ким унинг олдида ип эшолмасди.

– Ана шундай бўлсин! Энди боринг! – буюрди жаноб Еротий.

Улар уезд бошлиқига яна бир марта миннатдорчилик билдиришди, беш марта таъзим бажо айлаб, ташқарига йўналишди. Остонага борган вақтларида бошлиқ уларга яна эслатди:

– Ҳа, билиб қўйинг, сизларни катта бало-қазодан асраб қолганим эсларингдан чиқмасин, баъзилар бор, остонадан хатлади дегунча, ҳаммасини унутишади.

Меҳмонлар ўгирилиб, уезд бошлиқини ҳеч қачон унутмасликларига уни ишонтира бошладилар. Уезд идорасидан чиқиб, ўзлари тушган мусофирхонага йўл олишди, лекин йўл-йўлакай бир-бирига қарашмади, бир сўз ҳам айтишмади.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Бу бобда аллақандай шаҳарчада поп тугиб қўйгани ҳақидаги миш-мишлар тарқалишига сал қолади.

Ҳали аллақандай шаҳарчага яқинлашган вақтларидаёқ таксир, оксоқол ва баққол дам олиш учун тўхтаганда қандай ҳаракат қилишларини келишиб олган эдилар. Энг аввало, болани шаҳарга ким олиб кириши масаласини ҳал қилиб олмоқ керак эди. Таксир бунинг рад қилди, оксоқол

ва бакқол ҳам қўнмади. Узоқ тортишувдан кейин таксир болани жуббаси остида олиб кирадиган бўлди.

Кейин уезд бошлиғи ҳузурига борганда болани нима қилиш керак, деган масала чиқди. Уезд девонхонасига таксир ва оксоқол борадиган, бакқол эса, мусофирхонада бола билан ўтирадиган бўлди. Агар бола йиғласа, уни овқатлантириш учун йўл-йўлакай бир шиша сут ва ёғоч қошиқча сотиб оладиган бўлишди.

Яна гўдакни ҳаммадан яширишга қарор қилишди, чунки шаҳарда шарманда бўлиш ҳеч гап эмас, шунинг учун ҳам алоҳида хона оладиган, эшикни ичкаридан қулфлаб, ҳеч кимга очмайдиган бўлишди.

Мана шулар ҳақида қилишиб олишганидан кейин улар шаҳар кўчаларига хотиржам кириб боришди. Йўлда биргина нохуш ҳодиса поп Илия улар билан саломлашган вақтда рўй берди. Айни ўша лахзаларда жубба остидаги гўдак худди уни сўйишаётгандай типирчилай бошлади. Поп Перанинг нақадар тутақиб кетганини тасаввур қилиш мумкин, у сал бўлмаса Милични тушириб юборай деди, поп Илия бўлса, узоклашаркан, ҳадеб орқасига қарар ва хайрон бўларди. Бу қишлоқ таксирига нима бўлди ўзи, саломга алик олиш ўрнига нега қўйга ўхшаб маъради, деб ўйлаб борарди.

– Уни кутурган ит қопган шекилли, бошқача бўлиши мумкин эмас! – деган қарорга келди поп Илия ва ўзини парвардигор бундай балои азимдан асрагани учун шукронасига чўкиниб қўйди-ю, йўлида кетаверди.

Мусофирхонага келган заҳоти улар алоҳида хона талаб қилишди, унга отилиб киришди ва қулфлаб олишди, сўнгра таксир жубба остидаги юкни тўшак устига ташлади.

Поп жубба остида ниманидир олиб ўтгани, учови дарҳол хонани қулфлаб олгани ва алланималар ҳақида узоқ пичирлашгани мусофирхона эгасининг назаридан қочмади, лекин у елкасини қисиб қўйди, бу билан: жин урсин уларни, менинг нима ишим бор! – демокчидай эди.

Шундан кейин таксир билан оксоқол бошлиқ ҳузурига кетишди, бакқол бўлса, бола билан қолди ва яна эшикни қулфлаб олди... Таксир билан оксоқол бошлиқ ёнидан қандай натижа билан қайтганини биз биламиз, бу натижа тўғрисида Йовага айтишганида унинг афти қандай тусга кирганини тасаввур қилишимиз мумкин. Хонани қулфлаб олиб, ҳар бири ўз кроватига ўтирганча, музокара бошладилар.

– Мен ўлсам ҳам уни қишлоққа қайтариб олиб бормаيمان! – деди оксоқол.

– Ундай бўлса, нега бошликка ваъда бердинг? – сўради таксир.

– Менми?.. Ваъда қилмасликнинг иложи бормиди? Агар у шаҳардаги ҳамма болаларни олиб кетишни буюрганида ҳам, мен ваъда берган бўлардим. Бошлиқ қаттиққўл бўлгани учун эмас, балки ўз ишини билгани учун шундай қилардим.

– Ўз ишини билгандаки! – итоаткорлик билан маъқуллади таксир ва паст овозда қўшиб қўйди: – Оксоқол, энди болани уйингга олиб кетасан, бошқа йўл йўк!

– Менми? – қўзлари олайди оксоқолнинг. – Уни сенинг ўзинг олиб кет! Бу бола сабабли уйимда чиққан ғавғолар каммиди?! Болани уйимга олиб кетишим мумкин эмас...

– Ундай бўлса, қишлоққа қайтамыз ва олдингидай уни жамоанинг боласи сифатида бокаверамиз, – таклиф қилди поп.

– Эй инсонлар, менга кулоқ тутинг, – деди бакқол ҳаётида биринчи марта амалий таклиф беришга чоғланиб, – агар биз шу ерда, шаҳарда қандайдир фақир аёлни излаб топсак-чи?.. Биз унга ҳар ой мояна тўлаб турардик, у бўлса, болани боқарди, шунда болани қишлоққа қайтариб олиб кетишнинг кераги ҳам бўлмасди.

Ҳаммасининг кўнгли ёришиб кетди ва олдиларида худди темир йўлни кашф қилган одам тургандек, Йовага хайрат ила тикилишди. Йова дадиллашиб, кроватдан турди.

– Менинг ишим таклиф қилиш, у ёғини ўзларингиз биласизлар!

– Эҳ Йова, худонинг ўзи сени ёрлақасин! – деди таксир.

– Йова, ақлингга балли! – дея қўшимча қилди оксоқол.

Улар яна шивирлашда давом этдилар. Бу оқшом қишлоққа қайтмасликка, шаҳарда қолишга шартлашдилар, таксир бола билан ўтирадиган, оксоқол билан Йова шаҳарга чиқиб, бирор камбағал аёлни топадиган ва у билан келишиб оладиган бўлди.

Кетиш олдидан Йова бола йиғласа, таксир овқатлантириши учун сут олиб келди. Шундан кейин бакқол билан оксоқол кетишди, таксир эшикни ичкаридан қулфлаб олди.

Таксир шу тарика уч соат ўтирди, гўдак ухлаб қолгач, секингина хонадан чиқди, қулфлади ва оёғининг чигилини ёзиб келишга жўнади. Таксир кўчада оксоқол билан Йова кўринамикан деб ўнгуча аланглаб кетаверди, чунки қулфланган хонада ўтиравериш жонига теккан эди. Оқшом яқинлашиб қолган бўлса-да, улардан дарак йўқ эди.

У мусофирхона олдида турарди. Шу чоғда пакана, уст-боши кир-чир, енгсиз нимча – бу нимчани у камзул ўрнида киярди – кийиб олган мусофирхона хўжайини унинг ёнига келди.

– Таксир, сотгани олиб келдингми? – деди у гўё осмонга қарагандай ва шунчаки сўрагандай бўлиб, аслида попнинг юз-кўзидан бирон нарсани билиб олиш ниятида эди.

– Нимани сотишга?

– Анавини-да.

– Анави деганинг нима?

– Ҳей, нимадан кўрқяпсан? Жуббангнинг остида олиб ўтган ва доим қулфлоглиқ хонада сақлаётган нарсани айтипман-да, – деди хўжайин таксирнинг кўзига тик қараб.

– Йўқ, йўқ, – жавоб берди таксир. – Бу шунчаки... сенга қандай айтсам экан... бизнинг хусусий ишимиз...

– Шундай шекилли, – унинг гапини маъқуллади хўжайин. Сал бўлмаса кўзини қисиб кўяёзди. – Бу иш жуда муҳим бўлса керак, чунки сизлар доим берк хонага биқиниб олиб, бир нарсалар устида келишишга уриниб ётибсизлар.

– Ҳа, ҳа, – деди поп худди паришон бўлгандай, лекин шу ондаёқ сесканиб кетди. Янглишмаган эди: у Миличнинг биғиллашини эшитди ва савдойиларча ўша томонга отилди, хонани қулфлади ва болани сут билан боқишга киришди.

Попнинг жавоблари хўжайинни хайрон қолдирди, унинг хатти-ҳаракатлари бўлса янаям хайратга солди. У таксирнинг ортидан қараб қолар экан, ўзига-ўзи деди:

– Ҳа-а, бу ерда бир гап бор!

Агар у боланинг йиғисини эшитганида гап нимада эканини билган бўларди, лекин эшитгани йўқ. Шунинг учун ҳам у таксирнинг орқасидан борди, хона эшиги олдида тўхтади, кулоқ солди, лекин у ердан тик этган овоз эшитилмади. Хўжайин калит тиркишидан мўраламоқчи бўлди, аммо ҳеч нарса кўринмади. У ковокхонага қайтди, кош қорайиб қолгани учун хизматкорга чирокларни ёкишни буюрди, сўнг кўчага чиқиб ўйлаб қолди, бош чайқади, бу билан ўз гумонлари ва ташвишини ифода этган эди.

Бирок, кўп ўтмай, тўғри ковокхона томонга келаётган полициячи Ристани узоқдан кўриб қувониб кетди. Ҳар куни мана шу соатда Риста ковокхонага шароб ичгани кирарди. У кечкурун овқат емас, унинг ўрнига икки стакан кизил шароб ичар, кейин оқ шаробга ўтарди. Шу билан кечки таом егандай бўларди.

Хўжайин уни чеккарокка тортди ва шивирлаб нималар бўлаётганини айтиб берди. Поп, оксоқол ва бакқол ўзларини ғалати тутишаётгани, хонага бекиниб олиб, пичирлашишлари, попнинг жуббаси остида аллақандай каттақон нарса олиб келиб, яшириб қўйишгани, бу ҳақда попдан суриштирганини, поп ундан шубҳаланишаётганини сезиб қолиб, турган жойидан кутургандай отилиб чопиб кетгани ва хонани кулфлаб олганини сўзлаб берди.

Полициячи Риста хўжайиннинг сўзларини эшитиб, ўйлай бошлади, ўйлади, ўйлади ва деди:

— Ҳм! Ҳм! Ҳодиса бу!

Полициячи Риста ҳар қандай чалкаш ишни “ҳодиса” деб атарди.

— Ҳеч шубҳасиз, бу ҳодиса! — тақрорлади у. Хўжайинга шароб олиб келишни буюрди, кечки овқат ўрнига ичди. У ўйлаб олиши керак эди.

Бир стакан шароб ўйлаб олишига етди. У хўжайинни чақирди ва попнинг эшигини тақиллатишни топширди. Ристанинг ўзи унинг ёнида жимгина турадиган, хўжайин попга бирон баҳона топиб айтадиган бўлди — шунда поп зора эшикни очар?

Шундай қилишди. Риста учинчи хона эшиги ёнига оёқ учида келди, хўжайин бўлса, кўркмасдан оёғини тапиллатиб келди ва эшикни тақиллатди.

— Ким у? — сўради таксир.

— Бу мен, хўжайинман. Сизга сув опкелайми?

— Бу ерда сув бор, — жавоб берди таксир.

— Марҳамат қилиб, эшикни очинг, — давом этди хўжайин, — мен сизга сочиқ ва совун беришим керак.

— Керак эмас! — деди таксир.

— Марҳамат қилиб, очинг, кеча бу ерда тунаган одамнинг шиппаги қолиб кетибди, шунга беришимизни талаб қилаётир.

— Очолмайман, — деди таксир. — Ўзим шиппакни қидириб кўраман ва кейин сизга олиб чиқиб бераман.

Бу гапдан кейин Риста билан хўжайин эшикдан узоқлашди. Полициячи Риста чинакамига ташвишга тушди.

— Ҳодиса, бу, ҳеч шубҳасиз, ҳодиса! — деб ғулдиради у тиш орасидан ва сирни билиб олиш учун барча чораларни кўришга қарор қилди. Бу сир фавқулудда муҳимга ўхшарди.

У хонанинг деразасидан мўралаш умидида ҳовлига чиқди, лекин поп пардани тушириб олганди. Аммо парда деразанинг факат пастки

қисмини тўсган, агар юқориқоқ кўтарилса, хонани кўриш мумкин эди. Хўжайиннинг ёрдами билан полициячи барча хизматчиларни чақириб олди. Хизматқор келди, отхонадан отбоқар чиқди, у ўзи билан паншахани олиб келди, чунки уни ёрдамга чақиритса, доим қуролланган ҳолда келишга одатланган эди. Қир қўқ пешбанд тутган бақалоқ ошпаз хотин, сочларини жингалак қилиб олган, оппоқ, тоза пешбанд таққан, оппоқ чулки ва қизил духоба шиппак кийган ходима ҳам келди. Ниҳоят, чироқ тозаловчи ҳам келди. У олдига пешбанд ўрнига шол тутиб олганди ва туриш-турмушидан, ҳозиргина бочкадан чиққандай, керосин ҳиди анқирди.

Риста барчага жим туришни буюрди ва нима гаплигини қисқача тушунтирди... Нарвон келтириб, деворга қўйишларини буюрди ва ўзи нарвонга чиқди. Деразадан мўралаб, ҳайратдан донг қотди. Яна бир марта мўралаб, уч марта чўқинди ва қизиксиниб қараб турган оломонга қарата нарвоннинг устида туриб, деди:

– Мўъжиза! Ҳеч қўрилмаган мўъжиза!

– Нима гап? Худо ҳаққи, тезроқ айт! – юқорига қараб турган оломон шовқин кўтарди.

Риста шоша-пиша пастга тушди, попнинг деразаси остида шовқин қилмасликлари учун барчани четроққа чақирди ва астагина, маънодор қилиб деди:

– Таксир бола туғиб қўйди!

Бу хабарни эшитиб, шу ерда турганларни яшин ургандай бўлди. Олдинига улар ҳайратдан жим бўлиб қолишди, сўнг муҳокамага ўтишди. Полициячининг сўзларидан заррача ҳам шубҳаланмаган хўжайин, шу заҳоти эслаб қолди:

– Менинг ёнимдан бирдан қочиб қолганидаёқ уни тўлғоқ тутганини пайқаган эдим. Афтидан, ҳамма иш шундан кейин бўлган.

Ходима уни кимдир чимчилаб олгандай бирдан чинқирди:

– Вой лаънати! – деди у. – Ҳали эрталаб ёнимдан ўтаётган пайтида менга кўзини қисиб қўйган эди. Уятсиз!

Бу буюқ мўъжизани эшитган чироқ тозаловчи қорнида қандайдир оғрик пайдо бўлганини сезди, ошпаз хотин бўлса, кўкрагига муштлаганча, ошпаз бўлиб ишга ўтганидан кейин эри бирданига семира бошлаганини тушунтира кетди. Биргина отбоқар тўлғоқ пайти мутлақо керак бўлмайдиган паншахани ерга ташлаб, шубҳа билдирди:

– Эй одамлар, кулоқ беринг, шунақа бўлиши мумкинми?

“Дунё кўрган” ходима бу қандай бўлишини ҳикоя қила кетди. У ана шундай яна бир воқеани ҳам биларкан. Буларни эшитган чироқ тозаловчининг қорнидаги оғрик янада кучайди.

Хизматчилар бу бўлиши мумкинми ёки йўқми, дея баҳслашавердилар, полициячи Риста хўжайин кузатувида яна учинчи хона эшига олдига келди ва эшикни ўзи тақиллатди.

– Ким у? – овоз берди таксир.

– Бирор ёрдам керак эмасми? – сўради Риста.

– Қанақа ёрдам, менга ёрдамнинг нима кераги бор? – бақирди таксир.

– Доя ёки бирон кексароқ хотин керакдир?

– Яна қанақа доя?! Мени тинч қўйинглар! Мени тинч қўймаётган ким ўзи?

– Полиция! – тантанавор оҳангда эълон қилди Риста.

Шу пайтда, худди осмондан тушгандай, эшик олдида оксокол ва бақкол пайдо бўлди.

Улар хоналарининг эшиги олдида нималар бўлаётганини тушунолмади, бир-бирига гарангсираб тикилишди.

– Сизлар таксир билан бирга бу хонани олганмисизлар? – уларга мурожаат қилди полициячи.

– Ҳа, биз, – деди иккови бараварига.

– Шу пайтгача қаерда юрувдингиз? Болага қарай оладиган хотинни қидириб кетганмидинглар?

Полициячи ҳамма гапдан хабардор эканини кўриб, улар тан олишди:

– Ҳа!

– Хўш, топдингларми?.. Бирок, – давом этди Риста, – энди кеч бўлди, таксир туғиб бўлди.

Оксокол билан Йова хайрон бўлишди, қулишларини ҳам, ер ёрилса-ю, қиришларини ҳам билишмади.

– Эшикни очинг, бу кишига ёрдам берамиз.

– Керак эмас, раҳмат, ҳеч қандай ёрдам керак эмас, – иш борган сари чигаллашаётганини кўрган Йова уларни кўндирмоқчи бўлди.

Бу вақт ичида ходима, ошпаз хотин, чироқ тозаловчи, хатто, хизматкор ҳам ковокхонани ташлаб, мўъжизани кўриш учун бу ерга югуриб келган эди.

Таксир буларнинг ҳаммасини эшитиб турарди ва илож қолмаганини тушуниб, эшикни очди. Оломон хонага бостириб кирди. Кроват устида ётган яп-яланғоч Милич чинқирарди. Таксир уни йўргаклашга қиришган, лекин улгурмаган эди.

Ходима қарс урди.

– Вой, қандай чиройли бола!

– Яна катталигини айтмайсизми, роппа-роса икки ҳафталик! – қўшимча қилди ошпаз хотин.

Таксир, оксокол ва Йова бир-бирига қарашди, уларнинг бир сўз айт-гулик ҳоли қолмаган эди. Ниҳоят оксокол ўзини зўрға қўлга олди ва полициячига деди:

– Марҳамат қилиб, барчага чиқиб кетишни буюр, ўзинг қол, биз сенга нима гаплигини тушунтириб берамиз.

Риста шундай қилди. Ҳамма чиқиб кетгач, у ўтирди, оксокол дарҳол тўртта қахва буюрди ва шундан кейин ҳаммасини бир бошдан: воқеалар қандай юз бергани, бошлик ҳузурида бўлишгани ва бошлик уларга қандай буйруқ берганини айтиб берди.

Шундагина Ристага бу ҳеч қандай “ходиса” эмаслиги аён бўлди. У бу бамаъни кишилар билан дўстлашиб олди ва уларни эртасига устомон бир адвокат билан таништиришга ваъда берди. Бу адвокат болани нима қилиш кераклигини уларга ҳаммадан ҳам яхшироқ ўргатиб қўяди.

Ташвишлардан қаттиқ чарчаган ва чакалок ёнида ухлаб қолган таксирни қолдириб, оксокол, Йова ва Риста ичиш учун ковокхонага кетишди.

Равшанки, Риста бошқаларга таксир ҳақиқатда ҳеч қимни туғмаганини ва бу иш ҳеч қандай “ходиса” эмаслигини эълон қилди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Полициячи Ристанинг саргузаштлари; мазмунига кўра романга ҳеч қандай алоқаси бўлмаса-да, ҳокимият вакилига ҳурмат юзасидан бу ҳикояни эшитиш зарур.

Полициячи, оқсоқол ва баққол Йова тун ярмида кайф қилиб ўтиришар ва ҳаммаси хайратланиб, чўқиниб кўйишарди – одам деганининг ҳаётида ҳаёлга ҳам келмайдиган ҳодисалар бўларкан-да.

– Ҳа, ҳар қандай иш бўлиши мумкин, – деб такрорлади полициячи Риста. – Бир куни ўзимнинг бошимдан ўтган бир воқеани сизларга ҳикоя қилиб берай.

Баққол Йова шу заҳоти яна бир литр шароб келтиришларини буюрди, полициячи оқсоқолдан тамаки олиб, янгидан махорка ўрай бошлади. Оқсоқол билан Йова эшитишга ҳозирланиб, яқинроқ сурилишди. Риста олдида турган стаканни бўшатди, баққол шу заҳоти стаканни тўлдириб қўйди. Полициячи ҳикоясини бошлади:

– Бу воқеа Белградда бўлган эди. Ўша вақтлари мен бир киссавур ва қаллоб эдим...

Оқсоқол билан Йова, худди буйруқ берилгандай, бир вақтнинг ўзида ғайрихитийрий равишда қўлларини ҳамён турган киссаларига юборишди. Уларнинг кўзлари олайиб, худди олов куйдиргандай, Ристадан нарироққа сурилишди.

– Ҳайрон бўлманглар, кўркманглар ҳам, – хотиржамлик билан давом этди Риста. – Шунинг учун ҳам мен ҳозир энг яхши полициячиман. Барча йирик давлатларда бўлгани сингари, бизларда ҳам қаллоб ва киссавурларни полициячиликка олишади, чунки улар, азизларим, ҳали полициячи бўлишга улгурмаганларнинг бутун сир-асорларини билишади.

– Тўғри айтяпсан, – дейишди ҳаяжонланган оқсоқол ва баққол, сўнг яна Ристага яқинроқ сурилишди.

– Ҳеч қачон киссавур бўлмаган яхши полициячини кўришни жуда хоҳлаган бўлардим, – деди аллақандай ғурур билан Риста. – Дўстим, бозорда кезиб юрарканман, ҳар қандай юлғичнинг қалласидан нима ўтаётганини, қўли нима хоҳлашини, оёғи қаёққа олиб боришини беш қўлдай биламан.

– Тўғри, – тасдиқлашди энди мутлақ ишонч ҳосил қилган оқсоқол билан баққол.

– Ҳар қандай ишнинг ҳам кўзини билиш керак. Доктор бўлиш учун ўқиш керакми?

– Ҳа, – дея бир оғиздан жавоб берди оқсоқол билан баққол.

– Судья ҳам олдин ўқиши керакми?

– Ўқиши керак.

– Ҳа, шунақа! Полициячи-чи? Ҳамма нарсани биладиган тайёр полициячи осмондан тушади, деб ўйлайсизларми? Йўқ, биродар, полициячи бўладиган одам олдин муттаҳам, кейин киссавур бўлиши, сўнг ватан олдидаги бурчини бажариши учун армияда қанча хизмат қилиши керак бўлса, шунча йил жандармлик қилиши, ана ундан кейингина полицияга ишга ўтиши керак. Мана шунинг учун ҳам, биродар, менинг тажрибам катта. Каминага ўхшаш тажрибали полициячидан лоақал яна биттасини менга кўрсат, ҳеч бўлмаса биттагинасини кўрсат!

– Бунақаси йўқ! – дейишди оксокол билан баккол. Ҳолбуки, улар Ристадан бошқа биронта полициячини танимас эдилар.

Одамларни ўзининг билимдонлигига ишонтирганидан мамнун бўлган Риста, гарчи қўлидаги махоркани чекиб тугатмаган бўлса-да, яна оксоколнинг тамаки халтачасини олиб, махорка ўрай бошлади. Бироз жим қолди, сўнг ўзининг ўғрилиқ тарихини хикоя қилаётгани эсига тушиб, давом этди:

– Сизларга айтганимдай, бу воқеа Белградда бўлганди. Бир куни Калемегданда сайр қилиб юрган эдим. Пўрим кийиниб олганман, ўзим ҳам келишган йигитман, ҳозиргидай эмас... Хуллас, сайр қилиб юрибман, атрофга қоронғи ҳам тушиб қолган, одамлар уй-уйларига тарқалган. Фақат бир тахта ўриндикда бир эркак билан бир аёл ўтирибди. Йигит хушбичим, аёл бўлса, янада сулуврок. Жуда гўзал, бегойимлардан экани дарҳол кўзга ташланади, эгнидаги кўйлаги жуда чиройли. Мен уларга яқинроқдаги бошқа ўриндикқа ўтирдим, лекин эшитаётганимни билиб қолишмасин деб, орқа ўгириб олдим. Уларнинг гап-сўзларидан эр-хотин эканликларини билиб олдим. Эри кундузги поездда қандайдир иш юзасидан Нишга кетаётган экан.

“Тушунсанг-чи, – деди эр хотинига, – пулни столимнинг ғаладонида қолдирдим. Сенга қалитни ташлаб кетаман, ўзим эса, кечга яқин Нишга етиб оламан. Лекин иш қачон – ўша куними ёки эртасига битадимми-йўқми, буни билмайман. Ишни битирган заҳоти сенга “Пул жўнат” деб телеграм-ма юбораман. Сен пулни олиб, менга телеграф оркали жўнатасан”.

“Яхши, – деди хотини, – лекин пулни ўзинг олиб кетаверсанг бўлмайдимми?”

“Йўқ, айтганимдай қилиш керак, – жавоб берди эр, – бу менинг режам. Мен пулим йўқ, деб муғомбирлик қилмоқчиман. Агар найранг иш бермаса, сенинг отангдан қарз сўрадим, у топганини менга жўнатди, қолганини Белградга қайтганимдан кейин ўзим юбораман, дейман”.

Улар шу тарзда анча гаплашиб ўтиришди, мен кулоқ диккайтириб ўтиравердим, чунки гап пул солинган ғаладон устида бораётганди. Бу пулларни ўз чўнтагимга солиб олсам ёмон бўлмас эди-да.

Улар ўринларидан туриб, кета бошладилар, мен яшаш жойларини билиб олиш учун бироз орқароқда икковига эргашиб кетавердим. Шу тариқа уларни уйларигача кузатиб бордим. Кейинги куни бу жаноб ҳақиқатан ҳам жўнаб кетганини ўз кўзим билан кўриш учун вокзалга бордим. Ундан кейин зарур маълумотларни тўпладим ва ўзимга керакли барча гапларни билиб олдим.

Биринчи бўлиб билиб олганим шу бўлдики, улар бор-йўғи икки хонали уйда яшар эканлар. Бир хонадан кўчага, иккинчисидан ҳовлига чиқилар экан. Хоналар ёнма-ён, лекин ҳар бирининг эшиги ва даҳлизи бор. Яна шуни ҳам билиб олдимки, уй эгалари кўча томондаги хонада ухлар эканлар, болалари ҳам йўқ экан. Биттагина оксоч қиз уларнинг хизматини қилар, кечки пайт тунагани онасиникига кетар экан. Хуллас, ҳаммаси кўнгилдагидай, бундан аъло бўлиши мумкин эмас.

Яна шуни билиб олдимки, жўнаб кетган жанобнинг исми Младен Петрович, хотининики – Ленка экан.

Буларнинг ҳаммасини билиб олганимдан кейин пулни қўлга кириштиш режасини туздим. Эшик ёки деразани синдириш, уйга куч ишлатиш

йўли билан киришни истамадим, чунки бу қароқчилик ҳисобланади. Мен қароқчи эмасдим ва қароқчи бўлгим ҳам йўқ эди. Мен пулни чиройли бир усул билан олмоқчи эдим.

Бир эски телеграммани топдим, ўчирғични олиб, ёзувларини ўчирдим, сўнг ўтириб, бундай деб ёздим: “Ленка Петровичга. Белград. Бу телеграммани олган захоти, ҳатто кечаси бўлса-да, пулни жўнат. Младен”.

Режам бундай эди: тахминан ярим кечаси Ленка ухлаётган хона деразасини тақиллатаман; у деразани очади, мен телеграммани бераман. Уйқусираб тургани учун у телеграммадаги эски сўзлар ўчирилиб, янгиси ёзилганини пайқамайди. Шундан кейин ундан жавоб бўладими, деб сўрайман. Мен гўё телеграмма ташувчиман ва унга хизмат қилишдан мамнун бўламан. У ё менга ишониб уйга таклиф қилади, уйга ҳеч қандай қуч ишлатмай кириб олганимдан кейин нима қилишни ўзим биламан – пулсиз кетмайман ёки мендан кутиб туришимни илтимос қилади, чунки телеграфга ўзи боришни хоҳлаётган бўлади. Аммо кечаси юришдан қўрккани учун, мен уни кузатиб бораман, пулни қандай олиш эса – менинг ишим.

Янада кўпроқ ишонч ҳосил қилиш учун кечкурун телеграфга бордим ва Младен Петровичнинг хизматкориман, у Нишга кетган ва бекам унга телеграмма бор-йўқлигини сўраш учун мени юборди, дедим. Мен телеграмма келган-келмаганини билишим керак эди. Ҳар эҳтимолга қарши телеграмма ташувчинини огоҳлантириб қўйдим: “Агар телеграмма кечаси келса, бекамни уйғотманг, эрта тонгданок телеграммани олишга ўзим келаман”.

Ҳамма ишни мана шу тарзда йўлга қўйиб, тунни кута бошладим...

Шу ерга келганида полициячи Риста ҳикоясини узди, оксоқол билан Йова, ҳатто, миқ этишмади; улар дамини ичига ютиб, давомини кутиб туришарди, чунки энг кизиғи олдинда.

Риста қахва буюрди, махорка кулини коқди, эснади ва давом этди:

– Қоронғи тушди, худди буюртма берилгандай, зимзиё, осмонда битта ҳам юлдуз кўринмайди, кўзингни йириб қарасанг ҳам ҳеч нарса кўролмайсан. Шамол гувиллаб эсиб турибди, худди бу иш учун пул тўлашгандай. Мен “Кўшчи” ковоқхонасига бордим, уйқуни қочириш учун бир неча финжон қахва ичдим, шароб ичганим йўқ, ишга борганда хушёр бўлишни афзал кўраман.

Уч финжон қахва ичгач, соатга қарадим. Ўн бешта кам ўн икки. Ишга чиқиш вақти келди, деб ўйладим. Изимни чалкаштириш учун, ҳар эҳтимолга қарши, ресторан хизматчисидан: “Бу ердан шифохонага қандай қилиб тезроқ бориш мумкинлигини айтилмайсанми?” деб сўрадим. У менга йўлни тушунтирди, қахванинг пулини тўладим-да, пастга “Икки ок каптар” ковоқхонасига, у ердан Младеннинг уйига кетдим.

Ўнгга, чапга қарадим – ҳеч ким йўқ. Парвардигор ёрдам берсин, дея олдин чўкиниб олдим, сўнг деразани урдим: так, так, так.

Бироз кутдим, нафас олишга ҳам кўқиб турибман. Дераза астагина очилди, оркасида Ленка хонимнинг ўзи кўринди, чиройли, яланғоч қўлини узатиб, менга калитни берди.

Бунинг маъносини тушуна олмай, гангиб қолдим, у бўлса, шипшиди:

– Бу дахлизнинг калити, лекин эҳтиёт бўл, оёқ учида киргин, бугун кўшни хонада қайнонам ухляпти.

Калитни олдим, жавоб берай деб эндигина оғиз жуфтлаган эдим, дераза ёпилди. Шундагина мен мўъжиза рўй бераётганини фахмладим. Ё худо, деб ўйладим, бундан ҳам яхшироқ нима бўлиши мумкин: ахир унинг ўзи калитни берди-я! Агар эшикни ўзим очиб кирсам ҳам, бу карокчиликка кирмайди.

Мен хотиржамлик билан ҳовлига кирдим, шошилмай дахлиз эшигини очдим, ичкаридан қулфладим, сўнг ётокхона каерда эканини билганим учун, оёқ учида ўша ёкка йўналдим. Ётокхонага кирар-кирмас, Ленка хоним кроватда ётган жойида шивирлади:

“Шамни ёкма, қайнонам кўриб қолади. Коронғида ечин-да, ёт!”

Нима қилиш керак, деб бир зум ўйлаб қолдим, сўнг бўйсунишга қарор қилдим – коронғида ечиндим ва ётдим...

У мени қаттиқ кучоклади, ўпди ва пичирлай кетди:

“Буни қара-я, бугун мен билан бирга тунасин деб эрим онасини олиб келди, илгарилари ҳеч қачон бундай қилмасди. Афтидан, онаси мени кўриқлайди, деб ўйлаган бўлса керак. Каллаварам, ўзи мени кўриқлай олмаган бир вақтда, бу шарт кетиб парти қолган кампиршо кўриқлай олармиди?!”

Оғиз очишга кўрқиб, индамай ётавердим.

“Шунинг учун ҳам сенга кечроқ келгин, деб ёзиб юборган эдим. Кампир қаттиқроқ ухлаганда”.

Яна мени ўпиб, эркалай бошлади, мен ҳам... сизга қандай айтсам экан... мен ҳам қарздор бўлиб қолмадим...

Эркалашлар ва бўсалар ниҳоясига етди дегунча, у бирдан эслаб қолди ва деди:

“Бу нимаси, мўйловинг қани?”

У вақтлари мен ёш эдим, ҳали мўйлов қўймагандим.

“Менда ҳеч қандай мўйлов бўлмаган”, – дедим.

“Қанақасига бўлмаган, сенга нима бўлди, Йован?”

“Менинг исмим Йован эмас”.

“Йован!”

“Худо ҳақки, хоним, мен рост айтяпман. Мени Риста дейишади”.

“Йован!” – чийиллади у ва сал нарироқ сурилди.

“Йўқ, Йован эмас, Риста!”

Шунда у телбаларча қалтираб гугурт қутисини олди, битта чўпини ёкиб, юзимга яқинлаштирди ва мутлақо нотаниш одамни кўриб, гугуртни пуфлаб ўчирди ва чинқирмоқчи бўлди, лекин кўрққани учунми ёки қайнонасини уйғотиб юборишдан чўчигани учунми, чинқира олмади, сўнг бошини ёстиқ билан бостириб, йиғлай бошлади.

“Хоним, менга қулоқ сол, йиғлама, яхшиси туриб ўтир, гаплашамиз”, – хотиржамлик билан уни ишонтиришга уриндим мен.

Лекин у, ҳатто, қайрилиб қарагани ҳам йўқ, йиғлайверди.

“Хўп майли, – дедим, – йиғлагинг келса, йиғлайвер, мен ҳам тескари ўгирилиб ухлайман. Эрталаб ўзинг кетишимни илтимос қиласан, мен бўлсам, кетмайман. Мен бу ерда маза қияпман, бундан яхшиси бўлиши мумкин эмас”.

Бечора жувон шундай бўлишини сезиб, йиғидан тўхтади, менга ўгирилди ва кечирим сўрай бошлади:

“Марҳамат қилиб, мени кечиринг, бу хато бўлди”.

“Ҳечкиси йўқ, ҳечқиси йўқ, – дедим, – сиз ҳам мени кечириг!”

“Марҳамат. Лекин сиз бегона киши экансиз, шарманда бўлдим...”

“Ахир сиз эрингизни эмас, бегона кишини кутмаётганмидингиз?”

“Сиз ҳақсиз, – деди у эшитилар-эшитилмас, – лекин у менинг болаликдаги дўстим. Ох, қандай даҳшат, қандай даҳшат... Марҳамат қилиб айтинг, мен ким билан... шарафига муяссар бўлдим... Сиз кимсиз?”

“Биласизми, хоним, сиз учун менинг кимлигим қизиқми ёки нима билан шугулланишим муҳимми?”

“Нима билан шугулланасиз?”

“Сизга очик эътироф этайки, мен ўғриман”.

Бечора аёлнинг томоғи тикилиб, йўтал тутди, сўнг ҳўнграб юборди ва бошини ёстикка буркаб олди, худди ярадор охудай титрай бошлади.

Қўркуви ўтиб кетсин деб, бироз йиғлаб олишига қўйиб бердим, сўнгра хотиржамлик билан астагина дедим:

“Қўркманг, мен беозор ва яхши одамман, факат пулни яхши кўраман”.

“Менда пул йўқ, йўқ, йўқ”, – чийиллади у ёстикдан бош кўтармасдан.

“Нега йўқ бўларкан? Пулингиз бор. Стол ғаладонида турибди!”

У сесканди.

“Мен ёрдам сўраб додлайман!”

“Марҳамат, – такаллуф ила рози бўлдим мен, – додлайверинг! Қайнонангиз келади ва мени қанчалик ҳарорат билан қучиб ўпганингиз, эркалаганингизга икром бўламан. Негга энди икром бўлмаслигим керак? Икром ҳар доим вазиятни юмшатади”.

Ўзини қаёққа урса ҳам, йўл ёпиқ эканини кўрган Ленка хоним тўшақ устида қаддини ростлаб ўтирди. Модомики, хоним ўтирган экан, ётиш одобдан бўлмайти. Мен ҳам туриб ўтирдим ва биз гапни давом эттирдик.

“Майли, сизга нима керак, айтинг?” – деди у катъий қилиб.

“Шунчаки арзимаган нарсга, стол ғаладонидаги пул керак холос!”

“Мен бу пулни сизга беролмайман, бу ўз эридан ўғирлаш бўларди”.

“Э худо, мени ҳозиргина тўшагингизга олиб, эрингизга нисбатан ўғирлик қилмадингизми?”

У яна йиғлай бошлади ва балки, нариги хонадаги қайнонаси кроват устида у ёқдан бу ёққа ағдарилмаганда, яна узок йиғлаган бўларди. Ленка хоним шу заҳотиёқ кафти билан оғзимни тўсди.

“Тсс!”

“Мен жон деб жим ўтираман, лекин биз савдолашишни тўхтатишимиз керак-да”.

“Тсс!” – яна шивирлади у ва мурдадай қотиб қолди. Мен ҳам дамимни чиқармадим, кампир ухлаб қолди, деган қарорга келганимиздан кейин, гап давом этди.

Ленка хоним ўша пулларга тегманг, деб ёлвора бошлади, ҳар сафар менга керак бўлиб қолганида йигирма-ўттиз динор бериб туришга ваъда берди.

Виждонимни ўртага солиб айтайки, унга раҳмим келди ва рози бўлдим.

“Бутун ҳам менга йигирма-ўттиз динор берасизми?” – деб сўрадим.

“Сизга эллик динор бераман”.

“Бўпти, келишдик. Мени шунчалик яхши қутиб олганингиз ва меҳмон қилганингиз учун раҳмат”.

“Яна бир савол бор. Сиз виждонли кишимисиз?”

“Шу ҳам гап бўлди-ю, албатта, виждонли одамман!”

“Ёлвораман, бўлган ишни ҳеч қачон ҳеч кимга айтманг, акс ҳолда мен ўзимни ўлдираман”.

“Ўзингизни ўлдириб ўтирманг – керак бўлганида менга пул бериб туришингиз лозим. Ишонаверинг, ҳеч кимга айтмайман”.

Кийиниб эллик динорни олдим ва қандай келган бўлсам, шундай чиқиб кетдим. Хайрлашув олдидан у менга деди:

“Биласизми, сиз ҳалол ўғри экансиз!”

“Ўў, менга хушомад қиялпсиз”, – деб жавоб бердим ва уни яна бир марта ўпмоқчи бўлдим. Лекин у бундай қилманг деб ўтинди.

“Етар, – деди у. – Қанча ўпишиш мумкин?”

– Хуллас, ўша кечани ана шундай ўтказдим, – дея ҳикоясини тамомлади полициячи Риста. – Кейин менга ҳар гал пул керак бўлиб қолганида, олиб турдим. Аёл у уйдан бошқасига кўчиб кўрди, лекин ҳар гал уни топиб борардим.

Факат бир йилдан кейингина унинг изини йўқотдим.

Полициячи Риста жим қолди, соат ярим кеча бўлганини билдириб, занг урди. Оксоқол пул тўлаш учун столи тақиллатиб, мудраётган хизматчини чақирди. Полициячи Риста керишди ва эртасига эрталабдан келиб, уларни адвокатга олиб боришга яна бир марта ваъда бериб, чиқиб кетди. Оксоқол билан бакқол ҳам ўз хоналарига йўл олишди. Йўл-йўлакай ҳозиргина Риста айтиб берган ажойиб ҳодисадан олган таассуротларини ўртоқлашиб кетишди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Адвокат Фичанинг идораси

Аллақандай бўладими ёки мутлақо аниқми, хуллас исталган шаҳарчанинг чеккасида ковоқхоналар ишлайди. Бу искирт ковоқхоналарнинг кенггина ховлисида ҳамиша деҳқонларнинг аравалари турган, бўйинтурукка боғланган хўкизлар олдида ташланган пичанни чайнаётган бўлади. Бу ковоқхоналар доим бозордан қайтган ва бир-икки стакан ароқ ичиш ёки бирга кетиш учун шерикларини кутгани кирган деҳқонларга тўлади.

Ана шундай масканлардан бири, “Националь халқ меҳмонхонаси” деган дабдабали ном қўйилган ковоқхонанинг алоҳида хонасида адвокат Фичанинг идораси жойлашган эди. Идорага ковоқхонадан ойнаванд эшик орқали ўтиларди. Гарчи эшиги ойнадан ясалган ва пардаси бўлмаса ҳам, ичкарида нима борлигини кўриш амримаҳол: узок йиллар давомида пашшалар худди асаларилардек қаттиқ меҳнат қилиб, ойнани нукталар билан шу даража бежаб ташлаган эдиларки, энг қалин парда ҳам унинг ўрнини босолмасди.

Ковоқхона ковоқхонадек эди, у бошқаларидан сира фарқ қилмасди. Гардиши қачонлардир кўк рангда бўлган кўзгу, князь Михайлонинг портрети, ов саҳнаси, Максимилианнинг отилиши ва бошқа картиналар осийлиқ. Бизнинг насрда қалам тебратувчи адибларимиз ўз ҳикояларида иккинчи даражали ковоқхонани тасвирламоқчи бўлсалар, ана шундай нарсаларни қаламга олишади.

Фичанинг идораси – ари уяси каби ашёларга тўлиб кетган торғина хона. Бу ерда, энг аввало, адвокатнинг газета ёйилган столи, яъни

ковокхоналарнинг одатдаги столи кўзга ташланади. Стол устида қоғозлар, довотиға сиёҳ тўлдирилган эски тахта ёзув тўплами, ярмиғача сиёҳга беланган бир нечта ручка, муковасиз, касмоқ босган китобча, муковасиз, титилиб кетган таквим ва, ниҳоят, қандайдир кодекс турарди. Бу кодекснинг ҳам муковаси ва қўпгина саҳифалари йўқ. Бу саҳифаларнинг Фичага кераги бўлмаган бўлса керак, чунки унинг миҳозлари Фичанинг қонунларни “беш қўлдаи билишига” ишончлари қомил.

Тўғри, у ҳеч қаерда ўқиб маълумот олмаган. Олдиниға Фича тикувчининг шогирди, сўнгра бир неча йил давомида иш ўрганувчи ҳодим бўлган, кейин эса бозорда даллолик қилган, энди эса, мана адвокат. Бироқ ҳеч қим ишни унингдек қойиллага олмайди. У жамоага ҳам, уезд девонхонасига ҳам югуради; тухматни ҳам, шикоятни ҳам, ҳуллас, нима хоҳласанг, шуни боплаб ёзиб беради. Бундан ташқари, қимдир ниманидир олмоқчи ёки сотмоқчи бўлса, у шу ерда ҳозиру нозир, ёрдам беради; шартномани бекор қилмоқчи бўлсанг, бунинг ҳам урдасидан чиқади. Ёнг муҳими, у ҳеч қандай ишдан бош тортмайди, тери сотиб олади, бўйинтуруқларни сотишга ёрдам беради, оқсоч ёллаб беради, агар хоҳласанг, ҳатто, бозордан сен учун товук ҳам сотиб олади. У ҳар қандай хизматга тайёр, ҳар қандай ишни дўндиради, аммо адвокатлик амалиётини ўзининг асосий иши, деб ҳисоблайди – бу машғулотни билан фахрланади ва уни ўзининг асл касби деб билади.

Моҳият эътибори билан, у умрида бирон марта суд ишида қатнашмаган, лекин уезд девонхонаси ва округ бошқармаси, шунингдек, жамоа судларининг архивларида унинг қўли билан ёзилган аризалар, тухматлар ва шикоятлар даҳшатли равишда тўлиб ётибди. Шуниси борки, бу қоғозлар шунчаки оддийгина ёзилган эмас, балки қандайдир кодекслар ёки қонунларнинг моддалари услубида ёзилган.

У барча моддаларни жуда яхши билади. Бир деҳқон унинг ёнига келади ва арзи ҳол қилади, у эшитади, эшитаркан, бу ҳолга алоқадор моддаларни мингиллайди.

– Менинг, – дейди деҳқон, – қўшним Миловандан етмиш икки ақча қарзим бор эди...

– Бир юз ўн тўртинчи модда! – тўнғиллайди Фича.

– Нима дединг?

– Ҳеч нима, ҳеч нима, – жавоб беради Фича. – Мен тегишли моддаларни эслайман. Давом этавер!

– Ундан етмиш икки ақча қарзим бор эди, дедим. Бу қарзни Юрьев қуниғача деб олган эдим.

– Уч юз ўн олтинчи, – мингиллайди Фича.

– Лекин шундай бўлдики, – давом этади деҳқон, – мен сизимни сотдим ва Милованга қарзини муддатидан бир ой олдин қайтардим.

– Қирқ олтинчи, “б”!..

– Мен у билан рисоладагидек тўла ҳисоб-китоб қилдим деб ўйладим. Фоизини ҳам, давлат йиғимини ҳам, ҳаммасини тўладим...

– Қирқ олтинчи, “а”.

– У бўлса, мендан Юрьев қуниғача фоиз тўлашимни талаб қила бошлади, чунки ана шунга келишганмиз дейди.

– Икки юз бешинчи, икки юз олтинчи ва икки юз еттинчи.

– Хўш, бунга сен нима дейсан? – сўрайди деҳқон Фичага тикилиб.

– Сенга нима ҳам дейиш мумкин, азизим, – дейди кўлини ишкалаб Фича. – Бу иш расмий жиҳатдан ҳам, конуний нуктаи назардан ҳам оддийгина иш эмас. Оддий ишни, азизим, шунинг учун ҳам оддий деб айтишадики, у конуннинг фақат бир моддасига асосланади ва осонгина ҳал қилинади. Тўғри, гоҳо бу қайси модда эканини дарров пайкаш қийин, лекин топдингми, азизим, ишни ўзинг ҳам юритаверасан, адвокатнинг ёрдами ҳам керак бўлмайди.

– Тўғри, – дейди деҳқон Фичадан кўз узмай. У Фичанинг билимдонлиги ва ростгўйлигидан хайратда қолади.

– Бирок, – давом этади Фича, – иш биттадан кўпроқ моддага асосланса, у оддий бўлмай қолади. Мана, масалан, сенинг ишинг қуйидаги моддаларга тегишли: бир юз ўн тўртинчи, уч юз ўн олтинчи, қирк олтинчининг “а”, “б” бандлари, икки юз бешинчи, икки юз олтинчи ва икки юз еттинчи.

– Ол-а! – хайрон бўлади деҳқон. – Атиги йигирма ақчага шунчалик модда тўғри келарканми? Менимча, бунча модда бир хумча олтинга тўғри келса керак.

– Нима ҳам қилардик, азизим, конун шунақа, моддалар шунақа. Ахир, моддалар судга келган бир гуруҳ одам ёки гувоҳ эмас-да, икки кишининг ўзи етади, қолганлар уйларига кетаверишсин, дейдиган. Шундайми?

– Шундай, – унинг фикрига қўшилади деҳқон.

– Ана кўрдингми! Сенинг ишинг оддийгина эмас, шу боис бунча модданинг уддасидан чиқиш учун катта маҳорат керак. Кўряпсанми, азизим, уч юз ўн олтинчи модда: Милованга пул берган кунинггача фоизни тўла дейди. Қирк олтинчи “б” модда бўлса: ўзингни у ёқ бу ёққа ташлама, Милованга Юрьев кунигача фоиз тўла, дейди!

– Қулоқ сол, – дейди деҳқон ўйлаб олгач, – “б”га қараганда бу уч юз ўн олтинчи модда тўғрироқ экан, агар қўлингдан келса, мени ана шу моддага кўра суд қил.

– Яхши, лекин икки юз бешинчи модда: фақат бир моддага кўра судлашга ҳақкинг йўқ, сен барча моддаларни чақиришга мажбурсан, бизларнинг ҳаммамиз опа-сингилдай ҳалол ва ҳурматли моддалармиз, бахтли дамларда ҳам, бахтсиз дамларда ҳам бизни ажратиб бўлмайди, дейди.

– Ўх-хў! – дейди деҳқон энсасини қашиб. – Хўп яхши, муҳтарам Фича, менга нима қилишни маслаҳат берасан?

– Азизим, мен эмас, балки конун маслаҳат беради; конун қанақа маслаҳат берса, шундай қиласан!

– Хўш, конунинг нима дейди?

– Қирк олтинчи “а” модда бундай дейди: агар иш мураккаб бўлса, адвокатга бор, пулингни аямасдан унга яхшигина ҳақ тўла, акс ҳолда, кейин қимматроққа тушасан.

– Мен тўлайман, муҳтарам Фича. Мен бош тортаётганим йўқ-ку, лекин қанча?

– Азизим, даъво учун менга тўрт динар берасан ва, ўз-ўзидан тушунарлики, бошқа харажатлар қанча чикса, шунча тўлайсан.

– Тўрт динар?! – кўркиб кетди деҳқон. – Милован мендан худди шунча талаб қияпти.

– Биламан, лекин сен тўрт динарни эмас, ўз шон-шарафингни химоя қиласан. Тўғрими?

– Эээ...Тўғри.

Шундай қилиб улар келишиб олишади. Фича тўрт динорни олади ва шон-шараф учун даъво очади, бу даъво иши олти ойча давом этади, борган сари кўпроқ янги-янги чикимларни талаб қилади ва деҳқонда ўз шон-шарафини қайта тиклаш умиди борган сари чиппакка чикиб бораверади.

Риста тақсир, оксоқол ва баққол Йовани эртаси куни мана шу Фичанинг хузурига олиб келди. Гўдакка оксоч қараб турадиган бўлди, чунки энди уни яширишнинг кераги бўлмай қолганди.

Адвокат Фича янги мижозлар кириб келганида хом тери харид қилиш ишини эндигина ниҳоясига етказган эди. Риста уларни қисқагина қилиб таништирди ва эшикка йўналди. Аммо бўсағада тўхтаб қўшимча қилди:

– Менга қара, Фича, улар учун астойдил ҳаракат қил, улар яхши, ҳурматли кишилар. Уларни фалокатдан қутқарсанг, менга ёрдам қилган бўласан.

Таксир, оксоқол ва Йова Ристанинг орқасидан миннатдорчилик билан қараб қолишди, сўнг Фичага ўгирилишди.

Фича столи орқасида туриб уларни кузатаётганди. У пакана, бўйни йўғон, сочи тўкилган, биткўз одам эди. Эғнида ранги ўчиб кетган узун камзул ва дағал матодан тикилган янги сарик шим. Бу шим ҳали бир марта ҳам ювилмагани учун худди картонга ўхшар, ҳар бир букламида каттик бурмалари билиниб турарди. Оёғида кўринишига қараганда ёғ суртилган, бир неча ойдан бери этикмой кўрмаган, пошналари ейилиб, четга қийшайиб кетган бошмоқ. Бир сўз билан айтганда, у ўзида борини яқинига беришга тайёр яхши одамга ўхшарди, аслида эса у яқинининг борини олган бўларди.

– Демак, сизлар Прелепницаданмисизлар? – дея гап бошлади Фича.

– Ҳа, – деб жавоб берди оксоқол ва Прелепница қишлоғининг бошига тушган жамоанинг боласи билан боғлиқ барча кўнгилсизликларни ҳам, уезд бошлиғининг қарорини ҳам ҳикоя қилиб берди.

У ҳикоя қиларкан, Фича олтита қонундан ўн тўртта турли модда-ни тилга олди. У жиноят кодекси, фуқаролик ҳуқуқи, нархлар, мактаб тўғрисидаги қонунларни, сўнг қишлоқ қовоқхоналари ва, ниҳоят, уезд ва округ йўллари тўғрисидаги қонунларни эсга олди. Бу қонунларнинг баён этилаётган ишга нима алоқаси борлиги адвокатлик сири эди. Лекин олдиндан фақат шуни ишонч билан айтиш мумкин эдики, бу иш оддийлар қаторига кирмас, яъни “қонуннинг биргина тегишли моддасига асосланмайдиган” ишлар сирасидан бўлиб, бир-бирига ташланишга ва бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр турган кўпдан-кўп моддаларнинг аралашувини тақозо этарди. Бу моддаларни Фича яраштириши, уларга моҳиятан опа-сингил эканликларини, шу боисдан ўзаро тинч ва аҳил бўлишлари кераклигини эслатиб туриши мумкин эди ҳолос. Ишнинг ҳолати ана шундай эди.

Оксоқол ўз ҳикоясини тугатгач, Фича чуқур ўйга толди ва бармоқлари билан столни тақиллатаверди. Таксир, оксоқол ва баққол ҳам Фичага худди санамга қарагандай бақрайиб, ўйга толдилар.

– Худо ҳақки, қонуний ва расмий жихатдан бу жуда ғайриоддий иш, – деди Фича бошини чайқаб, сўнг қаддини ростлади ва оксоқолнинг кўзларига тикилди.

– Азизим, менга айт-чи, уезд бошлиғининг қарорига норозилик билдиришимизни хоҳлайсанми?

Оқсоқол бўйнини қашиди.

– Норозилик билдиргимиз келмаётганга ўхшайди, ишни яхшилиқ билан битиришни хоҳлардик; ҳаммамиз одаммиз, жанжаллашининг нима кераги бор?

– Бўпти! – деди Фича ва яна чуқур ўйга толди.

Фича умрида биринчи марта моддаларни қалаштирмади, гапни айлантормади, узок ва батафсил ўйлади, жиддий ўйлади. Ўй суриб бўлгач, сўради:

– Боланинг ёши нечада?

– Ҳали икки ҳафталик бўлгани ҳам йўқ, – жавоб берди таксир. У кун ҳисоблашга бошқаларга қараганда устарок эди.

– Ҳм, ҳм! – деди Фича ва яна ўйлашга тушди.

Адвокатнинг бунақа узок ўйлайверишидан таксир ҳам, оқсоқол ҳам, Йова ҳам чўчий бошлади. Наҳотки, аҳвол шу даражада жиддий бўлса? Аммо... бошқа илож йўқ, адвокатнинг ҳулосасини кутиш керак.

Нихоят Фича уларга қаради, иш ўнгидан келгани кўриниб турарди, чунки адвокат ўзидан мамнун бўлиб, хурсандчилик билан кулимсиради.

– Биласанми, азизим, биз бу ишда расмий томондан ҳам, қонуний томондан ҳам биронта тегишли моддага асосланиб ўтирмаймиз, уни хусусий тарзда, қонунларни четлаб ўтиб ҳал қиламиз.

– Қанақа қилиб? – сўради утқови хурсандчиликдан кўзлари қисилиб.

– Мана шундай қиламиз: сиз менга бирварақайига юз динор берасиз, мен бўлсам, болага ғамхўрлик қилишни ўз зиммамга оламан, уни қаёққа, кимга бериш – менинг ишим. Бироқ мен болага энг яхши келажакни таъминлаш учун барча ишларни қилиш мажбуриятини оламан.

Утқовининг кайфияти кўтарилди ва айни чоғда қовоқлари осилди. Боладан биратўла кутулиш – жуда соз, бундан яхшиси бўлмайди, лекин юз динор тўлашни улар зўр муваффақият деб ҳисобламаётган эдилар. Бироқ оқсоқол ҳар эҳтимолга қарши биринчи ярим йил учун йиғилган солиқлардан ана шунча пулни олволган эди.

– Бу кўплик қилмайдими? – сўради оқсоқол.

– Агар бу сиз учун кўплик қилса, болани олиб кетинглар, балки қишлоқда болани боқиш арзонроққа тушар.

– Шундайку-я, лекин...

– Нима лекин? Мен сизларга дўстларим деб шундай деяпман, сизлар бўлсангизлар кўп деб инқиллаласизлар. Нимаси кўп экан? Ойига ўн динор десанг ҳам бўлади, лекин бир йилга ҳам етмайди, агар бир умр боқишга тўғри келса-чи?

Бироз пичирлашиб олишгач, оқсоқол қопчиқнинг оғзини ечиб, юз динор қумуш пулни санади, Фича билан қўл ташлашди ва ўпишди, ярим соатдан кейин таксир Милични яна жуббасининг остида олиб келиб, Фичага берди. Фича гўдақни шу заҳотиёқ хотинига элтиб берди.

Шундай қилиб жамоа бошқармасининг мактубига илова сифатида қишлоқни бир умрга таъқиб қилмоқчи бўлиб турган кўнгилсизликдан Прелепница бирийўла қутулди-қўйди.

(Давоми келгуси сонда)

ЙОҲАНН ВОЛФГАНГ ГЁТЕ

(1749–1832)

ШЕЪРИЯТ ВА ҲАҚИҚАТ

Олмон тилидан
Мирзаали АҚБАРОВ
таржимаси

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҲАЁТИМ ҲАҚИДА

Der nicht Geschundene wird nicht erzogen¹

Сўзбоши

Мазкур асарга сўзбоши сифатида қуйида бир дўстимизнинг мактубини келтириб ўтмоқчиман, очигини айтганда, бундай қийин ишга қўл уришимга айнан шу хат туртки бўлган, десам янглишмайман.

“Азиз дўстим, биз Сизнинг жами ўн икки жилддан иборат шеърий асарларингизнинг барчасини олганмиз, уларни ўқиб чиқиб, таниш ва нотаниш маълумотлардан воқиф бўлдик, ҳа, мана шу тўплам шарофати билан анча-мунча унутилган нарсалар кўз ўнгимизда қайтадан жонланиб, намоён бўлди. Мазкур ўн икки жилдга яхлит бир асар сифатида қараб, ундан муаллиф ва унинг истеъдоди тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш кишига ҳузур бағишлайди. Шу боис унинг жонли, сермазмун ёзувчилик ҳаёт йўлини белгилаб берган ушбу ўн икки жилд ўтган йиллар учун камлик қиладигандай туюлиши табиий. Шунингдек, айрим асарларнинг юзага келишига кўпинча ўзига хос воқеалар сабаб бўлгани, қолаверса, уларда ҳам муайян зоҳирий воқеа, ҳодисалар, ҳам ботиний дадил таълимий босқичлар акс этганлиги, шу билан бирга, маълум бир муваққат маънавий ва эстетик тамойиллар, қонун-қоидалар ҳамда эътиқод ва ахлоқ нормалари ҳам мужассам эканлиги сир эмас. Бироқ умуман олганда, мазкур саъй-ҳаракатлар маҳсули гўё бир-бири билан ўзаро богланмай қолгандек таассурот қолдиради, ҳаттоки улар бир ёзувчининг қаламига мансубми-йўқми, деган шубҳа ҳам уйғотади.

¹ Der nicht Geschundene wird nicht erzogen – Бу асида юнонча ҳикматли сўз бўлиб немисчага сўзма-сўз таржима қилинган маъноси: кимки қийналиб кўрмаса, одам бўлмайди (Барча изоҳлар таржимонники – М. А.).

Дўстларингиз бу орада ўз изланишларини давом эттириб, Сизнинг турмуш ва тафаккур тарзингиз билан яқиндан танишишга, бу борадаги айрим жумбоқ ва баъзи бир муаммоларга жавоб топишга муваффақ бўлишди, бунда уларга эски, қадрдон хайрихоҳлик ва кечиккан алоқамуносабатлар қўл келиб, учраган тўсиқ-қийинчиликларни енгишда жозибадорлик баҳш этгани аниқ. Шунга қарамасдан, дўстона маслак ва қарашларимиздан келиб чиқиб, юзага келадиган у ёки бу масалаларда мухлисларингизни қўллаб-қувватлайсиз, деган ёқимли туйғудан дилимиз таскин топади.

Биринчи масала шуки, Сиз маълум бир сабабга кўра тартиб берилган ўз шеърый асарларингизни келгуси янги нашрда тадрижий тарзда жамлаб, ижодингизга хизмат қилган ҳаётий ва руҳий ҳолатларни, Сизга таъсир кўрсатган мисолларни, шунингдек, ўзингиз амал қиладиган назарий тамойилларни маълум бир ўзаро боғлиқликда тақдим этсангиз. Эҳтимол, бу билан наинки торроқ, балки янада кенгроқ доирада ёқимли ва фойдали иш қилинган бўлур эди. Ёзувчи то умрининг охирига қадар ҳам ўз мухлислари билан келажак ҳақида суҳбатлар қуришдек фазилатларни бой бермаслиги лозим. Ҳамонки, маълум бир ёшга етганда қутилмаган, кучли таъсирчан асарлар билан майдонга чиқиш ҳар кимга ҳам насиб этавермас экан, унда онг тиңқлашиб, билим мукаммаллашган бир пайтда жуда қизгин, қизиқарли ва жонли ижод қилиш мақсадга мувофиқдир, токи бу санъаткордан таълим олиб келаяётган ўқувчиларнинг билимларини янада оширишга хизмат қилсин”.

Шу қадар самимият ила битилган бу талабнома каминада қизиқиш уйғотди, чунки биз илгарилари адашмаслик учун ўз йўлимиздан ҳавас ва иштиёқ билан бориб, бошқаларнинг талабларини рад этиб келган бўлсак, кейинчалик қандайдир хайрихоҳлик бизларни тўлқинлантириб, меҳр билан янги бир фаолият сари йўналтириши айни муддао бўлди. Шунинг учун ҳам мен дарҳол ишга киришдим, ўн икки жилдаги катта ва кичик шеърый асарларимга йилма-йил тартиб бериб, белги қўйиб чиқа бошладим. Бунда улар яратилган давр ҳамда мавжуд шарт-шароит ва ҳолатларни ҳаёлан тасаввур қилиб кўришга ҳаракат қилдим. Тез орада бу ишнинг унчалик осон эмаслиги аён бўлди, чунки аввал эълон қилинган нарсалар орасидаги бўйлиқларни тўлдирishi учун муфассал маълумотлар ва изоҳлар зарур эди. Қолаверса, энг аввал бошлаб қўйилган, лекин охирига етказилмаган машқларим, ҳаттоки баъзи бир яқунланган нарсаларимнинг қораламалари ҳам буткул исиз гойиб бўлган эди, натижада барчасини бутунлай қайта ишлашга ва бошқа бир шаклга келтиришга тўғри келди. Бундан ташқари, илм-фан ва бошқа ўзимга бирмунча бегона туюладиган соҳаларда, санъат соҳасида ўзим ёзган ёки дўстларим билан ҳамкорликда эълон қилинган нарсаларни ҳам бирма-бир қайтадан эслашга уриниб кўрдим.

Менга хайрихоҳ кишиларнинг талабларини бажо келтириш учун буларнинг барчасини аста-секин ана шу мақсадга йўналтирмоқчи бўлиб, мана шундай саъй-ҳаракатлар ва фикр-мулоҳазаларга берилдим: чунки ўша жуда пухта ўйлаб қилинган талабларни қондириш йўлида ички кечинмалар, ташқи таъсиротлар ва ўзим босиб ўтган назарий ҳамда амалий босқичларни навбатма-навбат тасвирлашга ҳаракат қилганим

сайин торгина ўз шахсий ҳаётим бир ёқда қолиб, кенг олам сари юз тутдим. Шу тариқа менга бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатган юзлаб маълум ва машҳур кишиларнинг сиймолари кўз ўнгимда намоён бўлди, натижада нафақат бир вақтнинг ўзида юз берган воқеа-ҳодисалар, балки улкан сиёсий жараёнларнинг оқими ва ривожланишига ҳам алоҳида эътибор қаратдим. Зотан, таржимаи ҳолнинг асосий вазифаси ҳам аслида шу – инсонни ўзи яшаган даврга хос бўлган шарт-шароитлар, мавжуд қийинчиликлар ва қулайликлар ичра тасвирлашдан ва унинг инсон сифатида дунёқарашини қай тарзда шаклланиб бораётганини ва у санъаткор, шоир, ёзувчи бўлса агар, ана шу дунёқарашини зоҳиран қандай акс эттира олганини кўрсатиб беришдан иборат. Лекин бу унча-мунча одамнинг қўлидан келадиган иш эмас, зеро, индивид, яъни шахс ўз-ўзини ва ўз асрини яхши билиши, ўзини ўзи шакллантириб, ўз тақдирини ўзи белгилай олиши лозим экан, гарчи барча мавжуд шарт-шароитлар остида ҳам асли наслига тортиб, яхши-ёмонни давр, замон ўзи билан бирга олиб кетса-да, барибир бемалол айтиши мумкинки, ҳар бир инсон ўн йил олдин ёки кейин дунёга келадими, бундан қатъи назар, ўз таълими ва таъқи таъсири жиҳатидан бутунлай бошқа одамга айланиб қолиши ҳам шубҳасиз.

Бизнинг мазкур баёнимиз шу йўл билан, яъни шу хилдаги фикр ва мулоҳазалар, уриниш, тажриба ва кечинмалар, шундай хотира, эсдаликлар ва муҳокамалар асосида юзага келди. Унга ҳудди шу нуқтаи назардан ёндашилиб фойдаланилса, ўринли ва ҳаққоний иш бўлур эди. Қолган нарсалар ҳақида эса, айниқса ярим шеърӣй, ярим тарихӣй талқинлар хусусида сўз айтиши учун ҳали ҳикоямиз давомида кўплаб фурсат топилади.

БИРИНЧИ КИТОБ

Мен 1749 йилнинг 28 августида, кундузи, соат миллари ўн иккига занг урган пайтда Франкфурт-Майнда дунёга келган эканман. Туғилиш чоғимда омадли бўлганман: Куёш Паризод буржи остида ўзининг кундузги энг юқори нуқтасида бўлган. Юпитер ва Зухро унга самимий бокиб, Меркурий ҳам бундан четда турмаган, Сатурн билан Марс эса бепарво бўлишган. Фақат эндигина тўлишган Ой бор кучи билан акс нур таратиб, туғилишимга монелик қилган, холос.

Мунажжимлар мен учун жуда қулай деб ҳисоблаган мана шу жиҳатлар ҳарқалай кампинанинг ҳаётини сақлаб қолган бўлса ҳам ажаб эмас: чунки доя кампирнинг нўноқлиги сабабли деярли ўлик туғилиб, такрор-такрор уринишлар туфайлигина тирик қолган эканман. Лекин менинг яқинларимни қаттиқ ташвишга солган бу воқеа ҳамшаҳарлар учун ибратли бўлган, негаки ўшанда жамоа оксоқоли лавозимини эгаллаб турган бобом Йоханн Волфганг Текстор бундан тегишли хулоса чиқариб, акушер (доя)ни ишга олган, доялик сабоқларини ташкил қилган, бу ташаббус, албатта, мендан кейин дунёга келган кўпчилик гўдаклар учун фойдали бўлгани аниқ.

Агар мундоқ эслаб кўрадиган бўлсам, навкирон ёшлик чоғларимизда бошқа бировлардан эшитганларимизни ўзимизнинг кузатувчан тажри-

баларимиз туфайли кўрган ёки билган воқеаларимиз билан чалкаштириб юборган пайтларимиз ҳам кўп бўлган. Бу ҳақда аниқ бир нима деёлмайман-у, аммо-лекин эски бир уйда яшаганимиз эсимда: у аслида бузилиб, қайта солинган иккита уйдан иборат эди. У ердаги айланма зина алоҳида-алоҳида хоналарга олиб чиқарди, қаватларнинг ҳар хиллигини эса зинапоялар кўздан пана қилиб турар эди. Пастда жойлашган кенг уй даҳлизи биз болалар, мен ва синглим учун энг сеvimли жой бўлиб, унинг эшиги ёнидаги ёғоч панжара орқали бемалол кўчани томоша қилиш ва очик ҳаводан баҳраманд бўлиш мумкин эди. Кўпчилик уйларда учрайдиган, аслида қушлар учун мўлжаллаб қурилган бундай қафаслар Geräms деб аталарди. Унда кўпинча аёллар бир нималарни тикиб-чатиб ёки тўкиб ўтиришар, ошпаз хотин тайёрлаётган салатларини сархиллаб, кўздан кечирар, қўни-қўшни хотин-жувонлар бир-бирлари билан нималарнидир маслаҳатлашиб, гапга тушиб кетишар, шу тариқа кўчалар бу ердан туриб, йилнинг яхши фаслидаги жанубга ҳос ажиб манзара касб этарди. Ҳамма бу ерда ўзини эмин-эркин ҳис этар, бир-бирларини янгиликлардан хабардор қиларди. Болалар ҳам мана шу панжара қафас орқали кўшнилари билан болалари билан танишиб, бирга ўйнашарди. Рўпарамизда яшайдиган уч ака-ука фон Оксенштайнлар билан ҳам худди шу тарзда танишганман. Улар вафот этиб кетган собиқ жамоа оксоколининг ўғиллари эди. Бизлар бир-биримиз билан чиқишиб, апоқ-чапоқ эдик, кўп вақтимизни бирга ўтказардик, ака-укалар ҳам менга ҳазил-хузул қилишни яхши кўришарди.

Оиламиздагилар кўпинча ҳар хил кизикчиликлар, баъзан турли-туман шўхлик ва шумликлар ҳақида ҳам сўйлаб беришардики, уларни яхши эслаб қолардим. Шуниси ажабланарлики, одатда ёлғиз турадиган ва жиддий, туппа-тузук одамлар ўзлари билиб ё билмасдан, мени шўхлик қилишга ундар эдилар. Улардан бирини айтиб берай. Бизга яқин жойда кулолчилик бозори бўларди. Ота-онамиз у ердан наинки ошхонага керакли кулолчилик буюмларини, балки биз болалар ўйнашимиз учун мўъжазгина идиш-товоқчаларни ҳам харид қилишарди. Ажойиб кунларнинг бирида, тушдан кейин уйдаги жимжитликдан фойдаланиб, ўйинчоқ идиш-товоқчаларимни олдим-да, секин панжара қафас томон йўналдим. У ерда ўйинчоқларимни бирпас ўйнаб ўтирдим, кўнглим тўлавермагач, нима бўлди-ю, товоқчанинг биттасини олиб, кўчага қараб улоқтирдим, унинг майда-майда бўлиб синганини кўриб, ўзимда йўқ хурсанд бўлганимдан чапак чалиб юбордим. Менинг бу қилиғимни ака-ука Оксенштайнлар кузатиб туришган экан, менга қараб: “Яна!” деб кичкиришди. Мен ҳеч иккиланмай яна биттасини ирғитдим, тагин қийкириқ устига қийкириқ: “Янаям кўпрок!” Шу алфозда барча идиш-товоқчалар, хумчалар, ҳатто кичкина қахвақайнаткични ҳам тош ётқизилган кўчага улоқтириб, чилчил қилдим. Қўшни ака-укалар қарсак чалиб, мени олқишлашди, уларни қойил қолдирганимдан ўзим ҳам бениҳоя хурсанд эдим. Қарасам, ҳаммасини синдириб бўпман, қўшнилар эса ҳамон кичкиришда давом этишарди: “Яна, яна!..” Мен ошхонага чопиб бордим-да, қолган ликопчаларни опкелиб, уларни ҳам кўчага улоқтирдим. Ўзиям зўр томоша бўлди-да; мен ликопчаларни синдириш билан овора, ака-укаларнинг эса бундан сира қўнгли тўлмасди. Кейин кимдир келиб, мени тўхтатиб қолди. Шу қадар кўп сопол буюмлар синиб, бўлар иш бўлган эди, бунга сабаб-

чи айёр, муғомбирлар эса бу воқеани умрларининг охирига қадар эслаб, қотиб-қотиб қулиб юрадиган бўлишди.

Бувимиз, аслида ҳаммамиз у кишининг уйида яшардик, даҳлиз ёнида-ги каттакон хонада истиқомат қилар, биз болалар ўйинга берилиб кетиб, улар ўтирган оромкурсигача, баъзан касал бўлиб ётганларида, то қаравотлари олдига етиб бориб қолганимизни ҳам билмай қолардик. Бувим чиройли, озғингина, ҳамиша оппоқ ва ораста кийиниб юрадиган аёл эди. Очқ, самимий, юмшоқ муомалали, меҳрибон, бошқаларга ҳамдард ва хайрихоҳ инсон сифатида хотирамда сақланиб қолган.

Уйимиз жойлашган кўчани Ҳиршграбен¹ деб аташарди, аммо унда на бирон-бир чуқур, ўра ёки хандақ кўринмаганидан, бунинг маъносини тушунириб беришларини истардик. Бизларга ҳикоя қилишларича, уйимиз жойлашган жой аслида бир вақтлар шаҳардан ташқарида, ҳозирги кўчамиз ўрнида эса қачонлардир ўра, чуқур бўлган, унда бирқанча буғулар сақланган экан. Гарчи ўша замонларда кенас (князь), ҳукмдор ва қуролбардорларнинг шаҳар ташқарисида ов қилиш ҳуқуқлари таназзулга учраб, овларига ҳалакит бериб туришганига қарамай ёки шаҳар душманлар томонидан қамал қилинган пайтларда ҳам, ҳайвонлар бу ерда боқилиб, парвариш қилинган экан, чунки қадимий урф-одат, анъанага кўра, сенат ҳар йили бир буғуни сўйғизиб, гўшт-ёғини халққа тарқатиб келган. Бу одат бизга жуда маъқул бўлди ва ҳозир ҳам ёввойи қушлар ва ҳайвонлар сақлаб боқиладиган ана шундай беозор ҳудудлар ёки кўриқхоналарнинг бўлишини чин дилдан истадик.

Уйимизнинг шундоққина орқа тарафида, айниқса, юқори қаватдан туриб, то шаҳар деворларига қадар чўзилиб кетган кўз илғамас боғ-роғлардан иборат ажойиб манзара кўзга ташланарди. Бироқ шу ерлардаги жамоага қарашли майдонларнинг чорбоғларга айлантирилгани ва от бозоридан то бу ерлардаги уйлар, иморатлар ва катта-катта боғларгача барча-барчаси аллақачон ўзлаштирилиб, эгали бўлиб кетгани оқибатида кўча муюлишида жойлашган бизнинг уй ва яна бошқа баъзи бир ҳовлилар қискариб, торайиб қолган эди, натижада ҳовлимизнинг хийла баланд деворлари ортида бизлар ўзимизни қўл узатса етгудек ана шундай жаннатмонанд гўшалардан гўё мосуво бўлгандай ҳис қилар эдик.

Уйимизнинг учинчи қаватида бир хона бор эди, уни Gartenzimmer² деб аташар, бу билан гўё дераза олдидаги камгина ўсимликлар бутун бир боғнинг ўрнини босгандай бўларди. У ер менинг сеvimли жойим эди, жон-жон деб ўтирардим. Хонадан боғ-роғлар, шаҳар деворлари ва узун тупроқ ғовлар оша юқорилаб чўзилиб кетган ажойиб манзарали, серҳосил пасттексиклар кўзга ташланарди. Мен у хонада ёз ойларида одатда дарс тайёрлаб ўтирардим, гоҳо момақалдиروق гумбирлаб қолса, овозининг тинишини қутар, кечки пайтлари ботаётган қуёшни томоша қилиб тўймас эдим. Айни чоқда қўни-қўшниларнинг боғларда гулларга қараб юришганига, болаларнинг ўйнаётганига, жўраларнинг чакчаклашиб ўтирганига кўзим тушиб, кегли³ ўйнаётганларнинг шовкин-суронини тинглаб ўтирарканман, вужудимни чулғаб олган ёлғизлик туйғуси ва

¹ Ҳиршграбен (Hirschgraben) – Hirsch – буғу, Graben – чуқур, ўра, хандақ (нем.).

² Gartenzimmer (нем.) – деразалари боғ томонга қараган хона.

³ Кегли – типпа-тик қўйиб териладиган шиша шаклидаги чиллақларни шар билан уриб йикитиш йўлини.

бундан ҳосил бўлган қандайдир ғам-ғусса, ниманидир қўмсаш, соғинч ҳисси мендаги жиддийлик ва олдиндан сезиш, билиш қобилиятига во-баста бўлиб, ўз таъсирини тез орада янада яққолроқ намоён қилди. Устига-устак уйнинг эски, бурчаксимон, ғадир-будур, бесўнақай ҳолати қоронғи, хувиллаган, ваҳимали қўп жойлари билан бир бўлиб, мурғак бола қалбида қўрқув ва қалтироқ уйғотар эди. Бахтга қарши ўша даврда шундай бир тарбиявий “қоида” мавжуд эдики, унинг вазифаси болаларни олдиндан сезиш, пайкаш қобилиятидан эрта маҳрум қилиб, уларни кўзга кўринмас нарсалардан қўрқмасликка ўргатиш ҳамда ваҳима, даҳшатларга кўниктиришдан иборат эди. Шу боис биз болалар ётоқхонада ўзимиз ёлғиз ухлашимиз лозим эди, борди-ю бунинг уддасидан чиқолмай, кечаси се-кингина ўрнимиздан туриб, хизматкорлар ёки оксочлар пинжига киришга уринадиган бўлсак, йўлимизда тунги ҳалатини тескари кийволган отамиз беҳосдан пайдо бўлар ва бизни қўрқитиб, яна ётоғимизга олиб келиб қўяр эди. Бунинг бола руҳиятига нақадар ёмон таъсир кўрсатишини тасаввур қилиш қийин эмас. Қўрққанга қўша кўринар, деган гап бор, икки ўт ора-сида қолган бола шўрлик қўрқувдан қандай қилиб халос бўла олсин? Аммо табиатан қувноқ ва дилкаш онамиз бу муаммонинг яхши ибратли ечимини ўйлаб топди. У киши ўз мақсадига бизларни рағбатлантириш, тақдирлаш орқали эришди. Ўшанда айни шафтолилар пишган палла эди, онам уларнинг болдай мазасини мактаб, оғзимизнинг сувини келтирар-кан, агар тунда қўрқувни енга олсак, эрталаб бизни сийлашга ваъда бер-рарди. Қарабсизки, бундан иккала томон ҳам бирдай мамнун эди.

Уй ичига кираверишдаги танобийни отамиз қатор Рим проспектлари билан безатиб чиққан эди. Улар Пиранезининг айрим ўтмишдошлари томонидан ўйма нақшлар билан моҳирона ишланган қимматли асарлар бўлиб, ҳар гал кўрганимда эътиборимни ўзига жалб қиларди. Бу ерда мен ҳар қуни Пиацца дел Пополо (газета майдони), Колизей, Пётр чер-кови ва майдони, Энгелсбург (фаришталар қасри) сингари ва яна бошқа қўплаб диққатга сазовор жойлар билан яқиндан танишиш имконига эга эдим. Ушбу манзараларнинг ҳар бири менда чуқур таассурот қолдирарди. Одатда ўз фикрини қисқа ва лўнда баён қиладиган падари бузрукворим баъзан лутф қилиб, улар ҳақида мухтасар хикоя қилиб берарди. Унинг итальян тилига ва ўша мамлакат билан боғлиқ жамики нарсаларга меҳр-мухаббати ниҳоятда баланд эди. Ўша ёқдан олиб келган мўъжазгина мар-мар ва бошқа маъданлардан иборат бўлган табиатшунослик тўпламини гоҳо бизга фахр билан кўрсатарди. Қўп вақтини итальян тилида ёзаётган саёҳатномаси устида ишлаш билан ўтказар, ёзганларини эринмай таҳрир қилар ва окка қўчирарди. Итальян тилининг билимдони жаноб Жовинац-ци отамизга бу борада ёрдамлашиб турарди. Отам дурустгина қўшиқ ҳам айтарди, онам эса пианино чалиб, унга жўр бўларди. Шу туфайли бўлса керак, *Solitario bosco ombroso*¹ ҳали ўзим яхши тушунмай туриб, тезда ёдлаб олганман.

Умуман олганда, отамиз ўзига хос мураббийлик, устозлик салоҳиятига эга бўлган, ишдан бўш вақтларида кўрган-билганларини бошқаларга ҳам бажонидил ўргатиб келган. Масалан, онам билан турмуш қургач, у киши-ни наинки пианино чалиш ва қўшиқ айтиш, балки тиришқоқлик билан

¹ *Solitario bosco ombroso (uman.)* – Соя-салқин, қалин ўрмонча. Итальян шоири Петро Метастазιο (1698-1782) қаламига мансуб шеър, ўша даврда ниҳоятда оммалашиб, тез-тез қўшиқ қилиб қуйланган.

ёзиш-чизишга ҳам ўргатган, шу боис онам итальян тили бўйича ҳам муайян билим ва кўникмага эга бўлган.

Одатда биз болалар кўлимиз бўшади дегунча, бувижонимизнинг олдига қараб чопардик, чунки у киши яшайдиган хона кенг ва ёруғ бўлиб, турли хил ўйинлар ўйнашимиз учун жой етарли эди. Бундан ташқари, бувиимиз бизларни ҳар хил майда-чуйда нарсалар билан овунтиришни билар ҳамда тансиқ лўкмалар билан сийлаб турарди. Рождество окшомларидан бирида бувим қилган барча мурувват ва хайру саховатларининг гултожиси сифатида бизлар учун кўғирчоқ театри томошасини ташкил қилдириб, кўхна уйимизга янги бир олам олиб кирди, десам муболаға бўлмайди. Ушбу кутилмаган томоша ўғил болаларда кучли таассурот қолдирди ва бу таъсир узок вақт сақланиб қолди.

Аввалига унсиз иштирокчилар ижросида қўйилган мазкур мўъжазгина сахна томошаси машқлар натижасида бора-бора жонли, кизгин драматик жўшқинлик касб этиб, у меҳрибон бувижонимиз томонидан биз болалар учун васият қилинган сўнгги мулк ҳам бўлиб қолди. Кундан-кунга зўрайиб борган хасталик оқибатида бизларни ташлаб кетган бувижонимизнинг вафоти бутун хонадон учун оғир йўқотиш бўлди ва кўпгина ўзгаришларга олиб келди.

Бувижонимиз ҳаётлигида отам уйда бирон-бир ўзгариш ёки янгилиниш қилишга ботинолмай юрган бўлса-да, катта қурилишларга зимдан тайёргарлик кўраётгани барчага бирдай маълум эди. Бошқа кўплаб қадимий шаҳарлар каби Франкфуртда ҳам ер, жойдан ютиш мақсадида ёғоч иморатлар устига наинки иккинчи, балки кейинги қаватларни ҳам қуриш аҳоли ўртасида одатга айланган эди. Бунинг оқибатида ўзи шундоғам тор кўчалар янаям ваҳимали ва қандайдир қўрқинчли тус оларди. Ниҳоят, шундай бир конун жорий этилдики, унга кўра, кимки янги уй қураётган бўлса, фақат икки қават учунгина рухсат берилиб, қолган биноларнинг вертикал, яъни тик бўлиши талаб қилинадиган бўлди. Отам учинчи қаватдаги яққол кўриниб турган хонани йўқотмаслик учун, ташки меъморий кўринишга аҳамият бермай, фақат ички жиҳозларга эътибор қаратиб, унга ҳам кўп кишилар қўллаган хийлани ишга солди, яъни уйнинг устки қисмларига тирговуч тираб қўйиб, остки қисмларини бирин-кетин бузиб ташлаб, янгитдан қуришга киришди. Бу найранг аслида эски уйнинг бутунлай йўқ бўлишига олиб келса-да, ташқаридан қараганда янги қурилишнинг гўё таъмирлаш ишларидек таассурот уйғотишига хизмат қилар эди.

Шундай қилиб, отамиз бузиш ва тиклаш ишларини аста-секин олиб боришни мўлжаллаганди, чунки қурилиш техникасини жуда яхши тушунар, айти чоқда оилани назорат қилиб туришни ҳам эсдан чиқармаган эди. Ушбу “янги” давр биз болалар учун ажиб ва кутилмаган янгиликларга бой бўлди. Авваллари ўқиш ва ишлашимиз учун бизга торлик қилган хоналар, турли хил ўйинлар ўйнаган йўлакларимиз, доимо озода сақлашимиз лозим бўлган деворлар, буларнинг ҳаммасини ғишт терувчи устанинг, сувокчининг чўкичи-ю, дурадгорнинг ойболтаси остида бирин-кетин йўқ бўлаётганини кўриб туриш, бу орада тирговуч тиралган хода, тўсинларга муаллақ осилиб ўйинқароқлик қилишлар-у дарс тайёрлаш ҳамда айтилган ишларни бажаришга мажбурлик – буларнинг барчаси ёшларни анча-мунча довдиратиб қўйиб, яна ўзларига қелишлари оппа-осон

кечмади. Аммо бу нокулайликлар тезда унут бўлди, чунки ўйин майдони илгарига караганда хийла кенгайган, бунинг устига хода-тахталар узра сакраб ўйнаш ҳам мумкин эди.

Отамиз дастлаб ўз режасини қатъий амалга ошириб борди, бироқ кейинчалик томнинг бир қисми олиб ташланиб, тўшалган клеёнкаларга қарамасдан, ёмғир томчилари то бизнинг ўринларимизгача ўтиб кетавергач, ўз болаларини хайрихоҳ дўстлари ихтиёрига вақтинча бўлса-да, бериб туришга мажбур бўлди.

Бу, албатта, ўз навбатида баъзи бир нокулайликларни ҳам келтириб чиқарди, чунки шу пайтгача уйда алоҳида яшаб, озода юрган болалар бирданига кўпчилик орасига тушиб қолиб, бемаъни ва аблаҳ кимсалар билан ҳам юзма-юз келишга мажбур бўлиб, улардан химояланишга ўзларини ожиз сезишган.

Бу пайтда мен ўзим туғилиб ўсган жонажон шахрим билан энди-энди танишаётган эдим: шахар бўйлаб бора-бора эмин-эркин, баъзан ўзим ёлғиз, баъзида эса қувнок дўстларим билан бирга у ёқдан бу ёққа бориб-келиб, сайр қилиб юрардик. Теварак-атрофдаги ана шундай жиддий ва диққатга сазовор жойлардан олган таассуротларимни баён қилиш учун аввало ўзим туғилиб ўсган масканни тасвирлаб беришим керак бўлади. Майн дарёсининг катта кўприги менинг энг севимли сайргоҳим эди. У ўзининг узунлиги ва мустаҳкамлиги ҳамда чиройли кўриниши туфайли азал-азалдан диққатга сазовор иншоотлардан бири, бинобарин, аслзодалар ҳокимияти томонидан ўз фуқаролари учун кўрсатилган ғамхўрлик ифодаси бўлмиш бирдан-бир, ягона обида ҳам ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам ушбу гўзал дарё ўзани бўйлаб дам юқорига, дам қуйига назар ташларканман, кўприк ўртасидаги қуёш нурида ажабтовур ялтираб турган олтин хўрозга ҳар гал кўзим тушганда, қалбим чексиз қувончга тўларди. Одатда шундан сўнг, Заксенхаузен томонга қараб йўл олардик ва бир крейцер (эски танга пул) эвазига дарё бўйлаб сайрни давом эттирардик. Дарёнинг бу томонида узум бозори, юкларни тушираётган кранлар кўзга ташланарди, айникса, савдо кемаларининг соҳилга кириб қелиши, улардан ҳар хил ва баъзан ғалати, ғаройиб йўловчиларнинг тушиб қелишлари бизга ниҳоятда қизиқ туюларди. Шаҳар ичкарасига киришингиз билан сизни Заалхёф самимий қарши олади, бу ерда қачонлардир кайзер буюк Карл ва унинг ворисларининг қасри бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Саноатлашган хунармандлар шахрида бозор қунари, айникса, Варфоломей черкови атрофида жуда тикилинч, тирбанд бўлади. Бу ерлар азалдан сотувчилар, майда савдогарлар ва дўкандорларнинг талашиб-тортишиб савдо қиладиган асосий жойи бўлган, шу боисданми, яқин-яқинларгача ҳам бу ерларга бирон-бир тузукрок муассаса бино қилишнинг иложи бўлмаган. Черков ёнидан ўтган, охири темир панжалар билан тугайдиган йўл ёқасида жойлашган дўконлар биз болаларни ўзига оҳанрабодек тортарди, чунки бизлар у ердан арзимаган бир батцен (танга, чака)га турли хил ҳайвонларнинг расмлари солинган ранг-баранг зарҳал варақчалар сотиб олардик. Аммо тикилинч, тор ва ифлос бозор майдони бўйлаб одамнинг юргиси келмасди. Ҳали-ҳануз эсимда, майдонга туташ қассобхоналарнинг гўшт сотиладиган тор ва хунук пештахталари олдида даҳшатга тушиб, қочиб кетганман. Рёмерберг эса бунинг

бутунлай акси эди. Янги шаҳар томон олиб борадиган Krām кўчасидан ўтган йўлдан юриш ёкимли эди, бироқ бизларни Либфрау черкови ёнидан Zeilga¹ олиб чикадиган биронта кўчанинг йўқлиги ранжитар ва биз ҳар гал Ҳазенгассе ёки Катариненпфорте кўчалари орқали айланиб ўтишга мажбур бўлардик. Аммо биз болаларнинг эътиборимизни ўзига кўпроқ жалб қиладиган нарсалар ҳам йўқ эмасди, булар асосан, шаҳар ичида жойлашган митти шаҳарчалар, қалъалар ичидаги қалъалар, тошдеворлар билан ўралган монастирь худудлари, шунингдек, неча-неча асрлардан бери сақланиб келаётган Нюрнбергер Ҳоф, Компостелл, Браунфелс сингари қалъага ўхшаш маконлар эди. Уларнинг тамал тоши Шталлбург замонидан бошлаб қўйилган бўлиб, бу кўрғонлардан ўз вақтида турар-жойлар ва касб-хунар масканлари сифатида фойдаланиб келинган. Ўша даврларда Франкфуртда деярли ҳеч қандай меъморчилик обидалари бўлмаган: ҳамма нарсалар узок ўтмишни, шаҳар ва унинг теваарак-атрофида яшовчи аҳоли учун нотинч кечган замонларни эслатиб турган. Қадимий шаҳар чегараларини белгилаб турган дарвозалар ва миноралар, яна ва яна дарвозалар, миноралар, тошдеворлар, кўприklar, тупрок говлар, хандаklar бутун шаҳарни қамраб олган ва уларнинг барчаси жамоат хавфсизлигини таъминлаш зарурати юзасидангина, ҳаттоки кенг ва чиройли кўчалар, майдонлар ҳам ҳеч қандай тартиб посбонининг иши эмас, балки барчаси зулм ва тасодиф туфайлигина бунёд этилгани яққол ва равшан кўриниб турибди. Эски йилномалар, ёғоч ўймакорлиги намуналари, масалан, Франкфуртнинг қамал қилиниши ҳақида ҳикоя қилувчи ўйма нақшлар, суратлар болалар қалбида қадимшуносликка муайян ҳавас уйғотади, айни чокда яна бир хоҳиш, чунончи, қандайдир кизиқиш ёки гўзалликка даъво қилмаган инсоний ҳолатлар ўзининг бор бўй-басти, хилма-хиллиги ва табиийлиги билан намоён бўлади. Шундай қилиб, шаҳар деворининг ички йўлаги бизнинг энг севимли сайргоҳларимиздан бирига айланган эди, биз бу ерга йил мобайнида бир неча марта келиб, шу атрофларни айланиб чиқардик. Боғ-роғлар, ҳовлилар ва улардаги уйлар, бинолар то Цвингер² қадар чўзилиб кетган; бунда кўпминглаб кишиларнинг уй-рўзғор билан боғлиқ майда ва пинҳоний ҳолатларини кузатиш мумкин эди. Бойнинг ҳашаматли чорбоғидан тортиб, оддий фукаронинг мевазор боғигача, фабрикалар, (газламаларни) оқартириш майдонлари ва шунга ўхшаш кўпгина муассасалардан тортиб, то қабристонга қадар – зотан, шаҳар худудининг ўзида кичик бир олам мавжуд эди – ҳар қадамда муттасил ўзгариб борадиган хилма-хил, айни чокда бизнинг болаларча тасаввуримизга сиғмайдиган ғалати, ғаройиб томошанинг гувоҳи бўлиш мумкин эди. Чунки ўша чўлоқ иблис³ дўстини деб кечаси Мадридда томларни кўпориб ташлагани билан, бу ерда, куёш чарақлаб нур сочиб турган очик осмон остида кўз ўнгимизда бажарилган ишларга қиёслаганда, у дўсти учун ҳақиқатан ҳам ҳеч нима қилмаган. Бу йўлдаги турли хил миноралар, зиналар ва дарвозачалардан ўтиб олиш учун зарур бўлган қалитлар эса тўқимачилик фабрикасининг хўжайинлари қўлида эди ва биз уларнинг одамларига яхшилаб хушомад қилишимизга тўғри келган.

¹ Krām, Zeil – Франкфуртда жойлашган кўчаларнинг номлари.

² Цвингер (Zwinger) – Шаҳарнинг ички ва ташқи деворлари ўртасидаги бўш жой.

³ Чўлоқ иблис – Фаранг адиби Лесажнинг “Чўлоқ иблис” (1707) номли ижтимоий-танқидий романидаги бош қаҳрамон.

Рёмер деб аталадиган ратуша бизлар учун яна бир бошқа маънода аҳамиятлироқ эди. Унинг гумбазли кенг заллари ичида сал бўлмаса йўқолиб қолай дердик. Бир куни кенгашининг сессиялари ўтказиладиган ўта жўн, бироқ улкан хонасига ҳам киришга муваффақ бўлганмиз. Маълум бир қисми панель билан қопланган деворлари оппоқ, шунингдек, гумбази ҳам оппоқ, аммо бу ерда сурат ёки кандайдир санъатдан асар ҳам йўқ эди. Фақат деворнинг коқ ўртасига шундай қисқача ёзув битилган эди:

*Бир одамнинг фикри
Йўқ одамнинг фикридир:
Ҳар икковин ҳам ҳаққоний
Тингламоқ даркор.*

Мазкур мажлис аъзолари учун мўлжалланган ўриндиқлар қадимий усулга кўра, ердан бир поғона баланд қилиб ўрнатилган эди. Шунда биз сенатимизда жорий этилган тартиб-қоидалар нима учун ўриндиқларга боғлиқ эканини осонгина аниқлаб олдик. Чап қўлдаги эшикдан то рўпарадаги бурчакка қадар, биринчи ўриндиқда шеффен (суд маслаҳатчиси – *тарж.*) лар ўтиришарди, бурчакда эса оксоколнинг ўзи ўтирарди, унинг олдида кичкина столча қўйилган; оксоколнинг чап томонидан бошлаб, то деразаларга етгунча иккинчи ўриндиқ эгалари жой олишган; деразалар ёнидан бу ёққа қараб, учинчи ўриндиқни ҳунармандлар эгаллашган; залнинг ўртасида эса баённома тузувчи қотиб учун стол қўйилган эди.

Рёмерда бўлган чоғимизда бир гал бургомистрнинг қабул маросимида ҳам катнашганмиз. Бироқ бизлар учун энг қизиғи, кайзер сайлови ва унга тож кийдириш маросими билан боғлиқ удумлар эди. Назоратчиларнинг кўнглини овлаб, кайзер ҳузурига олиб чиқадиган кенг, ёруғ, деворларига фрескалар солинган, бироқ панжара билан бекитиб, ўралган зина пиллапояларидан юқорига кўтарилганмиз. Деворларига тўққизил, қирмизи гулқоғозлар қопланган, дабдабали, жимжимадор зерҳал ҳошиялар билан безатилган сайловчилар хонаси бизда чуқур таассурот қолдирди. Эшик тепасига ҳам турли хил нақш, гул, безаклар ишланган бўлиб, унда кайзернинг байрамона либосидаги, империянинг нишонларига қўмилган, ғаройиб нарсга ўйнаётган ёш болалар ёхуд хомий рух, илоҳлар тасвирланган эди. Биз буларнинг барчасини диққат билан кўздан кечириб, бир кунмас-бир кун тож кийдириш маросимини ҳам ўз кўзларимиз билан томоша қилишимизга умид боғладик. Хона деворларига маълум бир баландликда гир айланасига жами кайзерларнинг портретлари ҳам ишланган экан, уларнинг фаолиятлари ҳақида бизга озми-кўпми ҳикоя қилиб берган хизматчи дўстимиздан мамнун бўлиб, зални тарк этдик.

Буюк Карл тўғрисида эртақнамо афсонавий гапларни кўп эшитганмиз, аммо чексиз чалкашликларга чек қўйган Рудолф фон Хабсбургнинг мардлиги, жасорати ҳақидаги тарихий ҳикоя бизларни ниҳоятда қизиқтириб қўйди. Шунингдек, Карл Тўртинчи ҳам эътиборимизни ўзига тортди. Биз унинг ўз рақиби, муқобил кайзер Гюнтер фон Шварцбургга франкфуртликларнинг садокати учун улардан ҳеч қандай хафа бўлмагани

ҳақида, колаверса, Goldne Bulle¹ ва Halsgerichtsordnung² тўғрисида ҳам эшитган эдик. Максимилианни эса инсонпарвар ва халқпарвар бўлган, деб эшитганмиз. Маълум бўлишича, у ўзи Германиянинг сўнгги императори бўлишини башорат қилган экан, ҳақиқатан ҳам тарихда шундай бўлган, фақат унинг ўлимидан кейин, Испания қироли Карл Бешинчи билан Франция қироли Франц Биринчи ўртасида кимни сайлаш масаласи муаллақлигича қолган. Бу ҳақда яна бир миш-миш гап ҳам юради: эмишки, бир кайзернинг портрети сиғадиган жой ортиб қолган экан, бу ҳарҳолда тасодифдек туюлса-да, бироқ ватанпарварлик руҳидаги кишиларни хавотирга солган.

Атрофни айланиб бўлгач, собор (бош черков)га боришга, дўст ва душманлари тан берган ўша шоввоз Гюнтернинг у ердаги қабрини зиёрат қилишга отландик. Қабр устидаги ғаройиб тош бир хилда қўйилган, унинг шундоққина ёнида жойлашган, конклав (кардиналлар кенгаши – *тарҳс*.) хузурига олиб борадиган эшик биз учун ҳадеганда очилавермади, юкори мутасаддилар билан гаплашганимиздан сўнггина ниҳоят, ичкарига киришга муваффақ бўлдик, лекин буни тасаввур кучи билан ҳаёлан кўз олдимишга келтирганимизда, янаям яхшироқ бўларкан: негаки, энг қудратли ҳоким, ҳукамолар муҳим масалаларни ҳал этиш учун тўпланишган Германия тарихидаги бундай ғалати хонани биринчи марта кўриб туришимиз эди, чунки унда на ҳашамат, на расамд бор эди, бунинг устига ҳаммаёқда тўсинлар қалашиб ётарди.

Ҳафсаламиз пир бўлиб турган бир пайтда, ратушада Goldne Bullени хорижлик меҳмонлар билан биргаликда кўришимизга ижозат берилганини эшитиб, кўнглимиз кўтарилди.

Болалар, албатта, охириги тож кийдириш маросимлари ҳақидаги хикояларни жон қулоқлари билан тинглашарди: чунки бу маросимларни ўз ҳаётидаги муҳим воқеа деб ҳисобламаган кекса франкфуртликни топиш ҳам амри маҳол. Айниқса, Карл Еттинчига тож кийдириш маросими жуда дабдабали бўлган, ўшанда Франция вакили ажойиб зиёфатлар берган, бироқ пиروвардида кайзер Мюнхенда ўз қароргоҳини жорий этиш масаласида хийла мушкул аҳволда қолиб, шаҳарликларга шахсан мурожаат қилишга мажбур бўлган экан.

Франц Биринчининг тож кийиш маросими ҳам ундан қолишмаган, бунда, албатта, император аёл Мария Терезанинг ҳиссаси катта бўлган. Унинг гўзаллиги Карл Еттинчининг муносиб жиддий қиёфаси ва қўқ кўзлари аёлларда қанчалик катта таассурот қолдирган бўлса, маросим катнашчилари бўлган эркакларни шунчалик ўзига мафтун қилган. Шу маънода улар бир-бирлари билан баслашишган дейиш ҳам мумкин. Ҳаммаси осойишта бир вазиятда ўтган: чунки Аахен сулҳи³ барча ихтилофларга чек қўйган. Ўша тантаналар ҳақида гапирганда, бўлиб ўтган ҳарбий юришлар тўғрисида, жумладан, Деттингендаги жангни ҳам, гўё бу барча хавф-хатарлар бахтиёр ва беташвиш одамлар учун баайни кўнгилочар “гадбирлар” сифатида хизмат қилгандай, ўзгача хузур билан эслашган.

¹ Goldne Bulle – Карл IV томонидан Франкфуртда 1356 йилдан бошлаб жорий этилган қонуний ҳужжат, унда жумладан, кайзер сайловлари тартиби ҳам ўз ифодасини топади.

² Halsgerichtsordnung – Германияда ўрта асрларда жорий қилинган жинойт ва жинойт-процессуал қонунлар тўплами (1532 йилда кайзер Карл V томонидан чиқарилган).

³ Аахен сулҳи – Австриянинг меросхўрлик тартиб-қоидалари бўйича урушларига чек қўйган (1748).

Ана шундай ватанпарварона танглик шароитида орадан ярим йил ўтиб-ўтмай, бирданига ярмаркалар бошланиб қолиб, барча болаларнинг дилида фавқуллодда ғалаён бош кўтарди. Қисқа вақт ичида шаҳарда шу қадар кўп дўконлар қурилиб, кучли тўлқинланиш, жонланиш юзага келганки, улардаги молларни ортиш-тушириш жараёнлари дастлабки пайтларда одамлар онгида кучли кизиқиш уйғотиб, мулкка болаларча гоҳ у тарзда, гоҳ бу тарзда эга бўлишнинг чексиз хоҳишини келтириб чиқарди. Айни чоқда дунё ишлаб чиқарадиган, дунё аҳолиси ўртасида ўзаро алмашинадиган жамики маҳсулотлар тўғрисида ҳам муайян тасаввур ҳосил бўла бошлади.

Одатда баҳор ва кузда бўлиб ўтадиган бундай ғаройиб тантаналар қадим замонлардан то бизгача етиб келган анъана ва удумларни яна бир бор кизғин ва жонли равишда намоён қилишга киришди. Ярмарка иштирокчиларини кузатиб бориладиган кунда бутун халқ оёкка туриб, серкатнов кўчалари ва кўприкдан ўтиб, Заксенхаузен томон ошиқарди. Одамлар деразалар олдида тўп-тўп бўлиб уймалашиб олишар, гўё оломон атайин тикилинч қилиш учун, томошабинлар эса бир-бирларини томоша қилиш учунгина кўчага чиққандай таассурот қолдирарди, чунки улар кутган ва кўрмоқчи бўлган томоша аслида кеч кириб, қоронғи тушгандан кейингина содир бўлар эди.

Ўша қадимги нотинч замонларда ярмаркага келадиган савдогарлар йўлда ўзбошимча қароқчилар ҳужумига учраб, бир зумда бор-будларидан ажраб қолишлари ҳам ҳеч гап эмас эди, шунинг учун ҳукмдорлар фармонига мувофиқ, уларни кўлда қурол билан то Франкфуртга қадар кузатиб, қўриқлаб бориш жорий этилган. Аммо баъзан шаҳарликлар билан ярмаркага келаётганлар ўртасида уруш-жанжаллар чиқиб турган. Азалдан давом этиб келаётган бундай нифокларни тинч йўл билан бартараф этиш юзасидан битимлар тузилиб, музокаралар олиб борилган ва шу тарика одамларда ишонч-умид уйғотишга эришилган.

Бу орада ўз бўлинмаларини шаҳар дарвозалари олдида қўйиб чиққан шаҳарликлар кавалерияси империя таркибидаги шаҳарлар ва давлатлар томонидан кузатиш, қўриқлаш учун тегишли ваколат берилган отликлар ва гусарларга дуч келади. Кечга томон томошатаалаб одамлар оқими тобора кўпайиб боради. Қош қорайиб, окшом чўккач, Нюрнберг почта арава-си ҳам етиб келади ва уни ёш-яланглар қийқириб кутиб олишади. Мавжуд урф-одатга кўра, унинг ичида кампир ўтирган бўлиши керак эди, бироқ бир-бирларини туртиб-суриб, арава ортидан интилган оломоннинг ғала-ғовури остида бунга аниқлашнинг имкони бўлмайди.

Яна бир бошқа, ажойиб байрамлардан бири хуштакбозлар суди деб аталади. Ушбу маросим илгарилари муҳим савдо шаҳарларининг аҳолиси божларни тўлашда бир оз енгиллик берилишини сўраб, кайзерга мурожаат қилган замонларни ёдга солади. Кайзер уларнинг талабини қондиради, бироқ бу имтиёз йиллик бўлиб, уни ҳар йили янгилаб туришга тўғри келган. Мазкур жараён Варфоломей ярмаркаси, яъни кузги ярмарка бошланмасидан олдин, оксоқолга рамзий совға-саломлар олиб келиб, топиришни тақозо этарди. Мабодо оксоқол кайзер томонидан тайинланмаган ва уни шаҳарнинг ўзи сайлаган бўлса ҳам, бу имтиёзлар сақланиб қолаверган. Бож эркинлиги билан боғлиқ бундай

удум, маросимлар Алт-Бамберг, Нюрнберг, Вормс ва бошқа шаҳарларда то ҳозиргача ҳам давом этиб келмоқда. Биби Марям таваллуди арафасидаги кун оммавий суд мажлислари ўтказиладиган кун сифатида белгилаб қўйилган. Кайзер зали, бир поғона баландда шеффенлар, ўртада оксокол ўтирибди, ўнг тарафдан эса томонларнинг ишончли вакиллари ўрин олган. Котиб баланд овозда ҳукмларни ўқий бошлайди, вакилларга ҳужжатдан нусхалар тарқатилади. Шунда бирданига ғаройиб мусика садолари янграб, ўтмиш замонларни эслатади. Уч нафар хуштакбоздан бири сибизга, иккинчиси поммер ёки гобой¹ чалиб, учинчиси бас овозда жўр бўлади. Уларнинг эғнида ҳаворанг-заррин пальто, бошларини бекитиб олишган, ҳамроҳлари ҳам худди шундай кийинган. Суд мажлиси вақтинча тўхтатилади, хуштакбозлардан бир киши вакил сифатида олдинга чиқиб, рамзий совғаларни – чиройли қилиб йўниб, силлиқланган, қалампир тўлдирилган ёғоч қадах оксоколга тақдим этади, унинг устидаги ғалати қилиб кесилган, ипак билан тикилиб, зеб берилган бир жуфт қўлқоп берилажак ва қабул қилинажак имтиёзларга ишора эди. Булардан ташқари, яна ок таёқча ва майда қумуш тангалар ҳам тақдим этиларди. Вормс шаҳридан келган вакил хатто фетр (аъло нав юпка наматсимон мато – *таржс.*) шляпа ҳам тақдим қилган экан.

Вакил сўзини айтиб, совғаларни топшириб бўлгач, оксокол томонидан муайян имтиёзлар белгиланади, шундан сўнг, хуштакбозлар ҳамроҳлари билан қандай келган бўлса, шундай даврани тарқ этади, суд эса ўз ишини давом эттиради. Бу орада иккинчи ва учинчи вакилларга ҳам сўз берилди, масалан, Нюрнберг шаҳри ўзи ва ҳамкор шаҳарлар учун ҳар йили ана шундай виртуоз вакилларни сафарбар қилишни ўз зиммасига олган эди.

Биз болалар бундай байрамларга ниҳоятда кизикар эдик. Одатда байрамдан сўнг, қадах ва таёқча, бир жуфт қўлқоп ёки эски вайспфенниг – майда қумуш тангаларни қўлга киритиш мақсадида бобомизни кўргани борардик. Албатта, бундай рамзий маросимларнинг мазмун-моҳиятини ўтган асрларни тасаввур қилмасдан, авлод-аждодаларимиз, ота-боболаримизнинг урф-одат, удум ва анъаналарини эсга олмасдан туриб, тўшунтириб бериш кийин, зеро, хуштакбозлар ва вакиллар ҳамда ажиб совға-саломлар тарихи бундан яққол далолат бериб турибди.

Ана шундай қадимий байрамлар кетидан биз болалар учун қувончга тўла яна бир ажойиб шодиёна кириб келарди, чунончи, бу байрам шаҳар ташқарисида, очиқ осмон остида ўтказилар эди. Майн дарёсининг ўнг соҳилида чор атрофи озода қилиб ўралган, теварагида азим жўқа дарахтлари кўкка бўй чўзиб турган олтингутуртли чашма бўларди, ундан сал нарида мана шу шифобахш чашма сабабли бир вақтлар бунёд этилган шифохона ҳам бор эди. Йилнинг маълум бир кунда шу яқин атрофда жойлашган яйловларга ҳар томондан чўпон-чўлиқлар етиб келишади, байрам бошланиб, базму жамшид алламаҳалгача давом этади. Шаҳарнинг бошқа бир тарафида ҳам худди шундай майдон, чашма ва жўқа дарахтлари бор. У ерга троика байрами муносабати билан қўй-қўзилар ҳайдаб олиб келинади, шу билан бирга, бечора етим болалар ҳам тақлиф қилинади, мақсад уларни ташки олам билан ошно этиш, шу тариқа ҳам маънавий, ҳам jismoniy жиҳатдан чиниктиришдир. Қишлоқ ҳаётига оид мана шун-

¹ Поммер, гобой – ёғочдан ясалган, пуфлаб чалинадиган мусика асбоблари.

дай ажойиб байрамлар, сайру-сайиллар болалик хотирамда ўчмас бўлиб сақланиб қоларкан.

Бу орада уйимиз ҳам тайёр бўлган, энди ҳаммамиз яна жамулжам бўлиб, ўзимизни яхши хис қилар эдик. Уй эндиликда етарли даражада кенгайган, ёруғ ва шинам, бир қанча деразалар оша боғ-роғлар манзарасини бемалол томоша қилиш мумкин эди. Ички пардоз ишлари ҳам тез орада ўз ниҳоясига етказилиб, тартибга солиш қолганди, холос.

Булар энг аввало, отамнинг чарм ёки ярим чарм муковали китоблар тўплами бўлиб, унинг иш кабинети деворларини безаб туриши лозим эди. Улар орасида лотин ёзувчиларининг чиройли қилиб чиқарилган ҳолланд нашрлари, шунингдек, Римдан олиб келинган кўпгина антикий нарсалар ҳамда наинки амалий, балки илмий ҳуқуқшуносликка оид асарлар ҳам бор эди. Тўпلامдан энг зўр итальян шоирларининг китоблари ҳам ўрин олганди, айниқса, Тассо ижодига отамнинг меҳри баланд эди. Шунингдек, бу ерда сафарномаларнинг энг сўнгги нусхаларини ҳам учратиш мумкин эди, муаллиф унинг Кайслер ҳамда Немайц ҳақидаги бобларини меҳр билан, берилиб тузатар ва яна тўлдиришда давом этарди. Булардан ташқари, ҳар хил зарур қўлланмалар, турли-туман тиллардан лугатлар, ва яна бошқа кўплаб фойдали ва ёқимли нарсалар мухайё эди. Мазкур тўпламнинг иккинчи ярми тоза, озода, чиройли пергамент муковали китоблардан иборат бўлиб, улар болохона бўлмасига алоҳида қилиб тегиб қўйилган эди. Отамиз янги чиққан китобларга буюртмалар бериш, уларни қабул қилиб, тахлаб жой-жойига қўйиш ишларини ҳам алоҳида меҳр билан бажарарди. Бу борада у ёки бу асар ҳақида муайян маълумот берадиган илмий-оммабоп хабарлар, эълонларни ҳам кўздан қочирмас, қолаверса, юридик диссертациялар тўплами ҳам йил сайин кенгайиб борар эди.

Илгари ёски уйимизда ҳар ер-ҳар ерда осиглиқ турган расмлар ҳам ҳаммаси энди чиройли, зарҳал рамкаларга солиниб, отамнинг иш кабинети ёнидаги алоҳида хонанинг деворларига симметрик тарзда илиб қўйилди. Отам доим бир фикрни кўп такрорлаб юргучи эди, унингча, вафот этиб кетган санъаткорларга камрок мурожаат қилиб, кўпроқ тирик инсонлар ижоди билан шуғулланиш мақсадга мувофиқ бўларкан, чунки ўтганлар ижодига баҳо беришда жуда кўп нотўғри, хато фикр, ҳулосалар ўтиб кетмаслигига қафолат бериб бўлмас экан. Унинг тасаввурига кўра, расмларни Райн шаробига киёс этиш мумкин экан, зеро, шароб вақт ўтган сайин кучайиб, янаям мазалироқ бўлгани каби, санъат асарларининг аҳамияти, кадр-қиймати ҳам йил сайин тобора ошиб боравераркан. Шу маънода у кўплаб қадимги, ёски расмларнинг қорамтир ёки кўпроқ жигарранг тусга кириши натижасида ҳосил бўлган улардаги уйғунлик, ҳамоҳанглик муҳлислар томонидан эътироф этилиб, кўпроқ кадрланишига ҳам урғу берди. Аммо отам ишонтириб айтдики, у янги расмларнинг келгусида қорайиб қолмаслигидан ҳечам хавотирга тушишни хоҳламас, чунки уларнинг шу тарзда кадр-қиймати ошиши ҳақидаги фикрга қўшилолмас экан.

Падари бузрукворимиз ана шундай нуқтаи назар ва қарашлар асосида кўп йиллар мобайнида франкфуртлик жами санъаткорлар ижоди билан шуғулланиб келди: улар орасида расом Ҳирт эман ва қорақайин ўрмонзорларини, кишлок манзараларини айниқса, чорва моллари билан

омихта килиб, маҳорат билан тасвирлаган, яна Траутманн Рембрандтдан ибрат олиб расмлар чизган, Шюц эса Райн ерлари мавзуига мурожаат қилган бўлса, Юнкерн ижодини гуллар, мевалар ва натюрмортсиз тасаввур килиб бўлмайди, қолаверса, у нидерландияликлардан улги олиб, ўз асарларида инсонларнинг сокин ҳаёт тарзини моҳирона акс эттирган. Яна бир ажойиб санъаткор, дармшадтлик сарой рассоми, Бринкманнинг шогирди Зеekatц эди, у Гётелар хонадонининг оилавий суратини чизган мусаввирдир.

Уйдаги қолган бошқа хоналар ҳам ниҳоят, бирин-кетин тартибга келтирилди, деразаларга илгариги юмалоқ ойналар ўрнига силлик тошойналар ўрнатилиб, хоналар ёп-ёруғ бўлди. Отамнинг кайфияти ҳам, гарчи оилада баъзан у-бу камчилик чиқиб қолган пайтларда у қадар бўлмаса-да, ҳарҳолда аввалгидан яхшироқ эди. 1755 йилнинг 1 ноябрида Лиссабонда рўй берган кучли zilzila фавқуллода воқеа сифатида болалар қалбини ҳам илк бор чуқур ларзага солди. Улкан гўзал қароргоҳ, бандаргоҳлар ва савдо-сотик шаҳри даҳшатли мусибатга учради, баҳри уммон қутуриб, кемалар чилпарчин, уйлар, турар-жойлар, черковлар вайрон бўлди, миноралар кулаб, қирол саройининг бир қисмини сув юзиб кетди, ер ёрилиб, олов пуркай бошлади, ҳаммаёқ тутун ичида қолиб, харобазорга айланди. Бир дақиқа аввал соғ-саломат юрган олтмиш минг одам зумда ҳалок бўлди, тасодифан омон қолганлар эса табиий офат етмагандай, яшириниб-пусиб юрган ёки мана шу офат туфайли озодликка чиққан жиноятчи гуруҳларнинг қурбонига айланди.

Мамлакатнинг қатта ҳудудларига хабарлар таркаб улгурмаёқ, офатнинг ўзи етиб борди: айрим жойларда кучсиз ер силкинишлари давом этиб турди. Художўй такводорлар панду насихат, файласуфлар таскин айтиш, рухонийлар эса дуо ўқиш билан бу даҳшатли воқеага ўз муносабатини билдирдилар. Бутун жаҳоннинг диққат-эътибори бир муддат шу нуктага қаратилди, дунёнинг тўрт тарафидан жабрдийдаларга ҳамдардлик ва хайрихоҳлик билдирилган хат-хабарлар тўхтовсиз оқиб кела бошлади. Эҳтимол, даҳшатли иблисининг ваҳшатлари ҳам ер юзи бўйлаб бунчалик тез тарқалмаган бўларди.

Болаларга ушбу воқеаларнинг барчаси таъсир қилмай қолмади, албатта. Диний акидаларда ер ва осмонни яратган, ўз паноҳида асрагувчи Тангри доно ҳамда меҳрибон, дея талқин этилади, шундай экан, унинг айбдор ва айбсизларни баравар ҳалокатга маҳкум этганини қандай тушуниш мумкин? Бу саволга жавоб топишга мурғак қалбларнинг уринишлари беҳуда эди, зотан, бундай ҳодиса олдида нафақат улар, балки донишмандлар, олимлар ва конун билимдонлари ҳам ожиз эдилар.

Келаси ёзда Кўҳна Аҳд (Таврот) шу қадар батафсил таъриф-тавсифлаган Худонинг қаҳр-ғазабига ўзимиз ҳам бевосита гувоҳ бўлдик. Бир кун тўсатдан кучли дўл ёғиб берди, устига-устак момақалдирик даҳшатли гумбураб, чакмоқ чакди, уйдаги деразалар дириллаб, янги қўйилган ойналар чил-чил бўлди, яп-янги жиҳозлар, нодир китоблар ва бошқа қимматбаҳо буюмлар ишдан чиқди, бундан ниҳоятда қўрқиб кетган болаларни хизматкорлар панароқ жойга олиб бориб, ўзлари мук тушиб, дарғазаб Тангридан раҳм-шафқат сўраб, унга нола қила бошладилар. Отам эса ваҳимага тушмади, ўзини йўқотмай, дарҳол деразалар-

нинг тавақаларини ошиқ-мошиғидан суғуриб ташлади, гарчи бу билан бир нечта ойналарни синишдан асраб қолган бўлса-да, аммо ҳаял ўтмай дўл кетидан шаррос ёккан ёмғир натижасида хоналарнинг ичи ва зиналар сувга тўлди.

Бу каби ҳодисалар оқибатида отамизнинг биз болаларга ўзи бермоқчи бўлган дарс сабоқлари ҳам бир оз ортга сурилди. Падари бузрукворимизнинг ёшлиги Германиянинг ўша даврдаги пешқадам ўқув даргоҳларидан бири бўлган Кобург гимназиясида ўтган. Ўқиш даврида тилларни чуқур ўрганган, чунки бу илмий тарбиянинг бир жиҳати ҳисобланарди, сўнгра Лайпцигда ўзини бутунлай ҳуқуқшунослик илмига бағишлаган ва ниҳоят, Гиссенда „*Electa de aditione hereditatis*“¹ деган мавзуда диссертация ёклаган ва мазкур илмий иш ҳуқуқшунослар томонидан хали ҳам юкори баҳолашиб келади.

Ўзлари қилишга улгурмаган ишларнинг фарзандлари томонидан амалга оширилишини кўриш барча оталарнинг эзгу истагидир. Ўз билимларига ишонибми ёки ўша даврдаги муаллимларга унчалик ишонқирамагани туфайлими, отам биз болаларга ҳартугул ўзи дарс беришни ният қилиб, жуда зарур бўлган айрим ҳоллардагина ҳақиқий ўқитувчилар кўмагига таянадиган бўлди. Бунга аллақачон томир отган педагогик дилетантлик (юзакичилик) ва умумтаълим мактабларида фаолият кўрсатаётган ўқитувчиларнинг ўз ишига совуққонлиги ҳамда ўта расмийчилиги сабаб бўлган бўлса, ажаб эмас. Шу боис ўз касбининг устаси ёки фидойиси бўлмаган кишилар бераётган сифатсиз дарслардан воз кечиб, билим олишнинг бошқа бир оқилона йўлини кидирган бўлса ҳам, эҳтимол.

Отамиз ўзи танлаган йўлдан бориб, ҳаёт кечирган, мен ҳам худди шундай йўлдан боришим лозим эди. У менинг туғма қобилиятларимни гўё ўзида ётишмагандек, ниҳоятда кадрларди, чунки ўзи барча нарсаларга ўзининг фавқулудда тиришқоклиги, асослилик ва такрорлаш туфайли эришган эди. Кўпинча ҳазиллашибми ёки чинми, агар сенинг қобилиятларинг менда бўлгандами, уларнинг кадрига етиб, бутунлай бошқача йўл тутган бўлардим, дерди.

Тез англаш, такрорлаш ва ёдда сақлаб қолиш туфайли яқин орада отам ва бошқа устозлар берган дарсларни ўтиб бўлдим, аммо бирор нарсани чуқур ўргандим, деёлмасдим. Грамматика менга ёқмас, унга бебош қонун деб қарардим, қоидалар эса истиснолар шу қадар кўплигидан қулгили туюлар, чунки уларнинг барчасини қайтадан махсус ўрганишимга тўғри келарди. Шеърлардан иборат латин тили дарслиги бўлмаганда агар, билмадим, ҳолим не кечарди. Уларни ёд олиб, ўзимча хиргойи қилиб юрардим. Номигагина ёзилган бу юзаки шеърларнинг бемаза қофияларидаги жўғрофий номлар шунчаки эслаб қолишда қўл келарди, масалан:

*Обер-Иссел: балчиқ жой
Обод юртга чаплар лой.*

Нутқ тузилиши ва матал, ибораларни тез англаб, мазмун-моҳият ва тусунчаларни ҳам бир зумда фаҳмлаб олардим. Нутқдаги айрим камчилигимга қарамасдан, риторик нарсалар ёки маълум мавзу юзасидан бериларди.

¹ *Electa de aditione hereditatis (nom.)* – Мерос мулкни қабул қилиш ҳақида айрим мулоҳазалар.

диган топширикларни бажаришда ҳеч ким менинг олдимга тушолмасди. Ёзган иншоларим отамга зўр қувонч бағишлар ва бунинг учун кўпинча у кишининг пул мукофотларига ҳам сазовор бўлардим.

Целлариуснинг дарслигидаги ўша шеърларни ёдлашим керак бўлган хонада отам синглимга итальян тилидан дарс ўтарди. Вазифамни тезда бажариб бўлгач, итальянча сўзларга қулоқ солиб ўтирардим ва бу тил менга худди лотин тилидан шодон чекинишдай туюларди.

Хотира ва комбинацияда пешкадам бўлган болалар билан баб-баравар эдим, шунинг учун отам менинг бирор олий ўқув юртига боришимни ҳам кутмаган. У менга тез орада ўзи ёктирган Лайпцигда аввал ҳуқуқшуносликка ўқишимни, сўнг бошқа бир университетга кириб, докторлик диссертациямни химоя қилишим лозимлигини тайинлади. Иккинчи ўқиш масаласида қаерни танлашим унга барибир эди, фақат Гёттингенни, билмадим, нимагадир ёктирмас эди: мен эса айнан ўша ерга қаттиқ ишонардим ва ундан умидим қатта эди.

Бундан ташқари, Ветцлар билан Регенсбургга, ҳеч бўлмаса Венага ва у ердан Италияга боришим лозимлигини уктириб, яна шуни ҳам такроран айтдики, аввало Парижни кўришим зарур экан, чунки Италияга бориб келгач, ҳеч нарсанинг қизиғи қолмас эмиш.

Келажак ёшлигимнинг ушбу эртаги кўп такрорланди, зеро, у Италия ҳақидаги ҳикоя билан бошланиб, Неаполь сафарномасида ниҳоясига етди. Ундаги жиддийлик ва ширасизлик гоҳ тарқагандай, гоҳ жонлангандай туюлар ва биз болалар қалбини бу жаннатларни кўриш орзуси қамраб олганди.

Тобора кўпайиб борган хусусий дарсларимни кўшни болалар билан баҳам кўра бошладим, бироқ улар билан биргаликда ўтган бу дарслар мени қониқтирмади; ўқитувчилар бепарво, лоқайд, ўз ишига масъулиятсиз эди, қолаверса, шерикларимнинг шумликлари ўзи шундоғам арзимас, ночор дарс соатларини йўққа чиқарарди. Сабоқларга ранг-баранглик бахш этиб, дарсларнинг кизиқарлилигини таъминлайдиган хрестоматиялар ҳали бизгача етиб келмаган эди.

Ўжар Корнелиус Непос ҳамда ваъз-насихатлар ва диний дарслар туйфайли янаям маъносиз туюлган Инжилнинг биз ёшлар учун ҳеч қандай қизиғи йўқ эди; бунинг акси ўлароқ, ўша даврдаги немис шоирларининг мутолаасидан сўнг, қалбларимизни қофия ва шеърга бўлган қандайдир ташналик чулғаб олганди. Бу ҳиссиёт менда анча аввал пайдо бўлган, чунки вазифаларимни бажаришда риторик муносабатдан кўра поэтик ёндашув кизиқарлироқ кўринган эди. Биз болалар одатда якшанба кунлари учрашиб турардик ва ҳар биримиз ўзимиз ёзган шеърлардан ўқиб беришимиз лозим бўларди. Худди ўша пайтда қандайдир ғаройиб воқеа содир бўлди-ю, узок вақт ҳаловатим йўқолди. Мен ўз шеърларимни, қандай бўлмасин, ҳар доим энг яхши деб ҳисоблардим. Бироқ тез орада шуни сездимки, аслида бемаза нарсалар олиб келадиган рақобатчи шерикларим ҳам худди ана шундай ҳолатда бўлиб, ўзларини бировдан сира кам деб ўйлашмас экан. Бундай ишларга ноқобил, аммо ўзи яхши бир бола бор эди, билишимча, унинг шеърларини мураббий ёзиб бераркан, у эса уларни наинки зўр деб ҳисоблар, балки ўзим ёзганман деб юрар, буни менга ўзи ҳар доим очик-ойдин айтар эди. Шунда кўнглимдан балки мен

ҳам васвасага учиб, адашаётгандирман, эҳтимол, ўша шеърлар ҳақиқатан ҳам меникидан яхшироқдир, ким билади, болалар олдида ўзимни зўр қилиб кўрсатишга уриниб, чиндан ҳам ноҳақлик қилаётгандирман, деган ўй кечди ва бу нарса мени жуда узоқ вақт қийнаб, безовта қилиб юрди. Ҳа, ўшанда ишларим ҳам пича юришмай қолган. Ниҳоят, беғамлик ва иззатталабликдан бир оз таскин топиб, қолаверса, бизнинг ҳолимиздан хабар топган ота-она ва муаллимларимиз олдиндан тайёргарликсиз берган вазифани муваффақиятли бажариб, барчанинг мактовига сазовор бўлганимдан кейингина кўнглим тинчиб, ўзимга келганман.

Ўша даврларда ҳали болалар учун кутубхоналар ташкил қилинмаган эди. Катталар болаларча қайфиятда бўлиб, ёш авлодга таълим бериш қулайроқ, деб ҳисоблардилар. Амос Комениуснинг „*Orbis pictus*“¹идан бошқа шу хилдаги китоб ҳали кўлимизда йўқ эди. Тўғри, Библия (Инжил) нинг мисгар уста Мериан томонидан мис билан ишлов берилган, ярим форматда босилган салмокли жилдига ҳам тез-тез кўзимиз тушарди. Бундан ташқари, Готтфриднинг „*Йилнома*“си бор эди, бу китоб ҳам ўша уста томонидан мис билан ишланган бўлиб, бизни дунё тарихидаги энг ғаройиб ҳодисалар билан таништирар эди. „*Acerra philologica*“² эса ҳар хил масаллар, мифологиялар ҳамда ажиб ва ғаройиб нарсалар билан ошно этарди. Орадан кўп ўтмай, Овидийнинг „*Эврилишлар*“и билан бақамти бўлиб, биринчи китобларини ўқиб-ўрганиб чиқдим, натижада кўплаб муҳим воқеа, ҳодисалар ва ажойиб манзараларнинг шоҳиди бўлиш билан бирга, ҳар доим ўз севган ишим билан машғул бўлдим.

Қадимий нарсалардан яна Фенелоннинг „*Телемах*“и билан янги черков таржимаси орқали танишишга муяссар бўлдим, гарчи у ўта номукамал бажарилган бўлса-да, ҳарҳолда менга ёқди. „Робинзон Крузо“нинг ўз вақтида келиб қўшилиши ҳам мутлақо табиий эди, жумладан, „Фелзенбург ороли“³ хусусида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Лорд Ансоннинг „*Оламга саёҳат*“и эса ҳақиқатнинг устунлиги эртаклар оламининг бой фантазиясига узвий боғланиб кетганлиги билан жозибали эди. Бу китобни ўқиган пайтларимизда беихтиёр глобусга бармоқларимизни теккизиб, ўша ажойиб денгизчи билан бирга ҳаёлан дунё кезардик. Шундан сўнг, яна бир талай бошқа асарлар билан ҳам танишдим, гарчи уларни мукамал деб бўлмаса-да, ўтган замонларнинг руҳи ва кўрсатган хизматлари ҳақидаги ҳолисона ҳикоялари туфайли кадрли дейиш мумкин эди.

„*Халқ китоблари*“ ёки „*Халқ асарлари*“ деб номланган ўша китобларни чиқарган нашриёт Франкфуртнинг ўзида маълум ва машҳур бўлиб кетди, китоблар эса бозори чакконлигидан ўта сифатсиз сиёҳшимгич қоғозга бир хил ҳарфлар билан деярли ўқиб бўлмайдиган ҳолда босила бошланди. Биз болалар ширинлик ўрнига ўрта асрнинг ушбу қимматли қолдиқларини бир неча крейцер эвазига китобфурушдан харид қилолганимиздан бахтиёр эдик. Шу тариқа, Ойленшпигель, тўрт Хаймон болалари, соҳибжамол Мелузина, император Октавиан, гўзал Магелона ва Фортунатусдан тортиб, то абадий яҳудийгача, барчаси бизларнинг хизматимизда эди. Бунинг афзаллиги шунда эдики, башарти мазкур асарлар титилиб кетгудай бўлса ҳам, дарҳол яна янгисини сотиб олиб, ўқишда давом этаверардик.

¹ *Orbis pictus (nom.)* – Комениус томонидан 1658 йилда нашр қилинган суратли дарслик.

² *Acerra philologica (nom.)* – 17, 18 асрларда тез-тез чоп этилган антик антология.

³ Фелзенбург ороли – Йоҳанн Георг Шнабелнинг утопик романи.

Худди ёзда айни оилавий сафарга чиккан пайтингизда ҳаво тўсатдан аяниб, момақалдирок гумбурлаб, кайфиятингиз бир зумда бузилгани каби хасталиклар ҳам кутилмаганда ёшликнинг энг гўзал фаслига тўғри келиб қолар экан. Менинг ҳаётимда ҳам худди шундай бўлди. Фортунатусни ҳазина ва сехрли калпоқчаси билан эндигина сотиб олган эдим, бирданига кўнглим беҳузур бўлиб, иситмам кўтарилди, бу чечакнинг аломати экан. Унга қарши эмлаш бизда доим катта маммо бўлиб келган, гарчи машхур ёзувчилар буни аниқ ва ишонарли тарзда тавсия қилишганига қарамасдан, немис шифокорлари бу борада амалиётга қўл уришга ҳамон иккиланиб келишади. Мавҳум фикрловчи инглизлар эса келиб, ўзига тўқ ва бидъатдан холи бўлган оилаларнинг болаларини мўмай ҳақ эвазига чечакка қарши эмлашди. Бироқ кўпчилик мудом эскича фикрда эди: касаллик кўплаб оилаларни камраб олди ва талайгина болаларнинг ҳаётига зомин бўлди, шунда ҳам айрим ота-оналаргина синалган воситадан фойдаланишга журъат қилдилар. Дард бизнинг хонадонга ҳам етиб келиб, мени ўз исканжасига олди. Бутун аъзойи баданимга чечак тошиб, юзимни бекитиб олиб, бир неча кун ётиб қолдим. Дард енгиллаши учун кимираммай ётишимни маслаҳат беришди. Бир амаллаб буни уддаладим, аммо мени иложи борица иссиқ сақлашга ҳаракат қилишганидан ахволим оғирлашди. Орадан анча вақт ўтиб, бир куни ниҳоят, худди юзимдан ниқоб олиб ташлангандек, ўзимни енгил ҳис қилдим, баданимда чечак излари қолмаган, бироқ юз тузилишим сезиларли даражада ўзгарган эди. Ўзим ёруғ оламни яна кўриб турганимдан, баданимдаги доғлар йўқолганидан хурсанд эдим, лекин бошқалар менга ўша кунларни эслатишдан ўзларини тияёлмадилар. Айниқса, шўх-шаддод, тили бурро холам мени кўриши билан: “Жин урсин! Қариндош, юзинг бунча хунук бўлиб кетибди!” деса бўладими. Сўнг, бир вақтлар мени фахр билан қўлида кўтариб олиб юрганини эслаб, гапириб кетди, шунда мен одамларга улашган қувончимиз бир кун келиб ўзимизга жазо бўлиб қайтишини тушуниб етдим.

Ёшлик – бебошлик дегандай, мени на қизамиқ ва на шамолчечак четлаб ўтди ва ҳар гал одамлар менга эсон-омон қутулганингга шукур қилгин, дейишарди. Аммо афсуски, оркаваротдан бошқа бир нима сездирмай пусиб келар ва бу нарсани менга чуқур ўйга толдирарди. Ана шу азоблардан қутулиш учунми, ўзим ҳам сабр-чидамга бир оз кўникдим, қолаверса, насронийларнинг бағрикенглик таълимоти ҳам тавсия этганидек, менга айниқса, сабот-матонатли, бардошли инсонларнинг фазилатлари таклид қилишга лойиқ бўлиб туялди.

Оилавий дард-изтироблар ҳақида гап кетар экан, шу ўринда яна бир укамни¹ хотирлаб, эсга олиб ўтгим келади, у мендан уч ёш кичик бўлиб, худди шу хасталикка дучор бўлган эди. Унинг табиати нозик, ўзи камгап ва кайсар эди. Умри қисқа экан, болалик даврини яшаб ўтолмади. Мендан кейин туғилиб, узок яшаш насиб этмаган сингилларимдан бири бениҳоя чиройли ва ёқимтой эди, у ҳам кўп ўтмай, бизларни ташлаб кетди, орадан йиллар ўтиб, биргина синглим билан икковимиз қолдик.

Ўша касалликлар ва бошқа ёқимсиз тўсиқ ва камчиликлар барчаси бир бўлиб, икки барабар оғир оқибатларга олиб келган: чунки отамиз таъ-

¹ Укаси Ҳерманн ҳам чечак касали билан оғриб, бевақт вафот этган.

лим-тарбиявий ишлар бўйича муайян таквим тузиб олган, шекилли, ҳар қандай бой берилган нарсанинг, масалан, дарсларнинг ўрни бевосита тўлдирилишини хоҳлар ва ким соғайиб чиқса, унга икки баробар кўп вази-фа топширар эди. Албатта, буни бажариш менга кийинчилик туғдирмаган, ўсиб-улғайишимга маълум даражада монелик қиларди, холос.

Бундайин дидактик ва педагогик мушкулотлардан қочиб, одатда бобомиз ва бувимиз ҳузуридан паноҳ топардик. Улар яшаётган хонадон Фридбергергасседа жойлашган бўлиб, у ер бир замонлар қаср бўлгани кўриниб турарди: чунки кириб боришингиз билан икки томони қўшни уйларга туташган кунгурали каттакон дарвозага кўзингиз тушади. Тор-гина йўлакдан ўтиб, теварак-атрофи баланд-паст бинолар билан ўралган кенг ҳовлига чиқилади. Одатда биз ўша бинолар ортидаги ястаниб ётган, жуда яхши сақланган, хийла узун ва кенг боғ томон югургилаб борардик, йўлақлар тоқзорлар билан ихоталанган, икки четидаги жўяк ва гулпуш-таларда ошхонабоп ўсимликлар ва турли-туман гуллар эрта баҳордан то кузга қадар барқ уриб ўсиб ётарди. Жанубга қараган девор бўйлаб яхши ҳосил берадиган шафтоли дарахтлари қатор тизилиб кетган, бизлар учун ман этилган мевалари ёз бўйи ғарқ пишиб, кўзимизни куйдирар эди. Аммо биз у тарафга иложи борича қадам босмас эдик, чунки ширинтомоқликни қондирилмаслигимизни яхши билардик ва шунинг учун қарама-қарши томонга йўл олардик, у ерда қорағат буталари кўз илғамас узокларга чўзилиб кетган, меваларидан то кузга қадар бирдай баҳраманд бўлар эдик. Булардан ташқари, баланд тарвақайлаб ўсган кекса тут дарахти ҳам бор эди, унинг мевасини яхши кўрардик, барги эса ипак куртлари учун озуқа эканини билиб олган эдик. Ушбу сокин, тинч гўшада ҳар кеч бобомнинг гулзор ва мевазорларни астойдил парвариш қилиб юрганини кўриш мум-кин эди, оғирроқ ишларни эса бир боғбон бажарарди. Бобом гўзал чинни-гул чаманзорига эринмай қараб, уни кенгайтириш учун бор куч-ғайратини аямасди. Шафтоли дарахтларининг ҳосилдорлигини янада ошириш учун шохларини шпалера (устунча)ларга ярим доира шаклида чиройли қилиб боғлаб чиқарди. Лола, гиацинт (сунбул) ва бошқа турдош ўсимликларнинг пиёзларини саралаш ва сақлаш билан ҳам ўзи шуғулланар, бу ишларни ҳеч кимга ишонмасди. Яна бир нарсани яхши эслайман, бобом турли хил атиргул навларига куртак пайванд қилишнинг ҳам ҳадисини олган эди. Бу ишларни бажаришда гул тиканларидан сақланиш учун қўлларига ўша алмисокдан қолган чарм қўлқопларни кийиб оларди, бунақа қўлқоплар эса бисёр эди, чунки уларни ҳар йилги “хуштакбозлар суди”да беминнат олиб турарди. Эғнида ридо, жуббага ўхшаган уй халати, бошида эса эзил-ган, гижим қора бахмал шапка бўлар, шу туришида бобом Алкинос билан Лэртсн¹ эслатарди. Бобом боғдорчилик ишларини ҳам худди хизмат ва-зифаси каби мунтазам, аниқ ва пухта бажарар, ҳар доим пастга тушишдан олдин идорадаги зарур ишларини битириб, хужжат ва қоғозларини ҳам тартибга келтириб қўярди. Эрталаб ратуша – шаҳар бошқармасига бориб келар, сўнг тамадди қилиб олгач, ўтирган жойида бир оз мизғиб олар, хуллас, бир-бирига ўхшаш кунлар шу тарзда ўтиб борарди. У киши кам-гап, бировга каттик гапирмасди, жаҳллари чиққанини ҳам эслолмайман.

¹ Алкинос ва Лэртс – Ҳомернинг “Одиссея” номли эпик достонидаги образлар. Гёте бобосини мансабига кўра қирол Алкиносга, боғдорчилик ишлари билан шуғуллангани учун Одиссеянинг отаси – Лэртсга ўхшатган.

Теварак-атрофидаги ҳамма нарсалар эски, қадимий эди. Панель (ёғоч-тахта) қопланган кабинетиди қандайдир янгилик бўлганини билмайман. Қутубхонасида ҳуқуқшуносликка оид асарлардан ташқари фақат илк сафарномалар, денгиз бўйлаб саёҳатлар ҳамда кашф этилган мамлакатлар ҳақидаги китоблар бор эди. Умуман олганда, бу ердигидан бошқача бўлиши мумкин бўлган қандайдир сокин ва абадий тинчлик ҳолатини тасаввур қилолмасдим. Бу ҳурматли қарияга нисбатан иззат-икромимизни янада оширган нарса, унинг ўзи ва ўз тақдирига тааллуқли воқеа, ҳодисаларни башорат қилиш қобилиятига бўлган қатъий ишончимиз эди. Чунончи, бобом бувимдан бошқа ҳеч кимга ичидагини очиқ-ойдин ёрилмасди, лекин биз барчамиз рўй берадиган воқеа, ҳодисаларнинг ҳосиятли тушлар орқали унинг ўзига олдиндан аён бўлишини яхши билардик. Мисол учун, ҳали у шаҳар кенгашининг ёш аъзоларидан бири бўлган пайтларда рафикасига шеффен (суд маслаҳатчиси)нинг ўрни бўшаб қолиши ва у ўзига насиб қилишини айтади. Ҳақиқатан ҳам тез орада шеффенлардан бири миясига қон қуйилиб ўлгач, сайлов ва соққа билан овоз бериш белгиланган куни уйдагиларга меҳмонлар ва табриклаш учун келувчиларни кутиб олишга тайёргарлик кўраверишни тайинлайди ва ўша куни ҳақиқатда ҳам ҳал қилувчи олтин соққа унинг фойдасига чиқади... Ушбу воқеа тушида қандай аён бўлганини кейинчалик шундай тушунтириб берган: шаҳар кенгашининг одатдаги йиғилиши бўлаётганмиш, шунда ҳалиги ўлган шеффен бирданига ўрнidan туриб, пастга тушибди-да, унинг олдида келиб, илтифот билан: менинг ўрнимни эгаллашингиз мумкин деб, эшикдан чиқиб кетибди.

Собик оқсоқол вафот этганда ҳам худди шунга ўхшаш ҳодиса юз берган. Бунақа пайтларда кайзернинг оқсоқол тайинлаш ҳуқуқидан фойдаланишига имкон бермаслик учун одатда янги оқсоқол сайловини зудлик билан ўтказишга ҳаракат қилинарди. Бу гал идорага ярим тунда вакил кириб келиб, навбатдан ташқари йиғилиш эртасига эрталабки пайтга белгиланганини маълум қилади. Шунда қутилмаганда вакилнинг чироғи ўчиб қолиб, шам қолдиғини бериб туришларини сўрайди. Бобом: унга бутун шам беринглар, ахир у мени деб юрибди, дейди. Фаришталар омин деганми, эртаси куни соққа билан овоз бериш бобом фойдасига ҳал бўлиб, у бир овоздан оқсоқол этиб сайланади.

Бизга маълум бўлган бошқа тушлар ва кароматлар ҳам худди шундай жўн, оддий бўлган. Ҳануз эсимда, болалигимда бобомнинг китоблари ва ёзма тақвимларини титкилаб ўтириб, бир куни боғдорчиликка оид аллақандай ёзувларни топиб олганман: бугун тунда N. N. олдимга келиб, шундай-шундай деди... исм ва ваҳий шифр билан ёзилган эди. Ёки шунга ўхшаш яна бир изоҳ: бугун кечаси кўрдим... қолган сўзлар шифрланган бўлиб, ўшанда ҳеч нарсани англаёлмаганман.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, ҳеч қандай башорат қилиш қобилиятига эга бўлмаган шахслар ҳам баъзида ўз мухити доирасида бир лаҳза бўлсаям, аини чокда ўзидан узокда содир бўлаётган касаллик ёки ўлим ҳолатларини қандайдир ҳиссий туйғу ёки ишора, аломат воситасида олдиндан сезиб, пайқай олишган. Аммо улардаги бундай қобилият болалари ёки набираларига ўтмаган, улар кўпроқ серғайрат ва хушқакчак, қувноқ одамлар бўлишган.

Кези келганда, фурсатдан фойдаланиб, бизларга ёшлигимизда кўп яхшиликлар қилган бундай кишиларни миннатдорлик билан эслаб ўтмоқчиман. Мелбер исмли вофуруш бир одамга турмушга чиққан иккинчи холам шулар жумласига киради. Улар шаҳарнинг бозорга яқин бўлган энг гавжум, тикилинч ерида туришарди. Ғала-ғовур ичида йўқолиб қолишдан қўрқиб, биз болалар ушбу манзарани уларнинг уйида деразадан томоша қилиб ўтирардик. Ушанда дўконлардаги беҳисоб турли-туман маҳсулотлар орасидан айнан кизилмия (дуккакли ўсимлик, ширинмия деб ҳам аталади – *тарж.*) ва ундан тайёрланадиган юмалоқ-ясси жигарранг пиширикларни ёктириб қолганмиз. Шу холам жуда қувноқ аёл бўлган. Онам ёшлигида озода кийиниб, нафис юмушлар билан машғул бўлишни ёки китоб ўқишни яхши кўрган бўлса, холам кўни-кўшнилариинг олдида бориб, қаровсиз қолган болаларга ғамхўрлик қилишни, уларнинг сочларини тараб, кўтариб олиб юришни ёктирган, шу жумладан, менга ҳам кўп вақтини ажратган. Тож кийдириш маросими сингари байрамлар бошланди, дегунча уйга сиғмай қоларди. Кичкина қиз бола пайтидан бошлаб, мана шунақанги тадбирларга катнашиб келган. Бир куни даврага сочилган пулларни териб олиб, кафтида тутиб турса, кимдир қўлига бир уриб, пулларни туширворган экан. Яна бир куни кайзер Карл Еттинчи кўчадан фойтунда ўтиб бораётган бўлган, ҳамма одамлар жим, у эса йўл четида турган кўйи кайзерга қараб бор овози билан *vivat!*¹ деб кичкирган, шунда кайзер ҳам бошидан шляпасини олиб, унга миннатдорчилик билдирган экан. Холам уйда ҳам доим хушчақчақ эди, биз болалар уларникида кўплаб қувноқ дамларни бирга ўтказганмиз.

Яна бир холаминиз Санкт Катарина черкови рухонийси Штарк билан турмуш қурган эди. Пастор² ўз эътиқоди ва рутбасига мос равишда кўпинча ёлғиз яшар, унинг ажойиб кутубхонаси бор эди. Мен у ерда аввало, Ҳомер билан насрий таржима орқали танишганман, у жаноб Лённинг “Энг ғаройиб саёҳатларнинг янги тўплами”да “Троя давлатининг забт этилиши ҳақида Ҳомер баёни” деган сарлавҳа остида берилган эди. Мазкур лавҳалар менинг онгимга шу қадар салбий таъсир кўрсатганки, мен узок вақт Ҳомер қаҳрамонларини фақат мана шу образлар киёфасида тасаввур қилиб юрдим. Воқеаларга келсак, менга жуда ёққан, уларнинг таърифига сўз йўқ эди, фақат асарда Троянинг эгалланиши ҳақида лом-мим дейилмагани ва асарнинг Ҳектор ўлими билан шундай хира, нурсиз, лоқайд тарзда тугаши ҳафсаламни пир қилган эди. Бу ҳақда поччамга айтган эдим, у менга Вергилийни тавсия қилди ва мен уни ўқиб, тўла қониқиш ҳосил қилдим.

Биз болаларга бошқа дарслар билан бир қаторда мунтазам равишда диний сабоқлар ҳам бериб борилиши ўз-ўзидан тушунарли эди. Бироқ черковга оид протестантлик³ аслида қуруқ панд-насихатнинг бир кўриниши эди, ҳолос: ақли, бамаъни маърузалар ҳақида ҳеч ким ўйламас, таълимотнинг ўзи эса на вужудга, на калбга малҳам бўла оларди. Шунинг учун ҳам қонуний черков таркибидан ажралиб чиқишлар юзага келган. Сепаратизм ва пиетизм тарафдорлари, ҳеррнхутер (мазҳаб аъзоси)лар ва мам-

¹ *Vivat!* – Яшасин! (*ном.*).

² Пастор – протестант мазҳабидаги рухоний.

³ Протестантлик – Ғарбий Европада XVI асрдан бошлаб католицизм (насроний динининг Рим папаси бошлиқ мазҳаби)дан ажралиб чиққан турли насроний мазҳабларнинг умумий номи.

лакатдаги индамасларнинг барчаси Тангрига янада яқинлашиш ниятида бўлишган, бироқ бунга умумдиний йўл билан эмас, балки насронийлик орқали эришиш кўпроқ мумкин бўлиб туюлган бўлса, эҳтимол.

Бу ҳақдаги фикр ва қарашлар тўғрисида ҳар хил гаплар кулоққа чалинарди: чунки рухонийлар ҳам, қавмлар ҳам икки қарама-қарши гуруҳга бўлинган эди. Ажралиб чиққанлар сон жихатидан озчиликни ташкил этса-да, аммо уларнинг фикрлаш тарзи ўзига хослиги, самимийлиги, қатъий ва мустақил эканлиги билан ўзига жалб этарди. Бундай фазилатлар ва уларнинг ифодаси ҳақида эса ҳар хил гап-сўзлар юрарди. Айниқса, ҳудожўй бир тунукасоz устанинг ўз касбдоши саволига берган жавоби жуда машҳур бўлиб кетган эди. Ўша ҳамкасби афтидан, устани мот килмокчи бўлиб, ундан пиринг ким, деб сўраган. Ўз ишига мохир темирчи уста шунда қувноклик билан пири сифатида Довуд пайғамбарнинг номини тилга олган экан.

Шу ва шунга ўхшаш гаплар болаларда ҳам ўзига яраша таассурот қолдирган ва уларни худди шу сингари фикр ва қарашларга ундаган бўлса, ажаб эмас. Хуллас, олам гўзаллиги ва ҳар хил эзгуликлар насиб этиб, Яратганнинг илгариги ғазаблари ҳам унут бўлгач, уларда ер ва осмонни яратган ва ўз паноҳида асрагувчи улуг Тангрига бевосита яқинлашиш фикри туғилган, бироқ бу йўл ўта ғалати ва ғаройиб эди.

Болалар умуман биринчи диний ақидага амал қилишган. Тангри табиат билан бевосита алоқада ва инсонга ҳам худди шундай муносабатда, унга ва юлдузларнинг ҳаракатланиши, кун ва йил фасллари, ўсимлик ва ҳайвонлар учун ҳам ғамхўрлик қилади. Бу ҳақда насронийларнинг диний китоби – Инжилда аниқ ва равшан айтиб ўтилган. Аммо болалар бир нарасага тушунолмай, изланади ва унга Кўхна Аҳд (Таврот) тарзида меҳроб барпо этмокчи бўлишади. Табиий маҳсулотлар дунёни муқояса тарзида намоеън этиши ва улар узра аланга ёниб, ўз яратувчиси томон интилган инсон кўнглини ифодалаши лозим эди. Шундай қилиб, мавжуд бўлган ва тасодифан кўпайган табиатшунослик тўпламидан энг яхши палла ва нусхалар изланади, аммо уларни қандай жойлаштириш муаммоси кўндаланг турарди. Отамизнинг кизил рангда локланган, заррин гуллар билан чиройли қилиб безатилган мусикий пульти бор эди. У чорқирра эҳром шаклида бўлиб, квартетлар учун жуда қулай эди. Болалар уни ўзлариники қилиб олиб, табиат тўпламини босқичма-босқич қилиб жойладилар ва бу манзара жуда қувнок ва муҳим аҳамият касб этди. Тонгги қуёш чиқаётган пайт илк ибодат қилиниши лозим эди, фақат ёш рухоний қандай аланга олдиришни билмасди. Аммо унда чекиладиган шамча бор эди, у лангиллаб ёнмаса-да, ҳарҳолда бурқсиб хушбўй хид таратар эди. Ҳа, бу ўртамиёна ёниш ва буғланиш кўнғилдаги истакни алангага қараганда кўпроқ ифодадай оладигандек туюлди. Қуёш ҳам аллақачон ётоғидан кўтарилган, лекин кўни-кўшнилари уйлари шарқ томонни тўсиб турарди. Ниҳоят, қуёш томлар узра кўринди ва дарҳол ёндирувчи ойна билан чиройли чинни идишнинг энг тепасида турган чекиладиган шамча аланга олдирилди. Ҳаммаси кўнғилдагидек, тоат-ибодат ҳам мукаммал бўлди. Меҳроб уйда ўзи учун ажратилган хонанинг мухташам зийнати бўлиб қолди. Ҳар бир киши унда яхшилаб безатилган табиатшунослик тўпламини кўрар, болалар эса ундаги яширин сирни яхши билишарди. Меҳроб ўша тантана-

нинг такрор бўлишини қўмсарди. Бахтга қарши, қуёш энг қулай жойга кўтарилган чоғда чинни идиш қўлда эмасди. Болалар чекиладиган шамчаларни мусикий пултингг юкори юзасига қўйди, улар ёқилди ва ибодат шунчалик катталашдики, рухоний ўз қурбони қанчалик зиён келтирганини ҳам сезмай қолди. Шамлар лангиллаб, кизил лок ва чиройли заррин гуллар ҳам ёниб, ёвуз рух ғойиб бўлгандек эди, фақат унинг қорайиб кетган, кетказиб бўлмайдиган оёқ излари қолган эди, холос. Буни кўриб, ёш рухоний саросимага тушди. Тўғри, у зарарни ажойиб поғоналар орқали қоплашни биларди, бироқ унда энди янги қурбонлар учун жасорат етишмас ва қанчалик хавфли бўлмасин, бу тасодифга шу сингари йўлдан бориб, Тангрига яқинлашиш учун ишора ва огоҳликка даъват деб қарашни истарди.

(Давоми келгуси сонларда)

АДАБИЙ ТУРҒУНЛИК ҚАЧОН ТУГАЙДИ?

Бадий асарлар ва, умуман, адабиёт, санъат, ижодкорлик хусусидаги тугал фикрлар баҳс-мунозара, баъзан бир-бирига қарама-қарши таҳлилар туфайли қиёмага етади. Адабиётимизнинг бугунги ютуқ ва камчиликларини кўрсатишда, оригинал ва таржима асарларга ҳаққоний баҳо беришда адабиётшунос олимлар билан бир қаторда бадий сўз ихлосмандларининг ҳам фикрига кулоқ тутиш фойдадан холи эмас. Журналимизнинг янги “Журналхон фикри” рукни жаҳон ва ўзбек адабиётини мунтазам кузатиб борадиган ёзувчи, шоир, олим, таржимон ва оддий фаол ўқувчилар учун кизгин мунозара минбари бўлишидан умидвормиз.

“Социалистик реализм” эркин ижодга қанчалик сиртмоқ бўлмасин, шўро даври ўзбек адабиёти майдонида бир қатор дарғалар етишиб чиқди. Уларнинг кўплари мустақиллик йилларининг маънавий неъматларидан баҳраманд бўлдилар. Лекин орадан йигирма етти йил ўтганига қарамай, истиклол даври қаҳрамонлари ҳақида жиддий бадий асарлар яратиш масаласи ҳануз очик қолмоқда.

Савол туғилади: Бехбудий, Чўлпон каби боболаримиз орзу қилган мустақиллик кишисининг ҳаққоний образини акс эттиришда бугун ҳам сусткашлик қилаётганимизнинг сабаби нимада? Янги давр қаҳрамонининг қаламга олса арзигудек сифатларини, нахотки, топа олмаётган бўлсак? Ёзувчининг бош вазифаси – ҳаётни кузатиш, нега энди кўз ўнгимизда кечаётган оламшумул ўзгаришларни сезмаяпмиз, қаламга олаяпмиз?

Кўплаб адиблар иккиланиб турганида, адабиётимизга ўртамиёна, саёз қаҳрамонлар оқими гуриллаб кириб кела бошлади. Ўқувчи улардан маънавий озуқа олиши гумон. Чунки бундай жиҳатнинг ўзи йўқ. Тўғриси, мен енгил-елпи қаҳрамонлар ҳақида пешма-пеш ёзилаётган асарларга сарф бўлаётган қоғозга, ноширларнинг заҳматли меҳнатига ачинаман.

Адабиётни айланиб ўтиб бўлмайди. Бу даргоҳга қирган одам ўзидан яхши из қолдириши керак. Бунинг учун эса, биринчи навбатда, давр руҳини сезиш, янги қаҳрамонлар билан юзма-юз бўлиш, улар руҳиятини идрок этиш талаб этилади. Янги аср бошларида бизда томир отган ижтимоий-сиёсий турғунлик адабий муҳитга таъсир ўтказмай қолмади. Миллатнинг маълум қисми бозор-ўчар, тирикчилик эҳтиёжларини қондириш билан овора бўлди. Бундай пайтда маънавий ривожланиш тўғрисида ҳар қанча гапирмайлик, бир ерда депсиниб турилаверади ва бу ҳолат кўп иллатларни, масалан, журъатсизликни, бепарволикни келтириб чиқаради. Халқ ва ҳокимият ўртасида жарлик пайдо бўлади. Одамларнинг яхши яшаш ҳақидаги орзу-умидлари рўёбга чиқмайди. Чунки журъатсизлик касалига биринчилардан бўлиб қалам аҳли чалинади.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг “Йиққан пулига китоб сотиб олган қизини уришган аёлни эшитиб, ўзбеклигимдан уялиб кетдим”, деган сўзларини ҳамон эслайман. Бу гап ўша даврнинг жасоратли сўзи эди. Ижтимоий фалажлик, маънавий бўшлиқ, халқ дардига эътиборсизлик сурункали тус олганини энди ҳеч ким рад эта олмайди. Бахтимизга Шавкат Мирзиёевдек халқпарвар, қатъиятли сиёсатчи мамлакат раҳбарлигига келди. Президентимиз маънавият машъали бўлган Китоб мавқеини кўтарди, ижодкорнинг ҳурмат-эътиборини жойига қўйди. Ёзувчилар уюшмасига эътибор кучайди. Энди эса мухтарам адибларимиз бу марҳаматга муносиб жавоб қайтаришлари зарур бўлади.

Сир эмаски, дастлаб АҚШ ва Европада, кейинроқ Россияда сарик матбуот, сўнг интернет пайдо бўлгач, АҚШ китобхони Ирвинг ва Драйзердан, Британия китобхони Шекспир ва Байрондан, француз китобхони Стендал ва Балзакдан, китобсевар Россия эса Достоевский ва Толстойдан узоқлаша бошлади. Гарчи биз китоб ўқишда улардан кўра кўпроқ узоқлашган бўлсак ҳам, лекин Қодирийдан, Фитратдан, Қаххордан, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Одил Ёкубов, Шукур Холмирзаевнинг ижод чашмаларидан узоқлашгимиз йўқ. Маънавият жамоки муаммоларнинг ечимини кўрсатувчи машъала экан, бугун ҳам, эртага ҳам бу устоз адибларнинг китоблари бизга ҳамроҳ бўлиши керак. Бунинг учун эса, менинг назаримда, адабий танқидчилик ва, умуман, адабиётшунослик ҳозиргига қараганда бир мунча тез одимламоғи, аниқроғи, имилламаслиги керак.

Танқидчилик адабиёт қозонига ёкилган оловдир. Олов бўлмаса, овқат пишмаганидек, танқидчиликсиз ўзбек насри ва назмининг даражаси чала пишган таомдек бўлиб тураверади.

Менинг назаримда, миллий адабиётимиз йўлидаги энг катта ғов – анъанавий услубларга ҳаддан ташқари берилиб кетганимиз ва бунинг оқибати бўлмиш примитивлик, саёзликдир. Баъзан асар тилини ўзгартириш керак деган гапларни эшитиб, ёқа ушлайман. Унда адибнинг ўзини ҳам ўзгартиришга тўғри келади-ку. Агар биз бундан кейин ҳам примитивлик қобиғида қолиб кетадиган бўлсак, ҳеч қачон жаҳон адабиёти супасига чиқа олмаймиз. Гапнинг очиги шу. Нобелни қўятурайлик, нима учун биз ҳеч бўлмаса насрда Чингиз Айтматов даражасига ета олмаяпмиз? Қардош қирғиз даҳосининг юбилейини мамлакат миқёсида ўтказишимизда рамзий маъно бор. Айтматов билан бўйлашиш орзуси бўлиши керак бизда. Сергей Есенин, Марина Цветаева, Анна Ахматовалардан жаҳон адабиёти завқ олади. Есенин Тошкент ва Самарқандда бўлганида бекиёс илҳомга чўмганини яширмаган. Рус шоири илҳом олган бу дилбар заминдан нечун биз дунёга арзигудек илҳом нашидасини олмаяпмиз? Такрор айтаман: ҳаммасига анъанавий услубга ёпишиб қолганимиз, реалистик адабиётдан чўчишимиз ҳамда таржимонлик санъатини талаб даражасида шакллантира олмаслигимиз сабабчи. Ғарб адабиёти мафкуравий тўсиклардан холи, ҳаётий ҳақиқатни ёритиш йўли очик ва мунаввар. Бизда ҳам йўллар очилмоқда-ку, имконият бериляпти-ку, нега суғмиз, нега фаол эмасмиз?

Яна бир масала – янгидан нашр этилаётган асарларни қайта ишлаб бериш амалиёти. Хемингуэй асарларининг ҳар бир нашрини тўлдириб, қайта ишлаб борганини кундаликларида қайд этган. Чунки асар вақт ва муносабат чиғириғидан ўтади. Муаллиф тирик экан, асари қотиб қолмаслиги керак. Бизда эса кўпчилик ёзувчилар, ҳаттоки атоқлилари ҳам, асари чиқдими,

тамом, унга бошқа қўл урмайди. Нашр этилган у ёки бу асарга ижодкорлар ўртасида оғзаки ёки ёзма муносабат билдириш ҳам йўқ. Ваҳолонки, бусиз адабий тараққиётга эришиб бўлмайди.

Уруш оловидан чиққан дўппидек Вьетнамнинг мўъжазгина бадиий адабиёти жаҳонга бўй чўзишга интилоқда. Шу юртлиқ Нгуен Вьет Тан “Хайрихохлик” романи учун АҚШнинг Пулитцер мукофотига эришди. Бельарус адабиётини Светлана Алексиевичнинг номи дунёга таратди. БМТдаги йигинлардан бирида АҚШ вакили Никки хоним ҳозирда марҳум дипломат Виталий Чуркинга “Биз Россияни унинг куч-қудрати учун эмас, балки Чехов ва Толстойларнинг юрти бўлгани учун ҳам ҳурмат қиламиз”, деганини курраи замин эшитган. Адабиёт фан ёки санъатдаги каби иқтидорларни тахлаб ташламайди. Адабиёт ўта рашкчи тармок. Ёзувчилар уюшмаси ва унинг жойлардаги бўлинмалари “йилт” этган ижодкорга эътиборли бўлиши, иқтидорли ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши зарур.

Бир йилда икки ва ундан ортик кисса ва роман чоп этаётган ижодкорларнинг ишчанлигига лол қоламан. Аммо баҳони пировард натижага қараб бериш керак. Флобер ўз китобининг баъзи бобларини ўн йиллаб ёзган. Ёзма адабиёт ижодкорлардан куч ва мустаҳкам соғлиқни талаб қилади. Ўрнига, таъбир жоиз бўлса, бир қоп қораланган қоғоз беради. Ҳамма гап шу қораламанинг адабиётимизга тегадиган нафида. Зўр ёзаман ва қойиллатаман деган фикрдан доимо йироқ юриш керак. Бундай димоғдорлик факат халал беради. Бенуксон асар яратиш мумкин эмас, бу антик юнон адабиётидан қолган орзу. Буни унутмайлик.

Мен уруш мавзусида ёзаман. Британия сиёсатчиси, Нобель мукофоти соҳиби Уинстон Черчилл айтганидек, уруш ҳам илҳомлантирувчи кучдир. Сўқир Ҳомерни Чанокқалья уруши туғёнга солган бўлса, енгилмас испан Армадаси билан кечган қайноқ жанглр Шекспир ижодида бурилиш ясади. Толстойни рус-француз, Киплингни Ҳиндистон, Майн Ридни Америка-Мексика, Хемингуэйни итальян-испан урушлари, Олдингтон ва Ремаркларни биринчи жаҳон уруши жангтоҳлари илҳомлантирган. Воннегут ва Шютлар ижодига иккинчи жаҳон уруши туртки берди. АҚШлик ёзувчилар Хэсфорт ва Холдеманлар Вьетнам урушидан озука олдилар. Мени шўро-афғон уруши ижод майдонига етаклади. Урушнинг беадоқ кулфатларидан келиб чикиб шуни айтмоқчиманки, биз, ўзбек қаламкашлари хотиржам ижод қилишимиз учун мамлакатимизда икки улуғ неъмат бор. Бу — кексаларимизнинг шукроналик дуолари ва юртимизда ҳукм сураётган тинчлик-тотувлик. Шундай экан, яхши ва таъсирчан ёзиш ижодкор сифатида бизнинг маънавий бурчимиз эканлигини унутмайлик.

*Ғафур ПЎЛАТОВ,
ёзувчи*

ТОҲИР МУҲАМЕДОВ

САВОД ТАРИХИГА ОИД ҲУЖЖАТ

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг бой қўлёзма хазинасида “Саййид Амир Ҳайдар Баҳодирхон мактуботи” номли бир нодир қўлёзма сақланади. Унда Бухорои шариф тахтини 1799 – 1800 йилдан то 1826 йилга қадар эгаллаб турган Амир Ҳайдарнинг турли хил расмий мактуб ва ҳужжатларининг нусхалари (жами 963 та¹) жамланган. Улар амир ҳукмронлиги йилларида битилган. Мактублар форс-тожик тилида бўлиб, уларнинг асосий қисми Бухоронинг машҳур зодагонларидан бири бўлмиш Саййид Аҳмад хожа нақиб номига йўлланган (Саййид Аҳмад хожа – Амир Ҳайдарнинг суюкли жияни, Жўйбор хожаларидан бирининг рафикаси бўлган синглисининг ўғли).

Қўлёзмада жамланган ҳужжатлар XIX аср бошида Бухоро хонлигидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг турли жиҳатлари, яъни амалга оширилган ҳар хил маъмурий тadbирлар, ҳарбийлар табақасининг аҳволи, турли лавозимдаги давлат арбобларининг вазифа ва ҳақ-хуқуқлари, Бухоро ва унинг атроф вилоятларида умумий таълимга оид қимматли ва қизиқарли маълумотларни ўз ичига олади. Шунингдек, мазкур ҳужжатларда амирнинг маънавий дунёси, унинг маданиятга, сарой ва умуман хонлиқнинг маиший турмушига муносабатини ҳам кузатиш мумкин. Шунинг билан бирга, Саййид Ҳайдар Баҳодирхоннинг Бухоро хонлигида юз бераётган барча ишлардан яхши хабардорлиги ва уларга муносабати, ислом дини ақидалари ва байрамлари, никоҳ, оилавий муносабатлар ва ҳоказоларга тегишли масалалардаги билимдонлиги диққатни ўзига жалб этмай қолмайди. Бир сўз билан айтганда, бу қўлёзма воситасида биз амир ҳамда унинг яқинлари ҳаёти ва фаолиятининг умумлашма тасвирини берувчи бой ва холис маълумотга эгамиз.

Амир Ҳайдарнинг шахси, ҳукмронлик тарихи, амир саройида ҳукм сурган мухитга бағишлаб ёзилган бошқа рисоалар ҳам мавжуд. Маърифатпарвар шоир Аҳмад Дониш (1827–1897)нинг бир рисоласида куйидаги сатрларни ўқиймиз: *“Тинч ва осойишта кунларда амир пойтахтда эканида уламолар гуруҳи унинг ҳузурда тўпланар ва ўз суҳбатлари билан кўнглини хушнуд қилар эди. Бухоро маҳдумларининг машҳур ва иззатли фарзандлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб арққа чиқар ва амир қошида таълим олишар ва илмий баҳслар юритар эди. Ҳеч ким бир даврда бундай ҳукмронлик тартиботи ҳақида сўз юритмайди. Унинг овозаси барча мусулмон ўлкаларига тарқалди ва заминнинг турли ерлари ва юртларидан мардумлар Бухорога таълим олиш учун кела бошлади. Илм ва шарият қонунлари шу қадар равнақ топдики, исломиятда илгари ўтган биронта ҳукмдор даврида уламолар бу каби иззат ва шуҳратга эришган эмаслар”*².

¹ Ўз Р ФА Шарқшунослик институти, 1961/II рақамли қўлёзма.

² Трактаат Аҳмада Дониша. История Мангитской династии. Перевод, предисловие и примечания И.А.Наджафовой. Душанбе. “Дониш”, 1967, С. 36.

Соф илмий ва бошқа турли хил адабиётларда бу давр ҳақида биз учратишимиз мумкин бўлган маълумотлар ниҳоятда умумий тарздадир. Амир Ҳайдар ҳукмронлигига оид ҳар бир тарихий манба уни тадқиқ этишда маълум аҳамиятга эга, албатта. Бирок, ўша даврга мансуб расмий тарихлар асосан маълум қонун-қоидаларга бўйсунган ва бу қонун-қоидалар талабларини деярли четлаб ўтолмаган, шу туфайли улар ҳам Бухоро хонлиги ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ҳаққоний тасвирини тўлақонли бера олмайди. Биз сўз юритаётган нодир қўлёзма манбанинг шакл ва мазмуни, яъни, унинг Бухоро амирининг суяукли жиянига йўллаган соф ва қисман расмий ҳамда ярим шахсий мактуб – ҳужжатларидан ташкил топганлиги шу билан эътиборлики, улардан бошқа ҳеч бир расмий тарихларда акс этмаган маълумотларни (гарчи улар айрим ўринларда бир-бирига ҳамоҳанг бўлса-да) ўқиш ва англаш мумкин.

Мактублар ва ҳужжатлар амир девонхонасида махсус дафтарда ҳисобга олиниб, улардан нусха қўчирилгани ва бу иш бирон буйруқ асосида эмас ёки амир учун эмас, балки девонхонадаги умумий тартиб ва анъанага қўра амалга оширилгани эътиборга олинса, мазкур қўлёзманинг XIX аср биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тарзини ҳаққоний акс эттирувчи ҳужжат сифатидаги қиммати янада ошади. Саййид Ҳайдар Баҳодирхон қўлёзма ҳужжатлари саҳифаларидан тахт эгаси бўлмиш сиёсий арбоб сифатидагина эмас, балки айрим ўринларда қутилмаган, фавқулудда сифатларга эга бўлган билимдон шахс каби намоён бўлади.

Маълумки, бизнинг адабиёт ва санъатимиз яқин кунларгача ниҳоятда мафкуравийлаштирилган ва машҳур “реализм”имиз қонуниятлари талабига мослаштириб келинган. “Тадқиқотчилар” бирон ҳукмдор ва унинг атрофидагиларнинг ҳаёти, ҳукмдорлик тарихи ва фаолиятига бағишланган ишларида тарихий маълумотларни шундай шарҳлаб берганларки, бунда амир ва зодагонлар муттасил айш-ишрат билан машғул бўлган, ҳарамларидан чиқмаган, у ердан чиққан вақтларини эса мазлум халққа янгидан-янги солиқлар солишга сарфлаган. Борди-ю, шундай бўлса, бизнинг бу табаррук заминимиз қандай қилиб Ўрта Осиё ва араб Шарқ маданиятининг ривожини таъминлаган, бутун дунёга машҳур олимлару саркардаларни, файласуфлару муҳандисларни, хунармандлару мусаввирларни, шоирлару хаттотларни етиштириб берган, деган саволга бу “тадқиқотлар” жавоб бермаган. Эндиликда эса мана шу қолипни бузиб, адолатсизликни бартараф этмоқ ва асил ҳақиқатни рўёбга чиқармоқ учун анча-мунча саъй-ҳаракат керак бўлади.

Амир Ҳайдар ўз мактубларига Куръондан кўплаб оятлар киритади, айрим ўринларда шеърӣ мисраларга мурожаат этади (Улар хоннинг ўзиникими ёки бошқа бирон ижодкорникими, ҳозирча маълум эмас). Мактубларда баён этилажак мақсад кўп ўринларда хоннинг ўз жиянига қарата бирон масала юзасидан айтилган оталарча панд-насихатлари билан қоришиб кетган. Мактублар асосан қуйидаги аниқ масалаларга бағишланган: уларда хон қўл остидаги ер-мулк ҳақида маълумот беради; ўз мулкидаги қабилалар сони ва уларга муносабат ҳақида сўз юритади; бирон шахс ҳақида конкрет мулоҳаза билдиради; ўзбек қабилаларини урушга жалб этиш тартиби ҳақидаги маълумотларни жамлаган чизмани келтиради; мамлакатнинг у ёки бу ноҳиясига солинажак солиқ миқдорини кўрсатиб ўтади; шаҳарлар кўриниши ва истехком ҳамда қалъа деворларини таъмир этиш борасида кўрсатмалар беради; маъмурий аппаратни

ушлаб туришга кетаётган мулк ва бошқа сарфларни санаб ўтади; у ёки бу олим, муаллим, фотих, шунингдек, кўшни ўлкалардан келган меҳмон ва саройнинг бошқа ходимларига берилажак маош ва совғалар миқдорини белгилайди. Мақтубларнинг адресатлари доираси нисбатан чекланган. Юкорида айтиб ўтганимиздек, уларнинг аксарияти Саййид Аҳмад хожага йўлланган ва жуда оз миқдоригина айрим саркарда, фақиҳ ва муаллим-олимларга ёзилган.

Бухоро хонлигида XVIII аср охиридаёқ кўзга ташлана бошлаган ва давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратилган жараён амир Ҳайдарнинг у ҳукмронлик қилиб турган даврда жорий этилган янги тартиб-қоидаларда намоён бўлган умумий ислохотчилик фаолияти билан тўла мос тушади (Амир Ҳайдар ўз отаси Шох Мурод (1785–1800)нинг сиёсатини давом эттирди). У ислохотчиларнинг яратувчиси ва илҳомчиси, маҳаллий зодагонлар эса уларни бажарувчилари эди. Зотан, ўз қўлларида йирик ер эгалигидан тортиб бутун савдо-сотик, хунармандчилик ва ҳоказоларни жамлаган маҳаллий зодагонларга таяниш амир Ҳайдарга ўзи кўзлаган ислохотларни ҳаётга жорий қилиш имконини берди.

Саййид амир Ҳайдар Баҳодирхоннинг Бухоро тахтини эгаллаган йиллари мамлакатда анчайин нотинчликлар даври эди. Унда бир вилоят иккинчисига уруш эълон қилар, бошқа бир вилоят ўзини мустақил деб эълон қилиб, шу йўлда ўзаро низолар олиб борар эди. Марвда туркман қабилалари, Қарши, Чоржўй ва қатор бошқа шаҳарларда ўзбек қабилалари кўзғолон кўтарган эди. Шу туфайли Бухоро амири мамлакатда осойишталик ва тартиб ўрнатгунга қадар ғалаёнчи ҳокимлар ва қабилалар қаршилигини енгишга анча куч ва ҳаракат сарфлашга мажбур бўлди. Аммо бундан амир Ҳайдар ҳар қандай масалани ҳам куч воситасида ҳал қилишга мойил деган фикр қелиб чиқмаслиги керак. Хужжатлар унинг зодагонлар ва оддий халққа нисбатан турли вазиятларда турлича ва мос ҳолда, ниҳоятда ўйлаб фаолият кўрсатганини кўрсатади: бир ўринда вилоят ҳокимини алмаштириш йўлидан борса, бошқа ўринда бозордаги нарх-наволарни пасайтиради, яна бир вазиятда у тинчлик ва осойишталикка эришиш учун, халқдан олинаётган солиқлар миқдорини камайтирганига гувоҳ бўламиз.

Қуйидаги хужжат Бухоро амирининг аҳоли ўртасида умумий зарурий таълимни жорий этиш ҳақидаги қонунни амалга ошириш борасидаги тадбир ва кўрсатмаларига бағишланган¹. У Қарши вилоятининг ҳокими Амир Ҳайдарнинг жияни Саййид Аҳмад хожа Файзий номига битилган:

“Абу-л-фатҳ Амир Ҳайдар Баҳодир подшоҳ сўзумиз Саййид Аҳмад хожаси Файзийга.

Сиёсат ва шариат паноҳлари, фақоҳат ва аморат дастгоҳлари, вилоятларнинг посбонлари, фазилат ва жалолат эгалари, иззат ва шижоат мансабдорлари бўлмиш Охунд қози мулло Муҳаммад Шариф, Охунд мулло Ашур Муҳаммад муфти, Охунд қози мулло Шайх, Аҳмадбий Мирзо, Дўстбий додхоҳ, Ниёзбий додхоҳ, Мирзо Алибий, Олимбий, Ибодиллобий, Фозил эшикогабоши, Охунд қози Ниёзали, Охунд қози Қурбон, Охунд қози мулло Қулмуҳаммад, Охунд қози Абдуррахим хожаси, Охунд қози Подшоҳ хожаси, Охунд қози Амир, Охунд қози Ориф хожаси, Барот тўқсоба, Муҳаммад Назартўқсоба, Турди Али Мирохур, Ҳаёт мирохур, Мирзо Али қоровулбеги – қайсики ўз ақл-заковотларига кўра олий марҳаматга сарафроз бўлганлари аҳолига зарурий умумий таълим бериш қондасига мувофиқ;

¹ Ўзбекистон ФА ШИ кўлёзмалар фонди, инв. 1961/II ҳужжат, №91, 46–47 varaқлар.

Қариши шаҳрига Мулла Ашур Муҳаммад, Мулло Фатҳулло, Мулло Қўзи, Мулло Тонг Муҳаммад, Мулло Шермуҳаммад, Мулло Сафар, Мулло Ўроз, Мулло Тангриберди, Мулло Ҳаёт Муҳаммад ва Мулло Аваз Муҳаммадларни.

Ўз жамоаси учун Мулло Қул Муҳаммадни, Қасми (жамоаси) учун Мулло Аваз Муҳаммадни, Майманак (жамоаси) учун Мулло Раҳимни, Косон (шаҳри жамоаси) учун Мулло Хол Муҳаммадни, Қамашни (жамоаси) учун Мулло Абдуссаломни, Ҳисор (жамоаси) учун Мулло Зокир хожя, Мулло Абдурахим, Мулло Раҳмонберди, Мулло Абдурахим Қўштамғали, Мулло Бобой қўштамғалиларни.

Чироқчи (жамоаси) учун Мулло Баротни, Қаларшайх (жамоаси) учун Мулло Нурмуҳаммадни, Чорбоғ (жамоаси) учун Мулло Ашир Муҳаммадни, Пистахон (жамоаси) учун Мулло Аваз Бадалини, Ирғовул (жамоаси) учун Қаландар хожяни, Янгиқўрғон (жамоаси) учун Мулло Бобо хожяни, Ғуржоб (жамоаси) учун Мулло Ниёз хожяни, Шеробод (жамоаси) учун Мулло Ниёз Муҳаммад Элчинни, Сайдобод (жамоаси) учун Мулло Сайид Муҳаммадни, Келиф (жамоаси) учун Исҳоқ хожя ва Мулло Миржамолддинларни, Панжоб (жамоаси) учун Мулло Боймурод ва Мулло Холмирзоларни, Пашахурд (жамоаси) учун Мулло Ҳасанини, Бойсун (жамоаси) учун Мулло Холмуродни, Қўҳтар (жамоаси) учун Мулло Абдукаримни юбораётирмиз. Сиз мазкур муаллимларга ишни тайинлаб қўйингки, улар зарурий умумий таълимни барча тобе халқ пухта эгалламоғини таъминласунлар.

Муҳтасиблар ҳам уларга ёрдам кўрсатсунлар, токи зарурий умумий таълимни ўтамаган биронта ҳам балоғатга етган киши қолмасин. Барча кишилар умумий зарурий таълимни пухта эгалласинлар.

Қариши ва Ҳисор шаҳарларига юборилган мазкур муаллимларнинг айримларига учта маҳрам ҳам бердик – уларга бошчилик қилсинлар. Келиф, Шеробод, Сайдобод, Пошхурд ва Панжобга юборилган муаллимларга ҳам маҳрамлар этиб борадилар. Ва улар ўз хизмат жойларида истиқомат қилгунарига қадар, маҳрамлар ҳам шу жойда уларнинг (яъни муаллимларнинг – Т.М.) бошчилигида турмоғлари лозим. Ўз хизмат ҳақларини эса (маҳрамлар) қонунга мувофиқ оладилар.

Кўрсатмага мувофиқ амал қилинг ва унга хилоф иш тутманг. Вассалом. 1803–1804 йиллар.

Ушбу ҳужжатдан кўриниб турибдики, хали XIX аср бошларидаёқ Бухоро хонлигида аҳоли ўртасида умумий мажбурий таълимни тўла йўлга қўйиш учун давлат ғамхўрликни ўз зиммасига олган. Шу билан бирга, умумий таълим ишлари жойларда қандай йўлга қўйилгани ҳукумат томонидан назорат остига олинган. Фармондан маълум бўлишича, Бухоро амири жойлардаги таълим масалаларининг аҳволини билиш ва шу асосда кейинги чора-тадбирлар белгилаш мақсадида жойларга назоратчиларни юборишни ўз суюкли ва ишонган жиянига топширишининг ўзи маориф масалаларига ғамхўрлик ниятда масъулиятли эканлигидан далолат беради. Биз кичик бир мақолада саводхонлик тарихига оид бир ҳужжат матнинигина ҳавола эта олдик, холос. Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган шу каби қатор ҳужжатлар тўлиқ тадқиқ этилса ва ўқувчиларга етказилса, миллий маориф тизимимизнинг бақувват илдиэлари, тажриба ва анъаналари ҳақидаги билимларимиз янада тиниклашган бўлар эди.

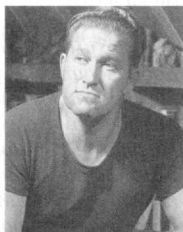

ХОВАРД ФИЛЛИПС
ЛАВКРАФТ

(1890–1937)

ОГЮСТ ДЕРЛЕТТ

(1909–1971)

Рус тилидан
Рустам ОБИД
таржимаси

Жаҳон фантастик-мистик адабиётида "даҳшат" йўналишининг отаси, "XX асрнинг Эдгар Поси" ҳисобланган америкалик ёзувчи Ҳовард Филлипс Лавкрафтнинг "Остонада пинҳона" романи ҳам, адибнинг ўзи ҳам адабиёт тарихида алоҳида ўрин тутди.

Биринчидан, адибнинг ягона йирик асари бўлмиш ушбу романда ҳаммага таниш, кундалик турмушда учраб турадиган шунчаки ёмонлик эмас, балки коинот миқёсидаги "соф", самовий ёвузлик бор бўйича, бутун маҳобати, қудрати билан рўй-рост тасвирланган. Ер сайёрасида инсон пайдо бўлмасидан анча аввалроқ маъжуд бўлган беҳисоб ёвузлик маъбудлари билан танишар экансиз, ҳақиқий ёвузлик аслида нима эканини англаб ета бошлайсиз.

Роман "Остонада пинҳона" деб номлангани ҳам бежиз эмас. Асарда ёритилишича, асил ёвузлик ҳар қандай уйнинг остонасида (жамиятнинг оёғи тағида) пинҳона бўлиб, ўзи учун кулай вақт-соатни кутиб ётади. Оила аъзоларидан биронтаси ёмонликка қўл ургудек бўлса ёхуд олимлар қизиқсиниш сабаб уйғотиб қўйса борми – пайт пойлаб ётган ёвузлик жонланиб, бутун атрофга мисли кўрилмаган балоларни ёғдира бошлайди.

Лавкрафтнинг шахси ҳам ниҳоятда сирли, жумбоқли. У ҳаммадан пинҳона, мутлоқ узлатда яшаган. Америка адабиёт йўналишидаги "даҳшат" адабиётининг отаси – ҳеч қачон ҳеч ким ўз кўзи билан кўрмаган ёзувчи, деб таърифланади. Ҳаттоки Лавкрафтнинг энг яқин дўсти, шогирди ва кўпплаб асарларининг ҳаммуаллифи бўлган Огюст Дерлетт ҳам у билан телефонда атиги икки марта гаплашган, холос, бошқа пайтлари эса ёзувчининг ўзаб дўстлари, шогирдлари ва ўғиллари қаторида у билан фақат хат орқали ҳол сўрашиб турган, холос.

"Остонада пинҳона" асарининг ўзбек тилида чоп этилиши терроризм, экстремизм ва бошқа салбий кучлар дунё ҳаётига катта хатар солаётган ҳозирги қалтис замонда ёшларимизни асил ёвузликдан огоҳлантиришга, қора кучларга хизмат этувчи турли ёмон йўللاردан қайтаришда катта ёрдам бериши турган гап.

Таржимон

ОСТОНАДА ПИНХОНА

I қисм

Биллингтонлар ер-мулки

Архамдан шимол томондаги адирлар ёнбағри нимжон, пастак дарахтлар бир-бирига чирмашиб ўсган буталар билан копланганидан қорайиб кўринади, бу дарахт ва буталар океанга бориб қуйилувчи Мискатоник дарёсининг сўл соҳилигача чўзилиб кетади. Гарчи у ер-бу ерда адирларни оралаб ўтиб, бийдек даштлар оша Мискатоник соҳилига элтувчи ташландик сўқмоқлар кўриниб турса ҳам, сайёҳлар ора-сирада ўрмон ёқасидан у ёғига ўтиб адашиб қолади.

Вактнинг бешафқат таъсиридан омон қолган эски иморатлар бир хил ва мунгли кўринади. Дарахтларнинг шох-шаббалари ям-яшиллиги, бир-бирига чирмашган буталарнинг тиғизлигига карамай, иморатлар олдидаги ерлар ҳам худди биноларнинг ўзидек абгор таассурот туғулади. Архамситини у четидан бу четига кесиб ўтувчи Ривер-стритдан Эйлсбери-пик ва черепица копланган томларидан олачипор холга келган шаҳарчанинг гарбий кварталларини кезиб юрган йўловчи кўзга ташланади. У Данвичдаги қаровсиз ётган ерлар атрофида, кашшоклар маҳалласининг кулбалари ортида ёш дарахтзорга кўзи тушиб ажабланади. Яқинроқдан қаралса, бу пастак эгри-бугри танали қайрағочлардан иборат яқинига йўлаб бўлмас ғаройиб чакалакзор бўлиб чиқадики, шох-шаббаларни гўё минглаб йил буруноқ ҳаёт тарк этиб бўлган.

Шаҳар аҳолиси бу дарахтзорни қарийб унутиб юборган; қарибчуриган кампирлар кечкурун камин ёнида ўтирганча хикоя қилишни хуш кўрадиган сирли ва машғум афсоналаргина сакланиб қолган, холос. Бу афсоналарнинг айримлари жодугар ва алвастилар гулханда ёқилган жуда узоқ замонларга бориб тақалади; бироқ асрлар ўтгани сайин мудхиш тафсилотлар ҳам хира ториб бораверган. Ўша замонлардаги қўрқув сабабини эндиликда камдан-кам одам эслай олади, аммо ташландик дарахтзор билан атрофдаги тепаликларни ҳамон одат бўйича Биллингтонлар ер-мулки деб аташади, холбуки дарахтзор тўсиб тургани учун шаҳардан кўзга ташланмайдиган қўрғон бир неча ўн йиллардан буён хувиллаб ётади. Бу уй тўғрисида “қадимий минора ва тошдан қурилган халқа яқинидаги хушманзара тепаликда жойлашган”, деб гапиришади. Қайрағочларнинг тунд киёфаси ахён-ахёнда бир ўтиб қолувчи сайёҳлар диққатини зинҳор ўзига тортмайди. Ҳатто бир пайтлари шу атрофни босган дайди-саёқлар тўдаси ҳам бошпана ёки ўлжа илинжида қадимий қўрғонга яқин йўлашга журъат этолмаган. Дарахтзорни ҳар қандай кимса, албатта, айланиб ўтади, Бостондан Архамга қараб йўлга чиққан сайёҳми ёхуд Массачусетсдаги овлоқ қишлоққа бозордан қайтаётган деҳқонми, барибир, кўнгилда ғалати ҳадик уйғотувчи бу беҳосият жойдан тезроқ ўтиб олай, деб дарров қадамини тезлатади.

Кекса Биллингтонни ҳали ҳам эслаб туришади; бу ерда у ҳақда анчамунча афсоналар юради. Ўн тўққизинчи аср бошларида қишлоқ эсквай-

ри Илия Биллингтон ота-боболаридан мерос шу кўрғонга кўчиб келиб, бу ерда бир неча йил ёлғизликда яшади. Ёши бир жойга борганида эса оиласи билан, Америкадан Англияга кўчиб борган аждодлари кўним топган, Лондондан жануброкдаги мўъжаз шаҳарчага кайтди. Ўшандан бери ундан ҳеч қандай дом-дарак йўқ бўлмаса-да, аммо бир адвокатлик идораси ерини муниципал фондга ҳар йили ўз вақтида ўтказиб турар, бу идоранинг Бостондаги манзили қария Биллингтон ҳақидаги миш-мишларга алоҳида сомеъ салобат бағишларди. Орада ўнлаб йиллар ўтди. Илия Биллингтон ҳам, унинг ишончли вакиллари ҳам аждодлари ёнидан аллақачон жой олиб улгурди, хойнахой. Унинг мероси ўғли Лаанга ўтди, адвокатлик идорасида ҳам оталар ўрнини ўғиллар эгаллади. Йиллик тўлов энди Нью-Йорк банки оркали аввалгидан ҳам батартиб ўтказиб турилар, ер-мулк хануз Биллингтонлар номида эди. Дарвоқе, йигирманчи аср бошларида эсквайрнинг сўнгги авлоди, Лааннинг ўғли ўзидан ўғил меросхўр қолдирмабди, деган миш-мишлар тарқалди. Хуллас, шундай қилиб, ер-мулк энди унинг кизига ўтди. Лекин бу хоним ҳақида миссис Дюарт деган номдан бўлак ҳеч нарса маълум эмасди. Ўша миш-мишлар шаҳар аҳолисида унчалик катта кизиқиш уйғотмади, зотан, кекса Биллингтон ва унинг “ғалатилиги” тўғрисидаги ардоқли хотиралар олдида аллақандай миссис Дюарт ким бўлибди ўзи?!

Эсквайрнинг ажабтовур жиҳатларини шаҳарликлар бениҳоя ҳаяжон билан эслашарди. Айниқса, насл-насаби кўҳна бўлгани учун ўзини маҳаллий асилзодалар деб билувчи бир неча хонадон авлодлари шу мавзуда сўз очишни ҳуш кўрарди. Вактнинг бешафқатлиги сабаб Биллингтон ҳақидаги афсоналардан биронтаси ҳам асил ҳолида сақланиб қолмаган, барчаси кейинги даврларда озми-кўпми қўшиб-чатишлар ва бузилиш-ўзгаришларга учраган. Ҳикоя қилишларича, Биллингтонлар кўрғони жойлашган ўша қайрағочзордан сирли шовкин ва момақалдирокка ўхшаш гумбурлаган овоз эшитилиб тураркан. Бунга кекса эсквайр сабабчими ёки бошқа бировми, бунинг тагига ҳеч ким етолмаган. Ростки, мана шу хувиллаган дарахтзор ва қалин чангалзор бўлмаганида Илия Биллингтон номи аллақачон унутилиб кетган бўларди, чунки фақат ўшаларгина бу ғайриоддий жойлар ўзидек ғайриоддий одамга тегишли эканини ҳар гал эслатиб туради. Уй яқинидаги дарахтзорнинг қоқ ўртасидаги ботқоқлик беҳисоб қурбақалар маконига айланган. Баҳор пайтида уларнинг бўғик қуриллаши чор атрофдагилар қулоғини қоматга келтиради, кексаларнинг айтишича, Архамдан юз чакирим масофа наридан ҳам бунақанги бақирок махлуқларни топиш амримаҳол эмиш. Ёз пайти эса ботқоқлик устида сирли ёғду пайдо бўлади, момақалдирок гумбурлаган тунларда бу ёғду ер бағирлаб сузган булутларда аксланиб, милтиллайди. Бу ерликлар фикрича, дарахтзордаги бақалар, бошқа жирканч махлуку ҳашаротлар қатори виж-виж ялтирок қўнғизлар тўдаси ана шу ёғдуни ҳосил қилар эмиш. Илия Биллингтон жўнаб кетганидан сўнг шовкин тинди-ю, лекин қурбақалар жазавакор қуриллашда давом этаверди; момақалдирок олди-дан беҳисоб чигиртка-ю чирилдоқлар чириллаши тинмаганидек, ёз кечалари ялтирок қўнғизларнинг милтираб ёғду таратиши ҳам давом этарди.

Узоқ йиллар қаровсиз ётган қадимий кўрғонга янги хўжайин келгани ҳақидаги хабар шаҳар аҳли орасида тез тарқалди ва анча гап-сўзларга са-

баб бўлди. 1921 йил март кунларининг бирида Архамда чиқадиған “Ад-вертайзер” газетасида мистер Амброз Дюарт деган бир кимса Биллингтонлар уйини қайта тиклаш ва янгитдан куриш учун ишчилар ёллаётгани ҳақида кичкина эълон босилди. Ишлашни хоҳловчилар бу одам билан “Мискатоник” отелида учрашиши мумкинлиги маълум қилинган эди. Ўрни келганда айтиб қўйиш жоиз, бу меҳмонхона, аслида, Мискатоник университетининг атиги талабалар ётокхонаси эди, холос.

Орадан бир кун ўтмовди ҳамки, Архамда янги гап тарқалди. Шахарга яқинда келган Амброз Дюарт деган кимса Илия Биллингтоннинг тўғридан-тўғри меросхўри эмиш. У ер юзи бўйлаб узоқ вақт сайру саёҳат қилгач, ниҳоят наслий ер-мулкини ўзига қароргоҳ этиб танлабди. У эллик ёшлар чамасидаги ўрта бўйли, очик ҳавода кўп юрганидан юз териси юпка, қирғийбурун ва қуюқ сап-сарик сочли, нигоҳи ўткир кимса эди. Охириги урушда яққаю ягона ўғли ҳалок бўлганидан кейин, бошқа қариндошлари йўқлиги сабаб, Дюарт Америкага кетишни дилга туккан ва умрининг қолган қисмини осойишта ўтказиш учун қадимий ер-мулкка равона бўлган эди. Шу мақсадда у икки ҳафта бурун Массачусетсга келиб, мулкини кўрмоқчи бўлди. Ер-мулк уни қаноатлантирди, шекилли, кўрғонни аввалги шон-шухрати билан қайта тиклаш ниятида бўлгуси харажатларни хомчўт қила бошлади. Босиқ-сиполиги ва андак ҳазилкашлиги у ёллаган ишчиларда яхши таассурот қолдирди. Баъзи ишларни орқага суриб туришга тўғри келди, чунончи, энг яқин электр узатиш симлари дарахтзордан бир неча мил жанубдан ўтгани боис уйда электр чироқлари ўрнига керосин лампалар ёқилди. Бошқа ишлар эса жадаллик билан борарди. Курилиш ишлари баҳор бўйи давом этди; уй тартибга келтирилди, йўл қурилди, ёзга чиқиб эса, мистер Амброз Архамдаги отелдан кўрғонга кўчиб ўтди-ю, ишчиларга дурустгина ҳақ тўлади. Улар уйларига қайтгач, қария Биллингтоннинг кўрғони ҳақида: унинг зинапояларидаги ажойиб ўйма нақшлар; нақ икки қаватни эгаллаган кабинет ва шу хонадаги ҳар хил рангда ойналар солинган қаттақон дераза; барча жилдлари тўлиқ сақлаб қолинган маҳобатли кутубхона; шунингдек, мистер Дюарт осори-атика ишқибозларининг жон-дили деб билган турли меъморий хусусиятлар тўғрисида ўзгача эҳтиром ва завқ-шавқ билан ҳикоя қилиб юришди. Ташқи томондан уй Кембрижнинг бир вақтлар кимсан буюк Лонгфелло яшаган машҳур Крейг-Ҳаузига ўхшаб кетарди.

Кўп ўтмай шаҳарда ақл бовар қилмас ҳар хил гаплар ўрмалаб қолди; кекса Биллингтон ҳақидаги унутилаёзган афсоналар яна эсга олина бошлади. Эмишки, Илия Биллингтон билан мистер Дюарт худди икки томчи сувдек бир-бирига ўхшармиш. Шундан сўнг болалаб кетган тахмин-гумонлар орасида қари қирриқнинг “хурмача қилиқлар”ига доир машҳум хотиралар яна юзага қалқиб чиқди. Бу хотираларнинг “тирилиш”ию янги ваҳимали тафсилотлар билан бойиши Данвичдаги ташландиқ ерлар атрофида бир асрдан буён яшаб келаётган бир неча хонадон, жумладан, Уайтли ва Бишоплар оиласининг қор-амалига ўхшарди. Уларнинг бир вақтлар мана шу гўшани ўзига макон этиб танлаган аждодлари кекса эсквайрнинг замондошлари бўлган эди. Энг биринчи Биллингтон “пушти дераза”ли маҳобатли кўрғонни – кабинетдаги витраж гарчи кўп рангли бўлса ҳам, барча уни шундай деб атарди – айнан ўшаларнинг кўз ўнгиди бунёд этган эди. Уларнинг Биллингтонлар хонадони ҳақидаги афсоналари ўзининг

кадимийлиги учун ҳам бошқаларда ишонч уйғотар эди. Афсоналардаги баъзи гаплар ҳақиқатга тўғри келмаса-да, қадимий кўрғонга ҳам, унинг янги соҳиби – мистер Дюартда ҳам кизиқишни орттирарди.

Дюартнинг ўзига келсак, бу ерда пайдо бўлиши билан тарқалган ҳар хил миш-миш ва ғийбатлардан тамомила беҳабар эди. Табиатан одамови бўлган бу инсон ўз қисматиға битилган шу ёлғизликдан ҳузурланиб яшарди. Бу ёғига ер-мулкни қаровсиз қолдирмаслик учун маблағ топиш унинг асосий ташвишиға айландики, энди бутун вақтини шу ишға сарфлай бошлади. Очиғини айтганда-ку, маблағ топишни қандай бошлашни унинг ўзиям дуруст тасаввур қила олмасди. Дюартлар оиласида, одатда, океан ортидаги ер-мулк кўпам эсга олинмас, фақат онаси ахён-ахёнда Массачусетс штатидаги “мерос мулк” тўғрисида оғиз очиб қолар ва ҳар гал “уни мутлақо сотиб бўлмаслиги”, Дюартлар авлоди яшар экан, бу жой уларники бўлиши зарурлиги ҳақида уқдирар эди. Оила аъзоларидан биронтаси бахтсиз ҳодисаға учраса – вафот этса ёки бошқа бирор тасодиф юз берса, ер-мулк Дюартлардан ҳеч ким ҳатто бирор марта кўрмаган бостонлик қариндошлари Стивен Бейтсға мерос бўлиб ўтар эмиш. Илия Биллингтондан мерос шажараномадаги шубҳали кўрсатмалар ва сирли ишоралар ана шулар эди, ҳолос. Унинг тўсатдан Англияға кўчиб кетгани ташландиқ мулкни янада сирли қилиб кўрсатар, шу боис Дюарт бу мулкка эндиғина келган ҳозирги вақтда тахмин ва хотираларига таянишдан бўлақ иложи йўқ эди.

Уни болалик чоғлариданоқ қайта-қайта огоҳлантиришар, онаси ёш Амброзға бу ер-мулкда нима қилиш керак-у, нима қилмаслик кераклигини уқдиргани-уқдирган эди. Мисол учун, “оролни айланиб ўтган ирмоқлар ўзанини бошқа ёққа буриш”, “минора ёки тошдевори бузиш”, шунингдек, “такикланган оламға эшик очиш”, “деразаға тегиниш, айникса, уни ўзгартириш” ман этилар эди. Бу танбехлар, гарчи Дюартни сеҳрлаб қўйсада, бироқ унга ҳеч нимани аңлатмас эди. Илк бор эшитгандаёқ улар Амбрознинг қалласиға ўрнашиб қолган, уни худди афсундек ҳадеб таъқиб этар, ҳаёлотида чакмоқдек чарақлар эди. Ана шу тақиқлар уни ер-мулкни ғоят синчковлик билан кўздан кечиришға, адир ва ботқоқликларда ҳориб-чарчагунча изғиб юришға мажбур этарди. Дюарт шу кезишлар сабаб қадимги кўрғон унга мерос қолган ер-мулкдаги ягона иншоот эмаслиғиға гувоҳ бўлди. Ёнидан саёз жилға оқиб ётган қиялама дўнглик устида тошдан қурилган бўзранг минора қакқайиб турарди. Бу жилға Мискатоник дарёсининг серсув ирмоғи бўлган замонларда шиддатли оким дўнгликни ҳалқадек ўраб, уни нақ оролға айлантириб қўярди. Энди эса бундай манзарани фақат баҳорда қузатиш мумкин эди, ҳолос.

Август охириларида Дюарт чошгоҳ пайти шажараномада тилға олинган минора қаршисидан чиқиб қолди-ю, уни дарров таниди. Сўнгра ўз топилдиғини синчков кўздан кечириб, унинг ўлчамларини чамалаб кўра бошлади. Цилиндрсимон асоснинг диаметри тахминан ўн икки фут бўлиб, конуссимон бўзранг томи эса йигирма футча баландликда эди. Бир вақтлари минора деворидан равоқли улкан қириш йўлағи очилганки, бундан ўша вақтларда том бўлмаганини тахмин қилиш мумкин эди. Бироқ эндиликда бу йўлак қўполдан-қўпол қилиб, тош териб беркитилганди. Меъморчиликдан унча-мунча хабари бор Дюарт минора-

ни юраги ҳаприкиб томоша килди; иншоотнинг қадимийлигига заррача шак-шубҳа йўқ, қолаверса, унинг ғиштлири қўрғондаги бошқа иморатларникидан анча эскироқ кўринарди. Маҳобатли кутубхонадаги лотинча қўлёзмаларни ўрганишда асқотувчи чўнтак лупасини қўлига олиб, Дюарт минора сатҳидаги ғалати нақшларни кўздан кечира бошлади – улар равоқ остидаги кириш йўлагини беркитган тошларга ўйиб туширилган ва ўлчамига қараганда, каттароқ битикларга ўхшаб кетарди. Бироқ минора пойдевори, айникса, кишини ҳайрон қолдирар, ўз залвори билан ерга чуқур ботгандек таассурот уйғотарди. Илия Биллингтон минорани курган вақтдан бери ўтган юз йил ичида пойдевор, дарҳақиқат, чўккан ёки атрофидаги ер кўтарилган бўлиши мумкин, бу ҳолатни соғлом фикр фақат шундай изоҳлай олади, ҳолос.

Минорани айнан унинг аجدодлари курганига нега Дюартнинг бу қадар имони комил? Ахир, иншоот тошлари анча қадимий экани яққол кўриниб турибди-ку, агар шундай бўлса, ҳўш, уларни ким терган? Бу жумбоқ Дюартни ниҳоятда кизиқтириб қўйди. Ҳамонки, аجدодлардан мерос кутубхонадаги беҳисоб қадимий қўлёзмалар унинг ихтиёрида экан, демак, сарғайган саҳифалардан унинг тинчини ўғирлаган саволга жавоб топилиб қолар, ахир. Мана шундай ҳаёлларга берилганча, у уйи томон йўналди, бирров ортига ўғирилганда эса, яна бир муҳим кашфиётга гувоҳ бўлди. Бўзранг маҳобатли минора бир вақтлар тошлардан терилган ва эндиликда ярми бузилиб ётган халқа – девор ўртасида қад кўтарган эди. Дюарт шу заҳотиёқ бу халқани Стоунхенждаги друидлар барпо этган долменлар харобасига қиёс қилди. Юз йиллар аввал оролни ювиб турган сув оқими ўздан чуқур ўйиклар ва гил ўзан қолдирган, буталар чангалзор бўлиб кетганига қарамай, бу изларни хануз ажратиш олиш мумкин эди. Ҳозир куриб ётган соҳил беҳисоб жалалару шамолларни кўрган, “беҳосият жой” деган таъки лаънат шу атрофда яшовчи бидъатчи аҳолини тўхтата олган-у, аммо табиатнинг бу қучлига таъсир ўтказолмаган эди.

Дюарт йўсин билан қопланган дўнгликлар бўйлаб оҳиста қадам ташлаб борарди. У минора билан уй турган тепалик оралиғидаги ботқоқликни ҳориб-толиб айланиб ўтганча, уйига қайтганида қош қорайиб қолган эди. Ўзига иссиқкина кечки овқат тайёрлагач, ошхонадаги ўчоқ ёнига жойлашиб олиб, кутубхонадан зарур маълумотларни излашга уннаб кетди. Кутубхонадаги китоб ва қўлёзмаларнинг аксар қисми ўқиб бўлмайдиган ҳолатда, айримлари эса шу қадар ҳилвираб қолганки, қўл тегса, тўкилиб тушгудек эди. Хайрият, баъзи қўлёзмалар пергаментга битилган экан; булардан ташқари, алоҳида ўрам ва тарқоқ саҳифалар ҳам учраб қолардики, уларни бемалол қўлга олиб, ўқиса бўларди. Чарм муқовали бир қора дафтарга вақт қарийб шикаст етказмаган, биринчи саҳифасига бола қўли билан “Лаан Б.” деб ёзилган эди. Дюарт дафтарни очиб, бу – юз йилча аввал шу ердан Англияга қўчиб кетган Илия Биллингтоннинг ўғли болалигида тутган кундалик эканидан хайратланди. Қўрғоннинг янги соҳибига омад қулиб боққан, зеро, қидирувни бошлаш учун бундан фойдалироқ ва яхшироқ топилма бўлиши дарғумон эди.

Кундаликни керосин чирокнинг ёруғида ўқишга тўғри келди. Чунки қўрғонга электр ўтказиш режасини штатдаги расмийатчи муассасалар чиппака чиқариб бўлган, ҳар бир мулозим бу муаммога ечим топмай

кўймаймиз, якин орада сим тортиб берамиз, дея катта ваъдалар берарди-ю, аммо бу ваъдалардан ягона нишона – электрдан ҳамон дарак йўқлиги эди. Керосин чироқ шуъласи билан каминнинг кизғиш ёғдуси ўрмоннинг шаҳарга қараганда анча совуқ кечаларида кабинетга ажабтовур шинамлик берарди, шу асно Дюарт сарғайган саҳифалар унинг кўз ўнгига намоён этган ўтмишга шўнғиб кетди. Унга катта бобо ҳисобланувчи Лаан Биллингтон муштдек пайтиданоқ акли балодеккина экан. Кундаликнинг бошида у эндигина тўққиз ёшга кирган бўлса, охирига бориб – Дюарт буни сўнгги саҳифадан билди – ўн бирдан ошган эди. Лаан ер-мулкда юз берган воқеаларни шунчаки тилга олмай, тафсилотларни ҳам ғоят аниқ қайд этардики, шу сабаб кундаликни ўқиш мароқли эди.

Дастлабки саҳифаларданоқ бола онасиз ўсганини ва ёлғиз Илия Биллингтоннинг хизматкори бўлмиш наврагансет қабиласига мансуб хинду билан ўйнаганини билиб олиш мумкин эди. Бу хиндунинг исми бир жойда Квамус, бошқа жойда Квамис деб ёзилган эди. Буларнинг қай бири тўғрилигини боланинг ўзи ҳам билмаган, ҳойнаҳой. Хиндунинг ёши Лаандан кўра Илияга яқинроқ бўлганга ўхшайди; башарти Лааннинг ўртоғи ўзи каби ўсмир бўлганида, унинг йўғон ҳарфлар билан болаларча нотекис битилган кундалигида, хинду бунчалик ҳурмат билан тилга олинмас эди. Дафтар боланинг ҳар кунги машғулотларини баён қилишдан бошланар, аммо у ёғига айрим истиснолар ҳисобга олинмаганда, ҳар кунги машғулотлар ташлаб ўтиларди. Аксар саҳифалар машғулотлардан бўш пайтларга ажратилган бўлиб, Лаан эрки ўзида бўлган бундай пайтларда кўрғонни айланиб юрган ёки хинду ҳамроҳлигида ўрмон бўйида сайр қилган, лекин ўзи очик тан олишича, уйдан узоқлаб кетишга ҳеч қачон журъат этмаган.

Чамаси, хинду унчалик киришимли одам бўлмаган, фақат ўз қабиласининг қадимий афсоналаридан сўз очгандагина анча жонланиб қолган. Табиатан таъсирчан болақай хинду билан бажонидил ўйнаган, унинг қандай қайфиятда юрганига эътибор ҳам бермаган, баъзан эса хиндудан эшитган айрим ҳикояларни кундалигига ёзиб қўйган. Хинду, бола билан сайр қилишдан ташқари, Лаан ёзганидек, кечки овқатдан сўнг кекса Биллингтонга ҳам қарашиб турган.

Дафтарнинг ўрталарига борганда кундалик узилиб қолган, бир неча варақ йиртиб олинган, уларга нималар ёзилганини эса тахмин қилиш мумкин эди, холос. Шундан кейинги ёзув ўн еттинчи март санаси билан белгиланган (йил кўрсатилмаган), аммо бу ёзув мазмуни, орада узулиш бўлгани сабаб, бирмунча тушунарсиз кўринарди. Дюарт боланинг кинғир-қийшиқ ёзувини хаяжон билан ўқиди:

“Кун бўйи қор ёғди. Совуқ. Машғулотлардан кейин ўрмонни айландик. Квамис менга шу ерда кутиб туришимни тайинлаб, кўнам жиним суймайдиган йиқилган дарахт ёнида қолдирди-да, ўзи ботқоқлик ёқалаб кетди. Қизиқишим устун келди шекилли, янги ёққан қордаги излар бўйлаб Квамиснинг ортидан кетдим-да, отам бизга сайр қилишни таъқиқлаб қўйган минора ёнидаги жилга соҳилига бориб қолдим. Квамис тиз чўкканича қўлларини осмонга чўзиб, менга тушунарсиз ўз тилида бир нималар деб қичқирар эди. Бироқ айрим сўзлар шундай тез-тез такрорланар эдики, беихтиёр “Нарлото” ёки “Нарлотен”га ўхшаши сўзларни эслаб қолдим.

Энди чақирмоқчи бўлиб турувдим, ўзи бирдан мени кўриб қолди-ю, иргиб ўрнидан турди. Квамис ёнимга шошиб келди-да, қўлимдан маҳкам тутиб, минорадан нарига сургаб кетди. Мен жудаям қизиққанымдан у ерда нима қилгани ҳақида сўрадим. Мабоодо ибодат қилган бўлса, нега ҳиндуларга насронийлик динини олиб келган оқ танли миссионерлар қурган черковга бормади? Квамис менинг саволимга жавоб қайтармади, фақат бу ерга келганимизни отамга айтмаслигимни илтимос қилди, холос, акс ҳолда у хўжайиннинг буйругига қулоқ солмагани учун жазоланар эмиш. Минорага олиб борувчи йўлни, жилгадан ташқари, баҳайбат тошлар ҳам тўсиб турарди, бундай дилгир ва овлоқ жой ҳиндуни нимаси билан ўзига жалб этгани мен учун мутлақо тушунарсиз эди.”

Кейинги икки кунлик ёзувларда муҳим ҳеч гап йўқ, фақат Илия Биллингтон хиндунинг қилмишидан хабар топиб, уни жазолагани қисқача зикр этиларди-ю, аммо қандай жазо олгани ҳақида лом-мим дейилмасди. Бир неча кундан сўнг кундаликда тагин “такикланган жой” тилга олинади – бу гал хинду билан Лаан қор бўронида қолиб йўлдан адаштишган эди. Чор атрофни қалин қор пардаси қоплаганидан йўлни йўқотиб, ботқоқликка кириб қолишади-ю, Лаанга нотаниш бир пастқамликдан чиқишади, Квамис тўсатдан бўғик овозда кичкириб юборади-да, болани қўлидан чангаллаганча жонҳолатда сургаб кетади.

“Биз яна улкан харсанлар ва минорани айланиб оқувчи жилга бўйидан чиқдик, лекин бу сафар унга қарама-қарши томондан келиб қолгандик. Бу ерга қандай қилиб келиб қолганимизга ҳайронман, чунки йўлни мутлақо тесқари томонга – Мискатоник дарёсига қараб солган эдик. Бу ҳолни тўсатдан қор бўрони боиланиб, бизни сўқмоқдан адаштириб юборгани билан изоҳлаш мумкин эди, холос. Жилга бўйидан жон ҳолатда қочиб чиққанимиз ва Квамиснинг жуда кўрқиб кетгани мени бунинг сабаби ҳақида яна сўрашга ундади. У эса худди аввалгидек, “Отанг бу жойга келишимизга рухсат бермайди”, деб қўя қолди. Ваҳоланки, отамга қарашли ер-мулкнинг минора турган пастқамликдан бошқа ҳамма ерида сайр қилишимиз мумкинлигини у айтмаса ҳам жуда яхши билардим. Мен ростдан ҳам хоҳлаган еримда сайр қилишим, ҳатто Архамга боришим мумкин эди, фақат Данвич ва Иннсмутга қадам босмаслигим, шунингдек, Данвичдаги ҳиндулар қишлоғида қорамни кўрсатмаслигим лозим эди.”

Кундаликнинг давомида минора ҳақида ҳеч қандай гап йўқ, аммо бошқа қизиқарли тафсилотлар учраб қоларди. Чунончи, бола ўша қор бўронидан уч кун ўтгач, қисқа муддатли эрувгарчилик рўй бериб, “ер қордан очилгани” ҳақида ёзади:

“Ўша кечаси тепаликлар томондан келаётган галати шовқин-сурондан уйғониб кетдим – худди баҳайбат махлуқ бўқираётгандек эди. Ўрнимдан тура солиб, кунчиқар тарафдаги деразага югурдим, аммо у ёқда ҳеч нимани кўрмадим, кейин шошиб кунгай томондаги деразага отилдим – у ерда ҳам ҳеч нима кўринмасди. Бироздан кейин юрак ютиб, ётоқхонамдан меҳмонхонага чиқдим-да, отамнинг эшигини тақиллатдим. Ҳеч қандай жавоб бўлмагач, эшитмади шекли, деган ҳаёлда эшикни очиб, хонага кирдим. Отамнинг ўрни тахлоглиқ турар, бу кеча у жойига ётмаган эди. Хонанинг кунботар тарафдаги деразасида тепаликлардан таралаётган зангори-яшил шуъла товланарди. Мени

уйғотиб юборган ғалати товушлар ҳам ўша ёқдан келарди. Ярим очиқ дераза ёнида қўрқувдан қалтираб турарканман, назаримда, шовқин Данвич ёки Иннсмут томондан келаётгандек туюлди – гўё осмонни даҳшатли акс садо тутган эди. Бир неча дақиқадан сўнг шовқин пасая бошлади; тепаликлар орасидаги шуълалар ҳам ўчди-ю, мен хонамга қайтдим. Эрталаб Квамис келганида кечаси ўқирган нима эди, деб сўрадим, аммо у сен буни тушингда кўргансан, чунки мен ҳеч қандай шовқинни эшитганим йўқ, деб жавоб берди. Квамис бу саволимдан таъвишга, ҳаттоки, қўрқувга тушган бир алфозда эди, шу боис кечаси нималарни кўрганим ҳақида унга айтмай қўя қолдим. Отам қаердалигини сўраганимда эса шоша-пиша, у ўз хонасида ухлаб ётган бўлса керак, деб мени ишонтиришга шошилди. Шундан сўнг бошиқа ҳеч нарса сўрамадим ва ўзимни кечаги ҳамма воқеани унутгандек қилиб кўрсатдим. Квамисга эса худди шу керак эди, у дарҳол хўмрайишни бас қилди, юзидан таъвиш аломати ариди.”

Кейинги икки ҳафталик ёзувлар ҳар кунги икир-чикирларга, асосан, Лааннинг дарсларию ўқиётган китобларига таалукли эди. Шундан кейин яна дафъатан қисқа, аммо сирли тафсилотга дуч келинарди:

“Ғарбдаги тепаликлардан эшитилаётган шовқинда қандайдир бир зарб бордек: гўё кўринмас бир аждарҳо Данвич томондан таралаётган шуълага жавобан ўқириб-ўқириб қўяётгандек...”

Тўрт кундан сўнг яна бир ёзув пайдо бўлади. Лаан уйкуга ётишдан аввал тикка кўтарилган ойнинг яркироқ ёғдусига махлиё бўлиб, дераза ёнига келганида отаси уйдан чикиб кетаётганини кўради.

“Унинг ёнида Квамис бор эди, иккови оғир бир нарсани судраб боришарди, афсуски, ўша нарса нима эканини била олмадим. Тез орада улар уйнинг шарқ томонидаги иморат ортида гойиб бўлишди. Мен отамнинг хонасига кириб, улар қаерга кетишаётганини кўрмоқчи бўлдим. Лекин ҳеч ким кўринмади, аммо дарахтзордан отамнинг буйруқ бераётган овози эшитилиб турарди. Шу кечада мен кейинроқ яна уйғониб кетдим – худди олдингидек кунботар тарафдаги тепаликлардан даҳшатли бўқириш эшитиларди. Унга қулоқ солиб туриб, қандайдир тунгилашними-ей, қўшиқними-ей англагандек бўлдим, у гоҳ-гоҳида юракка ваҳима солувчи бир зайлдаги муҳим қичқириқлар билан бўлиниб турарди.”

Бундай тафсилотлар кундаликнинг давомида яна учрайди, ҳатто сўнгги саҳифаларда кўпайиб боради.

Энг охиригисидан олдинги ёзув ғоят жумбокли. Тун бўйи бола тепаликлар ортидан келаётган “даҳшатли бакирик”ни эшитиб чиқади, унга машъум зулмат қўйнида янграётган бу дўзахий ўқирикдан бутун олам парчалашиб кетаётгандек туюлади.

“Нонушта пайтида Квамис йўқлигини кўриб, у қаердалигини сўрадим. Менга Квамис жўнаб кетди, қайтиб келиши дарғумон, деб жавоб беришди. Бу ҳам етмагандек, ўзимиз ҳам оқишом тушмай жўнаб кетарканмиз, демак, нарсаларимни йиғиштиришга шошилишим керак экан. Гарчи отам қаерга боришимизни айтмаган бўлса-да, бу ердан тезроқ кетишни бетоқат кутаётгани сезиларди. Ўзимча Архамга, балки Бостон ёки Конкорда борсак керак, деб ўйладим, лекин сўрашга ботинолмай, индамай бўйсундим. Йўлда нималар кўпроқ асқотишини билмаганим учун қисқа

муддатли сафарларда керак бўладиган нарсаларнигина йиғиштирдим. Муъжасзгина саквояжга шим, ич кийим ва майда-чуйдаларимни зўрга тиқиштирдим. Зудлик билан жўнаб кетишимиз мени довдиратиб қўйган, отамнинг изоҳи эса қониқтирмаган эди. Наздимда, у тезроқ жўнаб кетишга шу қадар ошиқардики, бирон бир асосли баҳона топишга ҳатто бош қотиргиси келмасди. У менга тушга қадар баъзи ишларини битириб олиши лозимлигини айтди, лекин шунга қарамай, бир неча марта хонамга кириб, сафарга тайёрманми-йўқми, нарсаларимни йиғиштирдимми-йўқми, шунга ўхшаш бир нималарни суриштириб турди.”

Дафтарнинг охирига бир неча саҳифа қолганда, пешин пайти сўнгги қайд битилган эди.

“Отамнинг айтишича, Англияга узоқ қариндошларимизни кўргани кетаялмиз экан, Бостонда бизни пароход кутиб турибди экан. Мана, тушилик пайти ҳам ўтди, отам сафар тадориғини яқунлаяпти.”

Сал қуйроқда йирик-йирик ҳарфлар билан икки сатр қўшимча қилинган:

“Илия ва Лавиния Биллингтонларнинг ўғли, ўн бир ёшли эсквайр Лаан Биллингтоннинг қундалиғи”.

Дюарт қизиқиши қонмаган ҳолда, хафсаласи пир бўлиб, дафтарни ёпди. Қундаликдаги узук-юлук ёзувларда қандайдир бир сир яширин эди. Бирок, афсуски, бу жумбокни сал бўлса-да, ечишга боланинг кузатишлари камлик қиларди. Аммо энди уй нима учун Дюарт кўрган тартибсиз ахволда қолдирилгани аён бўлганди. Илия Биллингтоннинг жўнаб кетиш учун тайёргарлик кўришга фурсати жуда оз бўлган. Қолаверса, у тез орада қайтиб келишни мўлжаллаган ва шу боис ўзи билан озгина нарса олган бўлса эҳтимол.

Дюарт сарғайган саҳифаларни бир-бир варақлаб, айрим ёзувларни кўздан кечираётганида бирдан ажабланиб қолди. Болақай билан хиндунинг Архамга боргани ҳақидаги жойида у аввал ўтказиб юборган сатрлар бор экан.

“Қаерга борсак, бизни ҳурмат-эҳтиром ва ошкора хавотир билан кутиб олишлари галати. Дўкандорларнинг бизга тақаллуфи одатдагидан қуюқроқ. Қизил танли эканига қарамай, ҳатто, Квамисга ҳам шундай мулозамат кўрсатишади. Хонимлар оптимиздан бир нималар деб пичирлашгани элас-элас қулоғимга чалинди, улар “Биллингтон” номини титроқ овозда тилаб олишарди. Одамлар биздан кўрқишларига шак-шубҳам йўқ, бироқ уйга қайтишда бuni Квамисга айтганимда, у буларнинг бари болаларча ҳаёлпарастлигим ва кўрқоқлигимдан эканини айтиб қўя қолди.”

Демак, кекса Биллингтондан “кўркишган” ва унинг ўзини ҳам, унга озми-кўпми дахлдор барча нарсаларни ҳам ёқтиришмаган. Бу янги кашфиёт Дюартни саросимага солди, қўнғлида гумонлар туғдирди. Унинг излаишлари энди қадимий шажараномани шунчаки ўрганишдан жуда муҳим бир жумбокни ечишга айланди. Биллингтонлар хонадони ўтмишида ақл бовар қилмас теран сир-асрор бор эди. Дюарт китоб жавонлари бўйлаб бетартиб сочилган қоғоз таҳламларини титкилашга киришганида бу сир унинг бутун ҳаёлини эгаллаб олган эди.

Лекин аввалига хафсаласи пир бўлиб, руҳи чўкиб кетди, чунки сарғайиб кетган варақларнинг аксарияти қурилиш ишлари ва материалла-

рининг сарф-харажатлари бўлиб чиқди; калин крим-чиким дафтарида Илия Биллингтон Лондон, Париж, Прага ва Римдаги китоб савдоси фирмаларидан олган китоблар рўйхати қайд этилган эди. Буларнинг бари Дюартни кидирувни тўхтатишга ундарди, бироқ тасодифан омад кулиб бокди-ю, унинг қўлига титилиб кетган кадимий қўлёзма тушиб қолди, унинг “Шайтон кирдикорлари ва Янги Англия жинлари тўғрисида” деган номиеъ кишини сеҳрлаб қўярди. Унда котиб ўзининг нотекис ёзуви билан ҳозирда йўқолган бир китоб мазмунини кискача баён қилар, Дюартнинг эски шикаста инглиз ёзувиға аранг тиши ўтар, аммо ундан англаганларининг ўзиёқ ҳазилакам гап эмас эди. Сатрлар бўйлаб бармоғини оҳиста юритганича ўқишга киришган Дюарт бир неча дақиқадан кейиноқ коғоз-кама олиб, ўқиганларини ҳафсала билан кўчириб олишга киришди. Қўлёзмада ўша йўқолган асарнинг иккинчи ярми баён этилган эди.

“...Мен гайритабиий ҳодисалар тўғрисида гапни чўзиб ўтирмай, айрим тафсилотларни қўшимча қилмоқчиман, холос. Муҳтарам мистер Бредфорд шаҳар губернатори бўлган эллик йил аввалдан то ҳозиргача Янги Данвич аҳолисининг кўпчилиги бу воқеалардан хабардор. Уларнинг айтишича, Ричард Биллингтон деган кимса шайтоний битиклар васвасасига берилиб, яна ёввойи ҳиндулардан қари бир жодугар қутқусига учиб, насронийлик динига муртаб бўлган ва Исо Масиҳ йўлидан юз ўгирган. У тошлардан гоят катта ҳалқа барпо этиб, ўшанинг ичида Иблисга, Дагоннинг даргоҳига, Номсизнинг ўзига топинган ҳамда Кўҳна ва Янги аҳд инкор этган сеҳрли афсунларни ўқиган. Мазкур Биллингтон магистрат бузруклари ҳузурида қасам ичиб, Худога қарши амаллар қилганини инкор этди, бироқ афсунлар билан беҳос тунда уйғотиб юборилган Номсиз Махлук қошида даҳшатга тушганини яшира олмади. Шу йилнинг ўзида Тошлар Ҳалқаси яқинидаги дарахтзорда етти киши ўлдирилган; боёқишларнинг танаси таниб бўлмас даражада мажақлаб, бурдалаб ташланган. Олиймақом Суд Йигилишининг кейинги мажлисига мазкур Биллингтон келмади, ўшандан бери дедарак гойиб бўлди. Орадан икки ой ўтгач, тунларнинг бирида вампанауглар қабиласининг ёввойи ҳиндулари лаънатланган ўрмонда афсунлар ўқиб, густихлик қилишиди; жазавага тушиб, Тошлар Ҳалқасини бузиб ташлашиди ва иморатларга жисдий шикаст етказишди. Уларнинг сардори Мисквاماкус – Биллингтонга афсунгарликни ўргатган ўша жодугар – кўп ўтмай шаҳарда пайдо бўлиб, мистер Бредфордга элати ҳодисалар тўғрисида хабар етказган. Унинг айтишича, Ричард Биллингтон Иблис билан мулоқотда баъзи таъқиқларни бузган эмиш; шунинг учун осмон қаъридан тушган Номсиз Махлук уни ямламай ютиб юборган эмиш. Махлукни ортига қайтариб юборишининг ҳеч илоҳи бўлмаганидан вампанауглар қабиласи жодугари уни иблисона куч-қудратидан маҳрум этиб, вайрон қилинган Тошлар Ҳалқаси тубига қамаб қўйган эмиш.”

Жодугарнинг қабиладошлари чуқурлиги каноэ узунлигининг уч каррасига, эни эса икки каррасига тенг улкан ўра қазиб, унга сеҳрли афсунлар билан Иблисни банди этишиди, бу зиндонни ўзлари Қадимий Битиклар деб атаган нақшлар ўйилган... (шу ўриндаги сатрни мутлақо ўқиб бўлмасди) билан ётишиди.

Бумардонавор юмушнн бажо этгач, улар... ер остидан қазиб олинган...

(яна тушунарсиз жумла). Кекса ҳинду қатагон қилинган бу ерга ҳеч ким ҳеч бир сабаб билан яқинлашмаслиги лозимлигини қатъиян уқтирди, чунки Қадимий Битиклар ўйиб туширилган япалоқ тош жойидан қўзгатилган заҳоти Иблис озодликка чиқиб кетармиш. Ушбу шайтоний мавжудотнинг кўриниши қандай, деган саволга жавобан Мисквамакус қўллари билан юзини беркитди, унинг панжсалари орасидан фақат кўзлари кўриниб турарди, холос. Мазкур ҳолатда у шунақаям қизиқ изоҳлар беришга тушдики, уларга кўра, Махлуқ баъзан бирор шакл-шамойилда ва ербақадек кичик кўринса, гоҳида баҳайбат, бешакл туманга айланар ва шу булут қаъридан илонлар билан ўралган юзи кўриниб турармиш.

Ғаройиб Махлуқнинг номи – Оссадогва, бу – Садогванинг авлоди, деган манони англатади (шу сўз ўчирилиб, устига “англатар эди” деб ёзилган). Ҳиндуларнинг аждодлари ҳикоя қилишича, Садогва юлдузлардан тушган ва шимолликлар орасида маъбуд деб қабул қилинган эмиш. Вампанауг, нансет ва наррагансет қабилалари уни афсун айтиб чақиришни билган, аммо ёвуз феъл-атворли бўлгани сабаб ҳеч қачон бунга журъат этмаган. Улар, шунингдек, бу маъбудни тинчлантириш ва фалаж қилишни ҳам билган, аммо уни келган жойига қайтариб юборишнинг имкони бўлмаган. Айтишларича, Катта Айиқ чўмичининг остида яшовчи ламар аждодлари ёвуз маъбудни ҳайдай олган, бироқ орадан кўп асрлар ўтгани сабаб ўша билимларни унутиб юборишган. Кўп донишмандлар йўқолган афсунларни қайта топишга ва самовий кучлар устидан ҳукмрон бўлишга интилган, лекин ҳеч бири бунга муяссар бўлмаган. Қарияларнинг таъкидлашича, Оссадогва осмон гумбазида ҳеч бир тўсқинликсиз саёҳат қилиб юради, бироқ ер усти баъзи афсунларсиз унга дош бериши дарғумон.

...Кекса жодугар Мисквамакус мистер Бредфордни мана шулардан воқиф этди ва унинг гувоҳлигидан сўнг Янги Данвичдан жануби-ғарб томонда жойлашган, ҳовузи ҳам бор бўлган дарахтзордаги тепалик қаровсиз ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Ўтган 20 йил ичида баҳайбат ҳарсанглар остидаги тупроқ чўкди, бироқ Парвардигор иродаси ила бу ерда на дарахт, на гиёҳ кўкарди. Кўчиб келган оқ танлилар орасида камдан-кам одам гууроҳ Биллингтонни ўзи самодан қақирган махлуқ ямламай ютганига ишонади. Ҳиндулар айнан шундай бўлган деб даъво қилишига қарамай, уни турли жойларда бир неча марта кўришган, аммо у шаҳарга қайтиб қадам босмаган. Жодугарни қайта сўроқ қилишлар ҳеч қандай наф бермади, у Биллингтонни ўзи қақирган махлуқ олиб кетган, деган гапида туриб олди. Махлуқ ямламай ютмаган тақдирда ҳам у эндиликда Ерда, бизнинг орамизда йўқ, Парвардигор иродаси шундай бўлсин, илоё, деди у.”

Қўлзманинг сўнгги варағига “Рухоний Вард Филипсининг” “Сирли ходисалар” асарига қаранг”, деб шоша-пиша ёзилган бир парча қоғоз кистирилган эди. Яна бир зарур китоб номини топдим, деб ўйлаган Дюарт кўлида лампа билан китоб жавони ёнига борди-да, асар номи босиб туширилган муковаларни кўздан кечира бошлади. Улардаги номлар ниҳоятда хилма-хил бўлишига қарамай, орасидан беш-олтита ҳам таниш китоб топилмади. Асрий чанг-ғубор босиб ётган китоблар орасида Луллийнинг “Ars Magna et Ultima”, Флоднинг “Clavis Alchimiae”, Альберт Магнуснинг “Liber Ivonic”, Артефонинг “Билим калити”, граф д’ Эрлет-

нинг “Жодугарларга сиғиниш”, Людвиг Приннинг “Ер ости жумбоклари” номли асарлари, фалсафа, иблишунослик, кабалистика, математика ва бошқа хилма-хил фан соҳаларига доир кўпгина жилдлар кўзга ташланарди. Улар орасида Парацелс ва Гермес Трисмегистнинг титилиб кетган асарлар тўплами ажралиб турарди. Дюарт эски жилдларни ихлос билан кўлдан ўтказиб, қўлёзмада тилга олинган руҳонийнинг китобиغا етиб боргунича бир дунё вақт ўтди. Уйнинг аввалги соҳиби уни улкан тоқчанинг энг узоқ бурчагига беҳафсалагина тикиб қўйган экан.

Асар номи муқовага қора рангда босиб туширилган бўлиб, “*Массачусетс кўрфази соҳилидаги Архам-сити Иккинчи черковининг пастори, руҳоний Вард Филипс баён этган ва Янги Англия Ханаанида рўй берган сирли ҳодисалар*” деб аталарди. Афтидан, бу китоб анча аввалги нашрнинг қайта чоп этилган нусхаси бўлиб, титул варағида “1801, Бостон” деган ёзув турарди. Жилд нега ғоят қалин эканини эса муаллиф руҳоний бўлгани билан изоҳлаш мумкин, зеро, гарчи мақсади юз берган воқеаларни атиги қайд этишдан иборат бўлса-да, ўқувчига панд-насихат қилиш ва савобга ундаш имкониятидан ўзини тия олувчи руҳонийлар камдан-кам топилади. Саҳифалар топ-тозалиги, варақлар бурчаги қайрилмагани китоб ўқилмаганидан дарак бергани, қолаверса, тун яримлаб қолгани сабаб Дюарт изланишларни давом эттириб ўтирмади. Эски саҳифаларни варақлаб, айниқса, эски ёзувдаги “s” ва “f” ҳарфларини бир-биридан фарқлашга кўз нуруни сарфлаб тонг оттириш малол келди. Бинобарин, китобнинг Илия Биллингтон ўқиган жойини топиш учун яккаю-ягона йўл қолган – китобни лавҳ устига қўйиб, саҳифалар эркин, ўз ҳолича очилиб кетишини кузатиш лозим эди. Шундай ўнғай усулни қўллаган эди, китобнинг тахминан учдан икки қисми ўтган жойи очилди ва Дюарт ушбу саҳифадан бир парчани кизикиш билан ўқиди.

Эски ёзувдаги ҳарфларни таниб олиш унчалик қийин иш эмас экан. Сиёҳи униқиб кетган “*Рич. Биллингтоннинг кундалиги билан қиёсланг*” деган ёзув Дюарт айнан керакли саҳифани топганини яна бир қарра тасдиқлар эди. Гарчи руҳоний Вард Филипс бу ўринда ҳам “жинлар ва Иблис билан ошно тутинган” кимсаларга қисқача танбех беришдан ўзини тиёлмаган бўлса ҳам, юқоридаги воқеа ортиқ эсга олинмаган эди. Матн бироз куруқроқ-у, аммо кизикарли баён билан чекланган эди:

“*Дарахтзор яқинида яшовчи оилаларнинг гувоҳлигига келсак, Янги колониялардаги Даксбери фуқароси Жон Дотеннинг беваси, Дотенлар хонадони бекаси 1787 йил Сретен байрами арафасида берган маълумот ғоят жумбоқлидир. Унинг ва қўшнилариининг айтишича, аёл қарғиш теккан ўрмон ёқалаб кетаётган пайтда ноъматум махлуқни кўрган. Бу махлуқ на ҳайвон ва на одамга ўхшар, кўпроқ одам юзли улкан кўршапалакни эслатарди. У ҳеч қандай товуш чиқармас, аммо дарғазаб кўзларини бакрайтирганча атрофга аланлар эди. Бошқа шохидларнинг тасдиқлашича, бу махлуқнинг юзи аллақачонлар ўлиб кетган бир одам – Нью-Даннич атрофларида жинлар билан мулоқотда бўлганидан кейин дом-дараксиз кетган Ричард Биллингхэм ёки Боллингхэм деган кимсанинг юзига ниҳоятда ўхшаб кетармиш. Одам-Ҳайвон ҳақидаги иш маслаҳатчилар суди йиғилишида кўриб чиқилган ва графлик бош судьяси фармонида биноан жодугар аёл 1788 йил 5 июнда гулҳанда ёндирилган.*”

Дюарт бу парчани бир неча марта ўқиб чикди; унда баён этилган воқеа мохиятини аниқлаш ўта мушкул эди. Одатдаги шароитда-ку бутун матнни эътиборсиз қолдириш ҳам мумкин эди-я, бироқ “Ричард Биллингхэм” ёки “Боллингхэм” номлари уларга ўхшаш “Ричард Биллингтон” номини яққол эслатиб турарди. Афсуски, ҳаёлот иш урганига қарамай, Дюарт бунга бирор изоҳ тополмади. Рухоний Вард Филипсининг “Ричард Биллингхэм” деган кимса (аслида, Ричард Биллингтон) ўлдирилмаган, яъни суд хроникаларида ёзилганидек, “ўзи осмондан қақирган махлуққа ем бўлмаган”, деган тахмини балки тўғри чикар. Эҳтимол у, рухоний ёзганидек, Даксбери яқинидаги қалин ўрмонга кўчиб ўтиб, шу ерлик аҳолининг юрагига ваҳима солган қуфр ишларини қилиб юргандир? Бошқа томондан, Дотенлар хонадони бекаси тасодифий учрашув ҳақида ҳикоя қилган пайтда жодугарлар гулҳанда ёкилган аянчли инквизиция даврларидан бери ҳали юз йил ҳам ўтмаганди. Шунга асосланиб, ўша кезлари Даксбери билан Нью-Даннич – бу шаҳар ҳозир Данвич номи билан машҳур – атрофидаги колонистлар орасида бидъат-хурофот сақланиб қолган, дея бемалол тахмин қилиш мумкин.

“Тадқиқот”ни давом эттиришга жазм қилган Дюарт уйкуга ётди-ю, шу заҳоти кўрқинчли туш кўра бошлади. Тушида ғалати манзара намоён бўлди: пасткам, ўшшайган адирлар узра илонгами, кўршапалакками ўхшаш аллақандай махлуқлар учиб юрарди. Шунга қарамай, у хийла тинч ухлади, фақат бир марта уйғониб кетиб, кўзларини катта-катта очганча, қоронғи шифтга тикилиб, бир неча дақиқа гарангсиб ётди. Дюарти ғалати ҳиссиёт чулғади – кимдир ундан кўзини узмай кузатиб тургандек эди, аммо бу нохуш ҳиссиётни тезда қувиб юборди-ю, яна донг қотиб ухлаб қолди.

Тонгда уйкудан турган Амброз дарров насл-насабига ойдинлик кириши мумкин бўлган ҳужжатларни излашга киришди. У дастлаб Архам шаҳар кутубхонасига йўл олди. Дюарт бу шаҳарни ҳар гал Англиянинг эски қишлоқ ва шаҳарчалари билан қиёслаган, бир-бирига туташ қўш нишабли томларга, дарчалари доим ёпиқ турувчи чордоқларга, кириш эшиклари тепасидаги елпуғичсимон чирокларга, қолаверса, шаҳар марказидаги торқўчалардан бошланиб, қаровсиз дарахтзор орқали Мискатоник дарёси соҳилини ёкалаб ўтувчи дала йўлларига қараб баҳра олар эди.

У ўз изланишларини Архамда бир вақтлар чоп этилган “Адвертайзер” ва “Газетт” нашрларининг таҳламли сакланувчи Мискатоник университети кутубхонасидан бошлади.

Қуёш порлаб турган шу тонгда унинг вақти бемалол эди. Дюартни, аслида, қунтли одам деб аташ қийин эди; одатда, у майда-чуйда ишларга ҳам кўп вақт сарфлар, бирор ишга ғайрат-шижоат билан киришарди-ю, лекин охирига етказишга сабри чидамасди. У ёруқкина ўкув залида кулайроқ жойлашиб олгач, Массачусетс колониясининг илк даврдан ҳикоя қилувчи сарғайган саҳифаларни бир-бир варақлай бошлади. Баъзи кизиқарли хабарлар диққатини жалб этиб, мақсадидан қалғитиб юборарди. Бир неча ойлик газетани варақлаб бўлгач, ниҳоят, аждодининг номи илк бор тилга олинган жойга дуч келди. Бу тасодифан юз берди, чунки у асосан янгиликлар рукнини кўздан кечириётган эди. Холбуки, зарур хабарни бутунлай бошқа ердан – газетхонларнинг муҳаррирга йўллаган мактубларидан топди.

“Муҳтарам сэр, газетангизда архамлик руҳоний Вард Филипс ёзган бир китобга эсқвайр Жон Друвен битган тақризни босиб чиқарганингиз мени таажубга солганини изҳор этишга ижозат бергайсизки, мазкур кимса асарни жудаям мақтаб юборибди. Камина руҳонийларга ҳаддан зиёд ҳамду сано ёғдиришдек одат борлигидан хабардорман, бироқ ушбу Жон Друвен руҳоний Вард Филипсга табиатда шундай нарсалар ҳам борки, уларни аслида тинч қўйган, тўтуриқсиз ва пуч гапларга аралаштирмаган маъқул дея шама қилиб қўйса, ул зотга янада кўпроқ фойдаси теккан бўларди.

Камтарин қўлингиз Илия Биллингтон”

Дюарт бу хатга жавобни кидириб, бир неча саҳифа варақлади ва уни кейинги ҳафталик сондан топди.

“Муҳтарам сэр, Илия Биллингтон ўзи тилга олган нарсалардан жуда яхши хабардор экани кўриниб турганини таъкидлашга ижозат этгайсиз. Китобимни ўқиб чиққани учун ундан жуда миннатдорман. Шу тарзда, ундан икки карра қарздор бўлиб қолдим.

Парвардигорнинг қули ва ходими руҳоний Вард Филипс”

Дюарт газетанинг яна бир неча ойлик сонини диққат билан кўздан кечирди, аммо Илия Биллингтон бошқа хат ёзмаган эди. Руҳоний Вард Филипс, китобининг насиҳатомуз йўналишига қарамай, ақл бобида муҳолифидан кам бўлмаган ва афтидан, шу сабаб ҳам мунозара қайта тикланмаган. Дюарт “Адвертайзер” ва “Газетт”нинг етти йиллик қалин тахламларини ўрганиб чиққачгина аждодининг номига яна бир бор дуч келди. Бу сафар у янгиликлар рукнидаги кичкина хабарда тилга олинган эди.

“Ушбудан хабардор этмакка ўзимизни бурчли деб билдикким, магистрат қарорига биноан, Эйлсбери-пик яқинидаги уйда яшовчи эсқвайр Илия Биллингтонга огоҳлантириш йўлланди ва ундан кечалари номаъқулчиликлар билан шугулланишга барҳам бериши талаб этилди. Шу жумладан, мазкур Биллингтон дарахтзордан эшитилувчи шовқин-суронларга чек қўйиши шарт. Эсқвайр Биллингтон графлик судига мурожаат этиб, яқин орадаги мажлислардан бирида унинг жавобларини тинглашни илтимос қилди.”

Биллингтон судьялар хузурида гувоҳлик бергунига қадар газеталарда бу воқеага доир бирор сатр ҳам учрамайди.

“Айбланувчи Илия Биллингтон ҳеч қандай номақбул ишлар билан шугулланмаганини айтди. Унинг сўзларига қараганда, ҳеч қандай шовқин кўтармаган ва шовқин чиқишига сабабчи ҳам бўлмаган. У қонунга итоаткор фуқаро сифатида, бунинг аксини исботламоқчи бўлган, ҳар қандай шаҳс билан баҳслашишга тайёр. Айбланувчининг айтишича, етти йил муқаддам – жондан ортиқ севган хотини вафот этгандан сўнг – у узоқ вақт чекинган, бироқ бидъат-хурофотга берилган кимсалар таъна-маломат ёғдириб, Биллингтоннинг яшашига ҳалақит бермоқда. У ўз хизматкори, ҳинду Квамиснинг гувоҳлик бериш учун судга чақирилишига ижозат этмайди. У ўзини айблаётган кимса билан юзма-юз учраштиришларини бир неча маротаба сўраган, бироқ ҳар гал ўша даъвогар ўзсарлик қиляпти, юзлашишни истамаяпти, деган жавоб олган. Пировардида юқорида номи тилга олинган Илия Биллингтон оқланди ва унга йўлланган огоҳлантириш хати бекор қилинди.”

Хулласи калом, Лаан кундалигида ёзилган “шовкин” болаларча тасаввур маҳсули эмаслиги аниқ кўриниб турарди. Ушбу маълумотлардан яна шу ҳам англашилاردики, Илия Биллингтоннинг устидан арз қилган шахслар ундан кўркишган, унга рўпара келишни истамаган. Бу хатти-ҳаракат замирида шикоятчилар ўзлари айблаётган шахс билан учрашишни хохламаслигидан ҳам жиддийроқ бир сабаб ётгани сезилиб турарди.

Модомики, бола шовкинни эшитган экан, уни даъвогар ҳам эшитгани аниқ. Эҳтимол, бошқалар ҳам эшитгандир, бироқ ҳеч ким бу ҳақда очиқ айтишни, ҳатто шовкин Илия Биллингтоннинг дарахтзоридан келганини тасдиқлашни ҳам истамаган. Биллингтон ён-атрофидаги одамларда эҳтиром аралаш кўркун уйғотгани яққол кўриниб турарди; у тап тортмай химоядан хужумга ўтишга қодир дангалчи, довюрак одам эди. Унинг бундай феъл-атвори, Дюарт наздида, мактовга лойиқ эди, қолаверса, секин-аста очилиб бораётган сир-асрор уни ўзига янада қаттиқ жалб этаётганди. “Шовкинлар” масаласида очилган эски иш сарғайган саҳифаларда қўмилиб қолиб кетмас деган ғалати ҳиссиёт унинг бутун фикри-зикрини эгаллаб олган эди. У янглишмаган ҳам экан.

Тахминан бир ойдан кейин “Газетт”да Жон Друвен деган кимса номидан беилтифот ёзилган бир хат чоп этилади. У, чамаси, газетада руҳонийнинг китобини мактаб чиққан ва ўзининг шу ҳақдаги мулохозаларига тил теккизган Илля Биллингтондан қаттиқ ранжиган ўша жентльмен бўлса керак. Табиийки, рақибининг бошига ёғилган қўнгилсизлик уни қизиқтирмаслиги мумкин эмас эди.

“Мухтарам сэр,

Шу ҳафтада шахарнинг гарбий чеккасида сайр қилиб юриб, вақт тез ўтиб кетганини сезмай қолибман — Биллингтон дарахтзори номи билан машҳур жойда, Эйлсбери-тик яқинидаги ўрмонда кетаётган пайтим қоронғи тушди. Ортага йўл ахтараётганимда эса гашга тегувчи, гаранг қилувчи бир шовкин эшитилдики, унинг қандайлигини тушунтириб беролмайман. Шовкин Илия Биллингтоннинг шундоқ уйи орқасидаги ботқоқликдан келаётган эди. Қоронғида туртиниб-суртиниб юрарканман, бу товушлардан таъбим хира бўлди, чунки улар нотаниш махлуқнинг ўзига етказилаётган азобларга чидолмай, жаҳл билан чинқираётган овозига ўхшаб кетарди, бир эмас, бир неча марта шундай туюлди. Агар йўлни аниқ билганимда, ўша жойга албатта борган бўлардим, чунки бошқаларнинг қайғу ва изтирибларига эсим қараб туролмайман. Товушлар тахминан ярим соатча, балки ундан камроқ вақт эшитилиб турди, кейин тинди ва яна атрофга сукунат чўкди. Мен бир амаллаб уйга етиб олдим.

Садоқатли қулингиз Жон Друвен”

Дюарт бундай хат катта бобосининг ғазабини келтирса ва у кескин жавоб қайтарса керак, деб кутган эди, йўқ, ҳафта кетидан ҳафта ўтса-да, газеталарда бунга оид ҳеч нима кўринмасди. Шунга қарамай, одамларда Биллингтонга нисбатан душманлик руҳи аста-секин кучайиб борган ва дарахтзор соҳибидан гарчи сас-садо чиқмаган бўлса-да, газеталарда Вард Филипснинг мурожаатномаси эълон қилиниб, унда руҳоний сирли шовкин сабабини текшириш ва бунга барҳам бериш юзасидан комиссия тузишни таклиф этган ва унга ўзи раис бўлишга розилик билдирган эди. Биллингтонни панадан чиқишга мажбур этишнинг нозик усули ўзини

оқлади ва ҳафта охирида мутаассиб “Газетт” унинг ярим танбех, ярим жавобини босиб чикарди:

“Биллингтон дарахтзори номи билан маълум бўлган мулк, шунингдек, унга ёндош, қонунга биноан, Биллингтонлар хонадонига тегишли бўлган дала ва яйловлар чегарасини бузиб ўтган ҳар қандай шахс ёки шахсларга тартиббузар сифатида қаралади ва кейинчалик судда муҳокама қилиш учун ҳибсага олинади. Бугун Илия Биллингтон судья ҳузурига таширф буюриб, унга ўз ер-мулки сарҳадлари яққол белгилаб қўйилгани ва мазкур белгилар тегишли рухсатномасиз чегарадан ўтиши, шу ҳудудда ов қилиши, сайр этиши ва бошқа хил хатти-ҳаракатларни татқиқлаши тўғрисида маълум қилди.”

Ушбу огоҳлантиришга руҳоний Вард Филипс дарҳол муносабат билдириб, шу заҳотиёқ бундай жавоб ёзди: “Қўшнимиз ғалати шовкин-суронларнинг сабаби текширилишини истамаётгани ва бу жумбоқлигича қолишини мўлжаллаётгани очик-ойдин кўриниб турибди.” У зарофат билан битилган номасида масалани кўндаланг қўйди – шовкинлар сабаби ва уларнинг манбасини текшириш нима учун Илия Биллингтонни хавотирга соляпти, дея очикчасига сўради ва ниҳоясида ё дарҳол текшириш ўтказилиши, ё тезда шовкинларга чек қўйилиши шарт, деган хулосани баён этди.

Бироқ Илияни қани энди нафис жумлалар билан тинчлантириб бўлса! У яна бир хат йўллаб, ўз ишларига бегоналар аралашшига тоқат қилолмаслиги ҳақида баёнот берди, бунга яна Вард Филипс ва Жон Друвенлар текширув ўтказишга етарлича лаёқатли эканига шубҳаси борлигини ҳам қўйиб қўйди. Пировардида эса аллақандай товушларни эшитдим деган қимсалар бошига маломат тошларини ёғдирди.

“Ушбу шахсларга келсак, улардан барча шаҳарликлар ширин уйқуда ётган ёки жилла қурса ўз уйида бўлган ярим кечаси ўрмонда нега изғиб юрганини сўраб қўйиш фойдадан холи бўлмасди. Булар, Худо билади, тун зулматида ўша ерларга қандай кўнгилхушлик ёки саргузашт излаб кезишганикин? Улар шовқинни эшитганига ҳеч қандай гувоҳ йўқ. Жон Друвен шовқинни эшитдим, деб баралла айтяпти, бироқ ёнида бирон ҳамроҳи бўлмаганми-йўқми, бу ҳақда лом-мум демаяпти. Ваҳолонки, юз йил ёки ундан камроқ вақт олдин ҳам “овоз эшитган” одамлар бўлган эди. Бунинг учун беғуноҳ эркак-аёлларни жодугар ва алвасти деб айблаб, азоб-уқубатли ўлимга маҳкум қилинган. Хўш, қани ҳозир ўша гувоҳлар? Умуман олганда, гувоҳ тунги товушлар билан ўзи аллақандай маҳлукнинг озғиқ азобидан қичқириви деб атаган нарсани ажрата олар даражада танишимикан? Буқанинг бўкиришини, йўқолган бузоқчасини излаб чиққан сизирнинг мўрашини ва шунга ўхшаш бошқа кўплаб товушларни дуруст фарқлай олармикан? Яхшиси, у ва унга ўхшаш қимсалар бир гап айтишдан олдин обдан ўйласин, ўз қўлоқларига кўпмакшонмасин ва Худо пинҳон қолишини истаган нарсаларга ҳадеб тирғалмасин.”

Дарҳақиқат, бу хат ниҳоятда тағмаёноли эди. Биллингтон шу пайтгача Худони гувоҳликка чақирмаганди, бу галги хат эса, гарчи киноя ва пичинга тўла бўлса-да, муаллиф унда шошилиб, пала-партиш мулоҳаза юритгани кўриниб турарди. Қисқаси, Биллингтон кўксини зарбага очиб бергандики, бу зарбани, олдиндан кутилганидек, айнан руҳоний Вард Филипс ва Жон Друвенлар берди.

Рухоний ҳам Биллингтон каби лўнда ёзган эди: “Мен бу одам, яъни Биллингтоннинг Худо баъзи махлуқларни инсонга кўринмас қилиб яратганини охири тан олганидан беҳад бахтиёрман ва бунинг учун Парвардигорга беадад шукрлар қиламан. Шунингдек, мазкур Биллингтоннинг ўзи ҳам бу махлуқларни кўрмаган деб умид қиламан.”

Жон Друвен эса киноя-истехзодан ўзини тиёлмаган: “Очиги, қўшим Биллингтон буқалар, сизирлар ва бузоқлар боқишидан беҳабар эканман. Каминага бу жониворлар овози яхши таниш, чунки уларнинг ичида катта бўлганман. Биллингтонлар кўргони яқинида буқалар, сизирлар ва бузоқларнинг овозини эшитмаганимни яна бир бор такрорлайман. Шунингдек, эчкилар, қўйлар, эшаклар ёки менга таниш бошқа ҳайвонлар овозини ҳам эшитмадим. Аммо, қандай бўлмасин, товушлар эшитилган ва буни инкор қилиш иложсиз, чунки уларни мен эшитдим, бошқалар ҳам эшитди.”

Биллингтон бу чиқишга бирон бир тарзда муносабат билдиради деб кутиш табиий эди. Аммо у жавоб бермади, унинг имзоси билан бирор хат ҳам эълон қилинмади. Орадан уч ой ўтганидан кейин иттифоқо “Газетт”да ўша киноячи Друвен бир ўзи ёки дўстлари билан Биллингтон кўргонида меҳмон бўлиш юзасидан таклифнома олгани тўғрисида хабар босилиб чиқди. Кўргон соҳиби қўйган ягона шартга кўра, Биллингтоннинг хизматкорлари Друвенни тартиббузар деб ўйлаб, бирор жароҳат етказиб қўймаслиги учун у ўз ташрифи ҳақида олдиндан расман хабар бериши лозим эди. Друвен Биллингтоннинг таклифини қабул қилиш истаги борлигини маълум қилди.

Шундан сўнг бир муддат жимжитлик ҳукм сурди.

Кейин эса кетма-кет машъум хабарлар босилди-ю, ҳафта ортидан ҳафта ўтгани сайин ҳавотирлироқ тус олиб борди. Дастлабки хабар одмигина бўлиб, унда атиги “Вақти-вақти билан газетамизга материаллар ёзиб турувчи Жон Друвен ушбу сонга мўлжалланган хабарини юбормади, ҳойнаҳой, келаси ҳафтадаги сонга юборса керак”, дейилган эди, холос. Бироқ кейинги ҳафтада “Газетт”да “Жон Друвен дом-дараксиз ғойиб бўлди. Уни Ривер-стритдаги уйидан топишолмаган, ҳозирда қаердалигини аниқлаш учун чоралар кўрилмоқда,” деган бирмунча кенг хабар берилди. Яна бир ҳафта ўтиб, “Газетт” Друвен ваъда қилган, аммо юбормаган мақола унинг рухоний Вард Филипс ва Деливеранс Вестрипп билан бирга Биллингтон кўргони ҳамда дарахтзорини бориб кўргани ҳақидаги репортаж бўлганини маълум қилди. Друвеннинг ҳамроҳлари Биллингтоннинг мулкидан у билан бирга қайтишганини айтди. Бироқ ўша куни кечкурун Друвен, уй соҳибасининг гувоҳлигича, кўчага ёлғиз ўзи чиқиб кетган. Қаерга кетаяспиз, деб сўрашса, жавоб бермаган. Рухоний Вард Филипс ва Деливеранс Вестрипп эса кўргон атрофидаги сирли товушларни текшириш қандай ўтди, деган саволга жавобан кўргон соҳиби уларни жуда яхши кутиб олгани ва хизматкори ҳинду Квамис тайёрлаган нонуштани Биллингтоннинг ўзи дастурхонга тортганини эслашган-у, бундан бошқа ҳеч нарсани хотирлай олишмаган. Энди Жон Друвеннинг ғойиб бўлиши юзасидан терговни шерифнинг ўзи олиб бормоқда эди.

Тўртинчи ҳафта ўтди ҳамки, Жон Друвендан ном-нишон йўқ.

Бешинчи ҳафтада ҳам янгиликлар бўлмади.

Кейин яна жимжитлик ҳукм сурди-ю, уч ойлик муддат тугагач, шериф Жон Друвеннинг сирли ғойиб бўлиши юзасидан терговни тўхтатгани маълум қилинди.

Биллингтон ҳақида эса бирон бир гап йўқ. Биллингтон дарахтзоридagi сирли товушлар атрофидаги мунозара буткул узилиб қолгандек эди. Янгилликлар ва хабарлар рукнида унинг хатто номи ҳам кўзга ташланмасди. Бироқ орадан олти ой ўтгач, воқеалар кўккисдан шиддатли тус олди, Дюарт газеталар айни биринчи саҳифадан жой олувчи шов-шувли ҳодисалар ҳақида ёзишдан ўзини аранг тийиб турганини яққол ҳис этарди. Уч ҳафта мобайнида “Газетт” ва “Адвертайзер”да тўртта муҳим воқеа ёритилди.

Биринчи хабарда маълум қилинишича, океан соҳилида, денгиз порти – Иннсмут яқинида, Мануксет дарёсининг қуйилиш жойида тилка-пора қилинган бир жасад топилибди ва у Жон Друвен экани аниқланибди. *“Мистер Друвен денгизга чиққан у қайиғи ҳалокатга учраб, ўзи оғир яранган, деб тахмин қилинмоқда. Жасад топилганида унинг ўлганига бир неча кун бўлган эди. Друвенни охириги марта ярим йил муқаддам Архамдан кўришган, ўшандан бери ундан дом-дарак бўлмаган эди. Чамаси, у оғир жисмоний азор-уқубатларни бошдан кечирган, чунки юзи гайритабиий равишда чўзилиб кетган, кўлаб суяклари синган.”*

Иккинчи хабар Дюартнинг аждоди, Илия Биллингтонга тегишли бўлиб, у ўғли Лаан билан Англияга, қариндошларини кўргани кетгани маълум қилинган эди.

Бир ҳафта ўтганидан сўнг Илиянинг хизматкори хинду Квамис “шериф хузурига сўрок қилингани чақирилган, аммо Илия Биллингтоннинг уйига борган суд ижрочилари ҳеч кимни тополмаган. Уй қулфланган ва муҳрланган экан, улар тинтув ўтказишга ордер йўқлиги сабаб ичкарига кира олишмаган”. Архамдан шимол томондаги Данвич округида яшовчи хиндулар тергов қилинганда, ҳеч қандай янги маълумот олинмади. Буниси ҳам майлику-я, хиндулар Квамис тўғрисида ҳеч нарса билмас ва билиш-ни ҳам истамасди. Ҳатто икки нафари Квамис деган одам қачонлардир уларнинг орасида яшаганини ва, умуман, шундай кимса бўлганини инкор этишди.

Охирида шериф марҳум Друвен етти ойча муқаддам – сирли ғойиб бўлиши арафасида ёзган хатнинг бир парчасини эълон қилди. Мактуб руҳоний Вард Филипс номига битилган бўлиб, “Газетт”нинг фикрича, “шоша-пиша ёзилган” эди. Хатни уй бекаси топиб олиб, шерифга топширган, у эса кўлига бундай хат тушганини энди тан олди. “Газетт” куйидаги мактубни эълон қилди:

“Рухоний Вард Филипсга

Баптистлар черкови

Френч-хилл, Архам”

Муҳтарам дўстим!

Мени шу қадар кучли ва ғалати туйғу қамраб олаётирки, биз бугун гувоҳи бўлган воқеалар хотирамдан худди ўчиб кетгандек кўриняпти. Мен ўзимга нима бўлаётганини изоҳлаб беришга ожизман. Қолаверса, бизга мезбон бўлган кўрган соҳиби – ёвуз Биллингтон ҳаёлимдан сира нари кетмаяпти. Менга гўё унинг ёнига боришим зарурдек кўриняпти. У бизни меҳмон қилганида хотирамизга шикаст етказиш учун овқатимизга

бирор гиёҳ қўшиб қўймаганмикан, деган гумон ҳам худди ноҳақ ва асоссиздек туюляпти. Мен ҳақимда ёмон фикрга борманг, азиз дўстим, бироқ ўрмондаги тошлар ҳалқаси ичида нималарни кўрганимизни эслаш менга жуда қийин, боз устига, хотирамни тобора аллақандай туман чулғаетгандек сезялман ўзимни...”

Хат шу жойида узилиб қолган, давоми йўқ эди. “Газетт” уни ҳеч қандай изоҳсиз босиб чиқарганди. Шериф Биллингтон қайтиб келгач, сўрок қилинишинигина айтган, бор-йўқ гап – шу. Шундан сўнг шўрпешона Друвен дафн этилгани ҳақида хабар босилган. Ундан ҳам кейин руҳоний Вард Филипс Биллингтон мулкига чегарадош худудда яшовчи кавмлари эксвайр жўнаб кетгач, тунги товушлар барҳам топгани ҳақида хабар беришганини маълум қилган.

Газеталар Биллингтонни яна олти ойгача эсга олмаган эди. Дюарт мана шу жойга келганда газета варақлашдан тўхтади. Бу кидирув уни ҳар қанча ўзига тортмасин, кўзлари толика бошлаган, қолаверса, кеч ҳам кириб қолган эди. Дюарт тушлик қилишни унутган бўлса-да, очикқанини сезмас эди, лекин шунга қарамай газеталарни четга суриб туришга қарор қилди. Шу пайтгача ўқиганларидан мияси гангиб қолганди. Қайсидир маънода унинг ҳафсаласи пир бўлди. Дюарт аниқ маълумотлар топишни кутганди, бироқ ўқиганлари базўр илғанадиган мавҳумлик, мистикага яқин муҳамлик бўлиб чиқдики, булар Илия Биллингтон кутубхонасидан топилган сирли хужжатларга қараганда ҳам ноаниқроқ эди. Газета репортажлари ҳам бу борада жонга ора киролмасди. Умуман олганда, Илия Биллингтонни айбловчилар ўша кечада чиндан ҳам қичқириқлар эшитганига ягона билвосита далил – болакай Лааннинг кундалиги бор эди, холос. Бундан ташқари, Биллингтонни фирибгар, жиззаки, дангалчи, жанжалкаш, ғийбатчилар билан юзма-юз келишдан заррача тап тортмайдиган кимса сифатида тасвирлашган. Руҳоний Вард Филипс бир-икки бор попугини пасайтириб қўйгани ҳисобга олинмаса, у ҳар қандай тўқнашувдан эсон-омон чиқиб кетган. “Янги Англия Ханаанидаги сирли ҳодисалар” асари Биллингтон беандишалик билан инкор этган ўша китоб эканига шак-шубҳа йўқ. Гарчи ҳозирги суд мажлисларида далил-исбот ўлароқ қабул қилиниши мумкин бўлган ҳеч нарса йўқ эса-да, унинг энг ашаддий айбловчиси Жон Друвен бу қадар ғаройиб тарзда ғойиб бўлганини шунчаки тасодифга йўйиш ҳам қийин эди. Булар ҳам майлику-я, Друвеннинг чала қолган мактуби аллақандай хавотирли саволларни туғдирарди. Хулоса – аён, Илия “текшириш комиссияси”дан келган номақбул меҳмонлар бу ерда кўрганларини унутиб юбориши учун уларнинг овқатига бир нима қўшган. Бундан чиқди, улар Друвен билан руҳоний Вард Филипс қўйган айбларни тасдиқловчи қандайдир нарсаларни кўрган. Якунланмай қолган мактубдаги “гўё унинг олдига боришим зарурдек...” жумласи янада муҳимроқ эди. Ана шуларни ўйлаб, Дюарт ташвишга тушди, зотан, бу жумла Биллингтон асосий рақибини қандайдир усул билан яна ёнига чақириб олган ва алал-оқибат уни гумдон қилган, деган тахминга олиб келарди.

Гарчи булар атиги тахмин бўлса-да, кўргонга бора боргунча Дюартнинг хаёлини тарқ этмади. У кўргонга келиб, кеча кўздан кечирган хужжатларини яна қўлга олди ва Ричард Биллингтон билан одамлар-

да эхтиром аралаш кўрқув уйғотган Илия ўртасида бирор алоқадорлик топишга интилиб, анча вақтгача ўтириб қолди. Дюарт излаётган нарса қариндошлик ришталари эмас эди, зеро, улар бир неча авлод оша ўзаро туташарди, у излаётган нарса ҳужжатлардаги ғаройиб воқеалар билан Архам ҳафтаномаларидаги ҳисоботлар ўртасидаги узвий боғлиқлик эди. У барча маълумотларни чоғиштириб кўриб, ахир, жилла қурса битта боғлиқлик албатта топилиши керак-ку, деб умид қиларди. Икки ҳужжатни бир асрдан зиёдроқ вақт ва бир неча мил масофа ажратиб турарди. Биринчиси “Нью-Даннич”да – ҳозир бу шаҳар Данвич дейилади (ўша кезлари бутун вилоят ҳам шу номда аталган бўлса ажабмас) – босилган, иккинчиси Биллингтон кўргонидан топилган, уларнинг иккисида ҳам “тошлар ҳалқаси” тилга олинадики, у, шубҳасиз, друидлар даври қолдиғи бўлиб, Мискатоник ирмоғининг қуриган ўзанида жойлашган тош минорани айлана шаклида ўраб олганди.

Дюарт ўзига бир неча бутерброд тайёрлади, чўнтагига апельсин ва фонарча солди-да, йўлга тушди. Кун қиёмга келиб қолган эди. У ботқокни айланиб ўтиб, минорага йўналди, ичкарига кириб, уни қайтадан ўргана бошлади. Минора ичида ғадир-будур тошлардан қурилган торгина бурама зинапоя бўлиб, у девор ёқалаб юқорига кўтарилиб борарди. Дюарт бироз хавотир билан юқорига чиқаркан, йўл-йўлакай анча жўн бўлса ҳам, аммо барельефни синчиклаб кўздан кечирди. Ушбу бўртма нақш узлуксиз занжир кўринишида бўлиб, зинанинг бор бўйича чўзилиб кетган эди. Зина эса томга шунчалик яқин тутаганки, тепадаги айвончада Дюарт нақш икки букилиб қолди. Фонарча ёруғида зина бўйлаб тошга ўйиб туширилган барельеф айвонда ҳам борлигини кўрди. Дюарт тузукрок кўриш учун энгашди ва барельеф бир-бирининг ичига чизилган ҳалқалар ва ҳар томонга таралган чизиклардан иборат мураккаб нақш эканига гувоҳ бўлди. Янаям диққат билан боқилса, улар чалкаш лабиринтга ўхшаб кетар, унинг шакли муттасил ажобтовур ўзгариб турарди. Дюарт фонарчани юқорига қаратди.

Минорани аввал кўздан кечирганидаёқ у томнинг анча кейин қурилган қисмида аллақандай ўйма нақш борлигини кўрганди. Бу гал эса ўша нақш фақат битта тошга – оҳақтошнинг катта, текис бўлагига солинганига ва шу бўлакнинг ўлчами ҳозир ўзи икки букчайиб турган айвончага деярли тенглигига ишонч ҳосил қилди.

Бироқ бу нақш барельефдаги тасвирларга ўхшамас, у номутаносиб юлдуз шаклида бўлиб, марказига улкан кўз беўхшов чизилган эди. Бу, аслида, кўз ҳам эмас, аланганинг тилини эслатувчи чизиклардан иборат нотекис ромбсимон бир шакл эди.

Бу шакл ҳам, барельефдаги нақш каби, Дюартга ҳеч нимани аңлатмади, аммо ўша оҳақтош бўлагини тутиб турган цемент об-ҳаво таъсирида бир неча жойидан уваланиб кетгани уни қизиқтириб қолди. Агар цемент қолдиқлар обдон киртишлаб, ўша тош олинса, конуссимон томнинг ён тарафида тешик пайдо бўлади-ку, деб ўйлади у. Чиндан ҳам фонус ёруғида шифтни кўздан кечирганида, минора томида дастлаб чиндан тешик бўлгани ва кейинчалик шу ясси тош билан ёпилгани аёнлашди. Ушбу тош бошқаларидан анча силлиқлиги, ўзгача бўз рангдалиги ва нисбатан янгилиги билан фарқланиб турарди.

Дюарт букчайиб ўтирар экан, минорани аввалги ҳолида қайта тиклаш зарур деган қарорга келди, шу ҳақда қанча кўп ўйлагани сари айвонча тепасидаги тош бўлагини олиб ташлаб, қаддини тик тутиб туриш учун жой очиш истаги кучайиб бораверди. У фонарча нурини пастга қаратиб, ерда искана сифатида фойдаланса бўладиган бир бўлак тош ётганини кўрди. Шошилмай пастга тушиб, уни қўлига олди ва пайпаслаб текширган бўлди. Кейин айвончага кўтарилди-да, ўзини хавф-хатарга қўймай бу ишни қандай бажарсам экан-а, деб ўйлаб кетди. У деворга қапишиб турганча, тош билан цементни кўчира бошлади. Чўнтагидаги фонарча унга ҳалакит берарди. Ясси тош ўрнидан қўчганида айвонча четига тегмай, тўғри ерга тушиши учун аввал ўзига яқинроқ қисмини очиш зарурлигини тезда тушуниб етди.

Дюарт ишга шўнғиб кетди-ю, ярим соатлардан кейин тош ўрнидан кўчиб, ўзи мўлжаллаганидек, айвонча четига тегмай, тўғри пастга кулади. У ниҳоят қаддини ростлаб, минора тепасидан кунчиқарга – ботқоқликка қаради ва минора унинг уйи билан бир қизикда жойлашганини фаҳмлади, чунки шундай рўпарасида – ботқоқ ва ундан ҳам наридаги дарахтлар ортида – дераза ойнасида куёш нури аксланиб турарди. Дюарт бирпас бу қайси дераза эканини эслашга уринди – уйдан минорага ҳеч қачон қарамаган, очиғи, шундай қилиш ҳаёлига ҳам келмаган эди. Бу, хойнаҳой, кабинетдаги рангли ойналар солинган дераза бўлса керак, у ҳеч қачон бу деразадан ташқарига қарамаганди. Минора қандай вазифани бажаришини Дюарт тасаввур этолмасди. Шу ерда турганича, у қўллари билан туйнук четига таянса бўларди; танасининг белдан тепа қисми минора тоmidан, унинг энг юқори нуктасидан ҳам баландда турарди; бу жойдан бутун осмон яққол кўринарди. Минорани бирорта қадимги мунажжим қурган бўлса керак, чунки у осмон жисмлари ҳаракатини кузатиш учун жуда боп жой эди. Дюарт конуссимон томнинг ғиштлари ҳам девор ғиштлари билан бир хил қалинликда – бир футга яқин, балки ўн беш дюйм эканига эътибор қилди; том шунча йиллардан бери бус-бутун тургани эса қадимги номаълум меъморнинг маҳоратидан далолат берарди.

Бироқ минора самовий жисмлар ҳаракатини ўрганиш учун қурилган деган изох тўлиқ қаноатлантирмас, чунки у бирон бир адирлик ёки жила курса тепалик устида барпо қилинмай, балки бор-йўғи оролда, янаям аниқроғи, собиқ оролда жойлашган эди. Қолаверса, бу жой уч томондан қиялаб пастга энган бўлиб, фақат бир томони ўрмон оралаб ўтадиган Мискатоник дарёсига элтувчи текис нишаблик эди. Минора тепасидан осмон яққол кўриниб туриши эса мутлақо тасодиф бўлиб, бунинг сабаби – яқин атрофда на дарахт, на бута, ҳатто баланд ўсган ўтлар ҳам йўқлиги эди. Аммо, уфқни тепаликлар ёнбағридаги ўрмонзор тўсиб турар, бинобарин, юлдузларни чиққанидан сал кейинроқ ёки ботишидан сал олдинроққина кузатиш мумкин эди, бу эса мунажжимларга унча қулайлик туғдирмасди.

Бироздан сўнг Дюарт яна зинапоядан пастга тушди ва тошни бир чеккага суриб, равоқдан ташқарига чиқди. Равоқ шамол ва қор-ёмғирлардан ҳеч қандай химояга эга эмаслиги томдаги туйнукни беркитиб турган тош нимага кераклигини янаям тушунарсиз қилиб кўрсатарди. Лекин ҳозир унинг бу ҳақда ўйлаб ўтиришга фурсати йўқ, чунки кун шомга қараб борар, куёш ўрмон ортига оғар эди. Дюарт сўнгги бутербродни қавша-

ганча ортига қайтди, яна боткок ёкалаб юриб, тепаликка қўтарилди-да, уйига йўл олди. Бинога кираверишдаги баланд-баланд тўртта устун ғира-ширада оқариб кўринди.

Дюартнинг кайфияти қўтарилди, сабаби кидирув бинойидек олға силжимокда эди. Тўғри, бугун унчалик кўп нарса билолмади, аммо маҳаллий урф-одатлар ва афсоналар тўғрисида, шунингдек, ўз аждоди, бутун Архамни бир-бирига гиж-гижлаб қўйган ва ҳеч ким сеча олмаган сирни ўзи билан олиб кетган чапдаст Илия ҳақида анча кизиқарли маълумотларни топди. Чиндан ҳам Дюарт талай тафсилотларни тўплаган, аммо улар яхлит бир манзаранинг парчаларими ёки хилма-хил нақшларнинг қисмларими – бунга ишончи комил эмасди.

Уйга келганида толиқганини сезди. Кўзимга дам беришим зарур, деган фикрда яна катта бобосининг китобларини титкилашдан ўзини тийди-да, келгуси текширувларни батартиб режалаштиришга киришди. Кабинет-да қулай жойлашиб олиб, каминга олов ёққач, Дюарт энг макбул йўлни топиш мақсадида кидирувнинг барча жихатларини яна бир бор хаёлдан ўтказди. Ғойиб бўлган ҳинду хизматкор Квамисни такрор-такрор эсладди ва унинг номи билан эски хужжатларда тилга олинган Мисквамакус ўртасида қандайдир боғлиқлик борлигини тез орада англаб етди.

“Квамис” ёки “Квамус” сўзида – бола бу исмни гоҳ у, гоҳ бу шаклда ёзарди – донишманд ҳинду номидаги тўрт бўғиндан иккитаси бор. Гарчи ҳиндуча исмларнинг кўпчилиги ўзаро ўхшаш бўлса-да, аммо фамилиялар ўртасида ҳам шундай ўхшашлик учрашининг тагида бошқа гап бўлиши керак.

У мана шу қабилда мулоҳаза юритиб, Данвич атрофидаги адирликларда Квамиснинг узоқ қариндошлари ёки авлодлари яшаши мумкин, деган, ҳулосага келди. Қабиладошлари ҳиндудан юз йил ёки ундан ҳам аввалроқ юз ўғирган бўлиши мумкинлиги эса Дюартни кўпам ташвишга солмасди. Агар об-ҳаво яхши келса, эртага кидирувни давом эттирса бўлади. Дюарт шу тўхтамга келиб, ухлагани ётди.

Кечаси икки марта безовталаниб, тўлғонганига қарамай, ҳарқалай, тинч ухлади, тонгда эса худди деворлар уни кузатиб тургандек бир туйғу билан уйғонди.

Йиғилиб қолган хатларга жавоб ёзишга бир неча кундан бери фурсат тополмаётган эди. Эрталаб шу ишни битиргач, Данвичга қараб йўл олди. Осмонни булут қоплаган, ёмғирдан дарак бериб, енгил шамол эсарди. Адирларнинг тепаси тошлоқ, ёнбағри эса дарахт билан қопланганидан об-ҳаво айниганида қорамтир тусда кўринар ва ваҳимали киёфага кирарди. Катта йўллардан йироқ бу хилват, овлоқ жойларда йўловчи ахён-ахёнда учрайди; боз устига, ташландик уйлардан моғор, пўпанак хиди анкийди. Йўл кўп жойда арава изи қадар тораяди, унинг икки ёнини ёввойи ўтлар, маймунжон буталари қоплаб ётади, дала йўлига такалган тош деворларга тарвақайлаб ўсган баланд ўтлар тирмашади.

Бироз йўл босгач, Дюарт бу жойларда адоват руҳини яккол ҳис этди. Томлари алақуроқ қадимги Архамнинг ён-атрофларини эслади, бу ерлар ҳатто ўшалардан ҳам кескин фаркланарди. Данвич адирларини чуқур дара ва жарлар ажратиб турар, улар устидан азбаройи эскилигидан ликиллаб қолган омонат кўприклар ўтказилган эди. Тепаликлар тош-

лар билан копланган, уларни қалин йўсин босганди. Айни манзара шу тош “тож”лар ўнлаб ва ҳатто юзлаб йиллар муқаддам инсон қўли билан ўрнатилган, деган фикрга олиб келарди. Бу адирлар қора тусга кираётган булутлар остида аллақандай ғаройиб башараларга ўхшаб кетар, дала йўлидаги арава излари ва лиқилдоқ кўприклар оша оҳиста бораётган машинадаги ёлғиз йўловчига ёвуз назар билан кўзини лўқ қилиб қараб турган ғалатидек туюларди.

Ҳатто япроқлар ҳам шаклдалигини пайқаган Дюарт қизик аҳволга тушди. Тўғри, бу ҳолни эгалари буткул ташлаб қўйган ерни табиат яна ўзига қайтариб олгани билан изохлаш мумкин эди. Аммо бу ерда ток занглари нега бунчалик узунлиги, буталар ҳам нега бунчалик зич ўсгани, барибир, тушунарсиз эди. Бундан ташқари, илонизи бўлиб оқувчи Ми-скатоник дарёси Дюарт унга қарама-қарши томонга кетганига қарамай, яна қаршисида пайдо бўлди. Бу ерда унинг суви одатдагидан икки қарра қорароқ кўринар, соҳилдаги чимзорлар тошлар билан копланган, қалин ўтлар коплаган ботқоқликда йирик-йирик ербақалар хали мавсум бўлмаса-да, бор овозда қурилларди.

Дюарт ўзига яхши таниш Шаркий Америка манзараларидан мутлақо фарқ қилувчи бу жойларда қарийб бир соат юргач, ниҳоят, бир тўп уйларга етиб келди. Аслида-ку, бу ер Данвич эди, аммо ҳеч нима бундан дарак бермас, зеро, кўпчилик уйлар харобага айланганди. Атрофга бир кур разм солганидаёқ унга қўнғирокхонаси вайрона черков шу ердаги ягона яроқли бино бўлиб кўринди. Дюарт черковга яқин бориб, пиёдалар йўлкаси ёнида машинасини тўхтатди. Деворга суяниб ўтирган, кийимлари эскириб тўзиган икки қарияга назар ташлаб, уларнинг ҳам жисман, ҳам ақлан заифлашиб қолгани, дуруст тарбия ҳам кўрмаганини дарҳол пайқади. Бироқ, шунга қарамай, уларга мурожаат қилди:

– Шу ерда яшаб қолган ҳиндулар ҳақида қай бирингиз биласиз?

Чоллардан бири ўрнидан турди-да, оёқларини судраб босганча, машинага яқинлашди. Унинг юз териси куруқшаб кетган, ич-ичига ботган кўзлари қисқ, қўллари эса, Дюартнинг назарида, ўткир тирноқли панжага ўхшарди. Чол саволимга жавоб бергани ёнимга келди, деб чамалаган Дюарт бетоқатлик билан олдинга эгилган эди, қариянинг юзи том сояси-дан чиқиб яққол кўринди.

Чол тўсатдан чўчиб кетиб, ўзини орқага ташлаганида эса Дюарт ажабланди.

– Лютер! – дея орқасида турган шеригини титроқ овозда чақирди чол. – Лютер, бу ёкка қара!

Шериги унинг елкаси оша ҳарчанд Дюартни кўришга уринарди. Биринчи қария машинага ишора қилди-да:

– Ўшанда мистер Жайлз бизга кўрсатган расм эсингдами, – деб сўради. Сўнг ҳаяжонланганча давом этди. – Худо урсин агар, бу унинг худди ўзи! Қара, ниҳоятда ўхшайди-я? Ўша пайт келди, Лютер, “У қайтганида иккинчиси ҳам қайтади”, дея башорат қилинган пайт келди.

Иккинчи қария унинг енгидан тортди:

– Шошмай тур, Сет, кўпам ошиқаверма. Ундан аввало шартли белгини сўраб кўр.

– Эҳа, белги! –деб юборди Сет. – Эй, нотаниш одам, сенда шартли белги борми?

Бунақа кимсаларга ҳеч рўбарў келмаган Дюарт ўзини йўқотиб қўйди. У ўзидаги жирканиш туйғусини бир амаллаб яширди-ю, аммо овозидаги кибрни яшира олмади.

– Мен кадимги ҳинду оилалари изини ахтаряпман, – деди у қисқа қилиб.

– Бу ерда биронта ҳам ҳинду қолмаган, – деб жавоб берди Лютер деганлари унга.

Шунда Дюарт ахволни лўндагина тушунтириб беришга қарор қилди. Тўғриси, бу ерда у ҳиндуларнинг ўзини топаман деб ҳаёл қилмаган. Лекин аралаш никоҳдан пайдо бўлган бир-икки оила учраб қолар, дея қутганди. Буларни Дюарт Сетнинг ўтқир нигоҳидан жуда ўнғайсизланган ҳолда иложи борица оддий сўзлар билан айтиб берди.

Сет тўсатдан сўраб қолди:

– Лютер, уни қандай ном билан аташган, дегандинг?

– Биллингтон дейишган!

– Сенинг номинг Биллингтонми? – кўрс оҳангда сўради Сет.

– Катта бобомнинг отасини Биллингтон дейишган, – деб жавоб қилди Дюарт. – Энди, анави оилаларга келадиган бўлсак...

У сўзини айтиб тугатмаган ҳам эдики, дарров қарияларнинг хатти-ҳаракати ўзгариб қолди. Улар шунчаки қизиқаётган одамлардан бир зумда қуллукчи хизматкорларга айланди-қолди.

– Сиз жарликка қараб кетган йўлдан боринг-да, Чашмали Жарликнинг бу тарафидаги биринчи уй олдида тўхтанг. Унда Бишоплар оиласи яшайди. Улар ҳинду наслидан, ҳамма саволингизга ўшалардан жавоб оласиз. Аммо тентаккуш сайрамай ёки бақалар қурилламай туриб, у ердан жўнаб кетинг, акс ҳолда йўлда адашиб қолишингиз, ғалати шитирлашу сирли калималарни эшитишингиз мумкин. Тўғри, сиз Биллингтонлар авлодидансиз, булар сизга балки таъсир ҳам қилмас, бироқ сўрамаган бўлсангиз ҳам, бу ҳақда огоҳлантириб қўйганим дуруст.

– Чашмали Жарликка олиб борувчи йўл қаерда? – деб сўради Дюарт.

– Иккинчи бурилиш. Йўл қаёққа элтаётганини кузатиб боринг, узок кетиб қолманг. Чашмали Жарликнинг бу тарафидаги биринчи уй миссис Бишопники. Агар уйда бўлса, сизга керакли ҳамма гапни айтиб беради.

Дюарт бу ердан тезроқ кетишни истарди. Қарияларнинг искиртлигидан кўнгли озар, қулоқ ва кўз косаларининг беўхшовлиги боёкишларнинг туғма майиб-мажруҳлигидан далолат берарди. Бироқ Дюарт бу чоллар Биллингтонни қаердан билишига ҳам қизиқиб қолганди.

– Илия Биллингтон номини тилга олдингиз, – деди у. – Одамлар у ҳақда нималар дейишади?

– Биз бирор ёмон гап айтмадик, агар биздан ўтган бўлса, узр, – деди Лютер шоша-пиша. – Сиз жарликка қараб боринг, бораверинг.

Дюартнинг юзида бетокатлик ифодаси зухур этди.

Сет сал олдинга чиқиб, узрхоҳлик қилган бўлди:

– Биласизми, Илия Биллингтонни бу ерларда жуда ҳурмат қилишган. Миссис Жайлзда у кишининг қайсидир таниши чизган расми бор, сиз бобокалонингизга икки томчи сувдек ўхшар экансиз. Одамлар Илия Биллингтон ўрмондаги ўша уйига қайтиб келади, деб айтиб юришарди.

Дюарт ноилож шу маълумотлар билан кифояланди. Чоллар унга шубҳа

билан қараётганини сезиб турса-да, улар кўрсатган йўл қалбига хавотир солмади. Дюарт Чашмали Жарликка элтувчи муюлишни осонгина топди. Қош қорайганда адирлар оралаб ўтиб, охири чашмага ҳам етиб борди-да, Бишоплар уйи томон бурилди. Бироздан кейин оҳақ сувоғи кўчган пасткам бино кўринди.

Дюарт аввалига бу уй юнон Уйғониш даврида қурилган, деб тахмин қилган эди, лекин яқинроқ бориб, уй анча қадимий эканини пайқади. Кўча эшигининг бир табақасига худди тирналгандек қўпол тарзда битилган ёзув бу уй Бишопларга тегишли эканидан далолат берарди, бироқ ёзувни шомолу ёмғирларда ўчиб кетаёзганидан аранг ўқиш мумкин эди. Дюарт майсалар ўсиб, беркитай деган йўлакдан борди-да, ликилдоқ зинадан оҳиста кўтарилди ва эшикни тақиллатди. Унинг кўнгли алланечук безовталанди. Бу жой шу қадар ташландик эдики, гўё ҳеч қим яшамайдигандек туюларди.

Бироқ уйдан ҳайтовур кампир овози эшитилди, унга ичкарига киришни ва қандай иш билан келганини айтишни илтимос қилди.

У эшикни очган заҳоти димоғига кўнглини оздирувчи бадбўй хид урилди. Хона зим-зиё: дераза эшиклари ёпилган, ҳеч қандай чирок йўқ, эшик очилганда тушган ёруғлик туфайлигина тебранма оромкурсида букчайиб ўтирган кампирни илғай олди, унинг оппоқ сочлари қоронғи хонада гўё нурланаётгандек туюларди.

– Ўтир, нотаниш қимса, – деди у.

– Сиз миссис Бишопмисиз? – деб сўради Дюарт.

Кампир бош ирғади, Амброз эса бироз кизишганча, қадимий ҳинду авлод уруғини излаётгани ҳақида гапира кетди. Менга сиз ёрдам беришингиз мумкинлигини айтишувди, деди у охири.

– Янгилашмадингиз, сэр. Менинг томиримда наврагансетлар, улардан ҳам аввалги – энг биринчи ҳиндулар бўлган вампанаутлар қони оқяпти.

– У шундай деди-да, кампирларга ҳос чийилдоқ овозда кулди. – Сен Биллингтонга ўхшайсан, жудаям ўхшайсан!

– Шунақа дейишади, – деди у куруккина қилиб. – Мен Биллингтонлар наслиданман.

– Биллингтонлар насли ҳиндулар авлодини излаб, суриштириб қолибди-да. Демак, сиз Квамисни ахтаряпсиз.

– Ҳа, ҳа, Квамисни! – деди шошиб Дюарт. Биллингтон ва унинг хизматқори Квамис тақдири миссис Бишопга бир қадар аёнлигини у дарҳол англаб етганди.

– Сесканиб кетдинг, сапчиб тушдинг-а, нотаниш қимса. Аммо Квамисни излаб овора бўлма! У қайтиб келмайди, ҳеч қачон қайтмайди. У бу ерларни тарқ этган, қайтишни ҳечам истамайди.

– Илия Биллингтон ҳақида-чи, нималарни биласиз? – деб сўради Дюарт кўрс охангда.

– Сўрайвер, сўрайвер. Авлоддан авлодга ўтиб келаётган овозалардан бошқа ҳеч нарсани билмайман. Илия бир банда билиши керагидан кўпроқ нарса биларди. – У яна чийилдоқ овозда кулди. – У биз инсонларга ижозат этилгандан кўпроқ нарсани биларди. Сехр-жодудан, қадимги битиклардан хабардор эди. Илия Биллингтон доно одам эди, сизнинг қонингиз – тоза, баъзи ишларга қобилиятингиз бор. Дарвоқе, қари Жайлзнинг бева-синикида бўлмагандирсан ҳали? Унда бир расм бор – мен сени ўшандан

танидим... Лекин Илиянинг қўлидан келган иш сенинг қўлингдан келмайди, фақат шуни ёдда тут, ташқаридагилар ичкарига кириб олмаслиги учун тошни кўзгата кўрма, эшикни ёпик сакла!

Кампирнинг гапларидан Дюартнинг кўнглига ғалати хавотир оралади. У зўр ҳафсала билан киришган иш эски китоблару газеталарнинг титилган саҳифаларидан чикиб, ҳаётга (агар шу овлоқ кишлокни шундай аташ мумкин бўлса) кўчиб ўтиб, машъум ва мавхум боло-қазо қиёфасига кираётгандек эди.

Коронғилик қари алвастини чулғаб олган, унинг юзини Дюартдан яширгани ҳолда кампирга Амброзни кўриш ва кишлокдаги икки чол каби Илия Биллингтонга ўхшашлигини аниклашга имкон берарди. Бу ҳол Дюартга худди шайтон васвасасидек таъсир қилар, кампирнинг хиркирок кулгуси беодоблик бўлиб туюлар, чийилдок овози эса кўршапалак товушидек ижирғантирарди.

Кампирнинг лоқайдлик билан айтаётган сўзлари, Дюарт гарчи бадбин бўлмаса ҳам, жумбоқли ва даҳшатли мазмунга тўладек туюлар, гарчи табиатига соддалик ва ишонувчанлик ёт эмаса-да, ўзи учун янги ва кўркинчли бўлган ҳис-туйғуларни ҳаёлидан қуволмасди. Кампирни тинглаб туриб бу қадар бидъат-хурофот Массачусетс адирларидек овлоқ жойда яшамаса, яна қаерда ҳам яшарди, дерди ўзига ўзи. Бирок гап, умуман, бидъат-хурофотда ҳам эмас эди – миссис Бишопдан махфий илмларга шаксиз ишонч ва сирли, ҳатто, нафратомуз устунлик таралиб турар, бу эса уни жуда хавотирга соларди.

– Одамлар бобокалонимни нимада айбдор, дея шубҳаланишган?

– Ҳали билмайсанми?

– Жодугарликда айблашганми?

– Шайтонга шерик тутинишдами? – Кампир яна хунук ҳиринглади.

– Унданам беш баттар! Бу шундай бир айбик, ҳеч ким уни тушунтириб беролмайди. Ўша махлук Илиянинг ўзига тегмаса ҳам, аммо адирларда дайдиб бўқирар, ҳамма ёқни дўзах шовқинига тўлдириб юборарди. У Илия чакирганида келар, ҳайдаса қайтиб кетарди. Ўша махлук хозир кетган жойида бикинганча, мана юз йилдирки, вақти-соати келишини кутиб ётибди. Эшик очилгани ҳамона У яна қайтиб келиб, адирларда изғиб юришни мўлжаллаб турибди.

Кампирнинг чалакам-чатти изоҳлари ҳар қалай таниш эди – Дюарт жодугар ва жинлар ҳақидаги билимлардан унча-мунча хабардор эди. Лекин, барибир, кампирнинг сўзларида ўзи билганидан ҳам анча кўп яна алланималар бор эди.

– Миссис Бишоп, сиз Мисквамакус тўғрисида бирор гап эшитганмисиз?

– Вампанаутлар қабиласилик бу одам зўр донишманд бўлган. У ҳақида бобомдан эшитганман.

– Хуллас, ўша донишманд, миссис Бишоп...

– Э, у ёғини сўрамасангиз ҳам бўлади. Унга ҳамма нарсa беш қўлдек маълум эди. Биллингтонлар унинг даврида яшашганини ўзингиз яхши биласиз. Аслида-ку, буларни сўзлаб ўтиришимга ҳожат йўқ. Мен ёшини яшаб бўлган кампирман, бир оёғим тўрда, бир оёғим гўрда. Шунинг учун ҳам кўркмай гапиравераман. Аммо сиз буларни китоблардан ҳам топишингиз мумкин.

– Қайси китоблардан?

– Илия Биллингтоннинг китобларидан-да, уларда ҳаммаси ёзиб қўйилган. Агар ўқий олсангиз, улар сизга ўша Махлуқ адирлардан қандай жавоб қайтаргани, худди юлдузлардан учиб келгандек, бирдан қандай пайдо бўлгани ҳақида ҳикоя қилиб беради. Лекин сиз бу ишни ажоддингиздек эплай олмасмикансиз, деб қўрқаман. Мабодо шу иш қўлингиздан келган тақдирда ҳам номини тилга олиш тақиқланган ўша Махлуқ сизни аяб ўтирармикан? У ҳозир ташқарида пайт кутиб турибди, худди куни кеча маконига қайтариб юборишгандек, яна куч-қудратга тўлиб-тошган. Бундай мавжудотлар Вақтни тан олмайди. Фазони ҳам, албатта. Мен бир бечора кампирман, яна қанча умрим қолган, билмайман, лекин шуни айта оламанки, сиз ўтирган жойда Уларнинг шарпасини кўряпман. Шарпалар учиб, чарх уриб юрибди. Ўз вақт-соатини кутяпти. Адирларга чиқиб, ҳайкиришни ҳаёлингизга ҳам келтира қўрманг.

Дюарт кампирни эшитгани сайин хавотири ортиб, аъзойи бадани жириллаб борарди. Кампирнинг ўзи ҳам, унинг овози ҳам, бу ердаги вазият ҳам бари-бари мудҳиш эди. Шу ҳароба кулба ичида Дюарт машъум зулмат уни чирмаб, исканжага олганини, тошлоқ адирларнинг манфур сири боши узра муаллақ турганини ҳис этди. Дюартда менга нимадир тикилиб турибди, деган мубҳам ва мудҳиш гумон уйғонди, гўёки данвичлик қариялар йигитнинг ортидан улкан оломонни сассиз эргаштириб келгану, энди бу суҳбатни эшитиб тургандек эди. Туйқусдан хона ҳар хил мавжудотларга тўлиб кетгандек туюлди ва Дюарт шу ҳаёлот тузоғига илинган лаҳзада кампир яна ўша хунук овозда ҳиринглади.

У ирғиб ўрнидан турди.

Дюартдаги жирканишни шум кампир ҳис этди чоғи, ҳиринглаши бирдан узилиб, овозида ялтоқланиш-ялиниш оҳанги пайдо бўлди:

– Менга шикаст етказманг, хўжайин. Мен – нотагон кампирман, бир оёғим тўрда бўлса, бир оёғим гўрда...

Данвичликлар Дюартдан қўркишининг бу яққол аломати унга жуда хуш ёқди ва аини пайтда хавотирга ҳам солди. У лаганбардорликка кўникмаган эди, бу ялтоқиларча муносабатда унинг табиатига ёт, кўнгилни айнатувчи ҳам қўркув солувчи бир нима бор эди. Дюарт бунинг сабаби ундан қўркишлари эмас, кекса Илия ҳақидаги афсоналар эканини биларди, бу эса икки қарра жирканчроқ эди.

– Миссис Жайлзни қаердан топсам бўлади? – деб сўради у гапни қисқа қилиб.

– Данвичнинг нариги чеккасидан топасиз. У ўғли билан бирга яшайди. Айтишларича, ўғлининг эси кирди-чикди роқ эмиш.

Дюарт эшикдан чиқар-чикмас, ортидан яна миссис Бишопнинг жирканч ҳиринглаши эшитилди. Нафратини енгиб, бир зум тўхтади-да, қулоқ солди. Ҳиринглаш аста-секин гўлдирашга алмашди. Бироқ шум кампир Дюартни анг-танг қолдириб, инглиз тилида эмас, балки бўғизда талаффуз қилинувчи, бениҳоя қўркинчи янговчи номаълум бир тилда сўзлай бошлаган эди. Йигит бироз гарангсиган қўйи, аммо қизиқиши тобора ортиб, кампир нималар деб тўнғиллаётганини эслаб қолишга уринди. Фақат шуни англаб етдики, ушбу товушлар хурхурлаб айтилган бўғинлар ва нафас чиқариш йўли билан талаффуз этиладиган ундошлар қоришмаси бўлиб, умуман, ҳеч бир нарсага ўхшамасди.

Дюарт ҳатто чўнтагидан конверт олиб, унинг орка томонига бу товушларни ёзиб олишга ҳам уннаб кўрди, бироқ ёзганларига кўз югуртиргач, бундай алжирашни таржима қилиб бўлмаслигини тушунди. “Н’г-гей, н’гэ’-гаа, шогг ог, й’аа, Ньярла-то, Ньярла-тотеп, Йог-Сотот, н-йя, н-йя.” Ғўлдираш яна бироз эшитилиб турди, лекин йигит энди ёзишдан тўхтагани, чунки булар шунчаки қайтариқ ва бўғинлар алмашинуви эди, холос.

Ёзиб олганларига қараб, Дюартнинг боши қотди. Кампирнинг ғирт саводсиз, бидъат-хурофотчи, содда-ишонувчан экани кўриниб турарди-ю, аммо бу ғалати товушлар коришмаси кандайдир бегона тилни билишидан дарак ҳам берарди. Коллежда ўқиган пайтидаги тажрибасидан келиб чиқиб, Дюарт бу сўзлар хиндулар тилига мансуб эмас, дея хулоса чиқарди. У таассуф билан тан олдики, қадим аждоди ҳақида кўпроқ нарсани билиш ўрнига тобора кандайдир сир, аниқроғи, сирлар гирдобига чўкиб бораётганга ўхшайди. Миссис Бишопнинг узук-юлук гап-сўзлари янги-янги жумбоқларни келтириб чиқарар, улар эса Илия Биллингтонга ёки “Биллингтон” деган номга ғира-шира шамани ҳисобга олмаса, бошқа нарсалар билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Гўёки бу ном ўта чалқашлиги сабаб маъносини илғаб олиш иложсиз бўлган хотиралар селидан чўкинди ҳосил қилувчи “кимёвий катализатор” эди.

Дюарт ёзув ғижимланиб кетмаслиги учун конвертни авайлаб буклаб, яна чўнтагига тикди. Уй ёнида ўсган дарахт шох-шаббаларида шамол тинганидек, ичкарига ҳам сукунат чўкди. Шунда у машинасига ўтириб, келган йўли бўйлаб ортига қайтди. Дюарт кишлоқ оралаб, миссис Жайлзнинг уйи томон кетаркан, қоп-қора, бесас шарпалар дераза ва эшик тирқишларидан уни яширинча, аммо синчков кузатиб қоларди. Миссис Бишоп “Данвинчнинг нариги томони” деб дудмол таърифлаган жойда шунга мос келадиган учта уй бор экан.

Даставвал ўртадаги уй эшигини тақиллатиб кўрганди, ҳеч ким жавоб бермади. Шунда у учинчи уйга қараб йўл олди. Унинг бу уй томон йўл олиши назардан четда қолмади. Йўл ёқалаб ўсган бутазор орасидан бар-васта, аммо букчайган бир эркак отилиб чиқиб, бор овозда:

– Ойи! Ойи! У келяпти! – дея қичқирганича, уйга қараб чошиб кетди.

Эшик очилди-ю, эркакни домига тортди. Бу ташландиқ кишлоқда та-наззул ва разиллик аломатлари кўпайиб бораётгани ҳақида ўйлаганча, Дюарт унинг ортидан қатъият билан эргашди. Зинапоядан асар ҳам йўқ, эшикнинг эса ранги ўчиб кетган, бўёқ кўрмаган деворнинг қок ўртасида эди. Уй омборхонадан ҳам хунук, қашшоқ ва ғариблиги Дюартда жирканиш ҳиссини уйғотди. Дюарт эшикни тақиллатди.

Эшик очилиб, бир аёл кўринди.

– Миссис Жайлз? – Дюарт саломлашиш маъносида шляпасини кўтарди.

Аёлнинг юзи қув оқарди. У саросимада қолган бўлса ҳам, келувчи шаштидан қайтмади, қизикиш устун келди.

– Сизни чўчитмоқчи эмасдим, – дея давом этди у – Тўғриси, менинг Данвичда пайдо бўлишим бу ерликларни хавотирга солаётганини билиб турибман. Миссис Бишоп ҳам мени кўриб кўрқиб кетди. Лекин, барибир, илтифот кўрсатиб, мен катта бобомга ўхшашимни айтди. Яна шуни ҳам айтдики, сизда бир портрет бор эмиш, ўшани кўрмоқчи эдим.

Миссис Жайлз бироз ортга чекинди, юзлари ҳам энди мурданикидек оппоқ эмасди. Аёл пешбанди тагида кичкина бир буюмни чангаллаб турганига Дюарт кўз кирини ташлади. Елвизак пешбандни кўтарганда, бир зум уни кўрди-ю, дарҳол таниди. Германиянинг Швартсвалд худудида, Венгриянинг айрим жойларида ва Болкон ерларида ёвуз рухлардан асровчи туморлар топилган, бу ашё ҳам ана ўшаларга ўхшаб кетарди.

– Ойи, уни ичкарига кирита кўрманг!

– Ўғлими бегоналардан ҳадиксирайди, – деди миссис Жайлз. – Бироз кутиб ўтирсангиз, расмни олиб чиқаман. У кўп йиллар бурун чизилган, менга отамдан қолган.

Дюарт миннатдорчилик билдириб, кута бошлади.

Аёл ичкарида ғойиб бўлди, бошқа хонада ўғлини тинчлантиришга уринаётгани эшитилиб турарди. Бу ҳол ҳам данвичликлар Дюартдан кўркувга тушаётганига яна бир далил эди. Балки барча ташлаб кетган ва унутиб юборган бу адирлар ўлкасига адашиб-улоқиб келиб қолган ҳар бир бегона одамга шундай қарашар. Миссис Жайлз чиқиб, унинг қўлига расм тутқазди.

Сурат дағал услубда, аммо жонли чизилганди. Юз йилдан ҳам аввалроқ шу портретни чизган рассом уста мусаввир бўлмагани назарда тутилган тақдирда ҳам, Дюарт билан бобокалони шу қадар ўхшаб кетардики, бундан ўзи ҳам ҳайратга тушди. Оқ қоғозга қора қалам билан чизилган хомаки расмдаги одамнинг ҳам остки жағи тўрт бурчак, ўша синчков нигоҳ, ўша кирра бурун, Илия Биллингтоннинг бурнидан чап томонда сўғал бор, қошлари янада ўсиқроқ. “Аммо у мендан анча катта ёшда бўлган”, деб ўйлади Дюарт суратдан кўз узмаган кўйи.

– Сиз унинг ўғли тенгисиз, – деди миссис Жайлз.

– Уйимизда катта бобомнинг сурати йўқ, – дея тушунтирди Дюарт. – У қандай бўлганини кўришни истагандим.

– Хохласангиз, суратни олиб кетаверинг.

Бир кўнгли, Дюарт тухфани қабул қилмоқчи ҳам бўлди, бироқ ўйланиб қолди. Аёлга қанчалик кераксиз эканига қарамай, портрет бошқаларга қандай таъсир кўрсатиши билангина қимматли. Дюарт расмни олишига ҳожат йўқ эди. У бош чайкади, суратдан нигоҳини узмай, Биллингтон киёфасини ҳар бир чизгисигача эслаб қолишга уринди, кейин портретни қайтарди-да, жиддий киёфада миннатдорчилик билдирди.

Миссис Жайлзнинг ўғли кўрка-писа хонага писиб кирди, аммо остонадан узоклашмай, Дюарт қилт этса, жуфтакни ростлашга шай турди. Дюарт унга разм солиб, бола эмас, ўттиз ёшлардаги эркак эканини кўрди, унинг тароқ кўрмаган патак сочлари телбанамо башарасини ўраб турар, ҳадик-хавотирга тўла нигоҳи меҳмонга миҳланиб қолгандек эди.

Миссис Жайлз Дюарт энди нима қилар экан деб индамай турар, аммо унинг тезроқ кетишини истаётгани сезиларди. Дюарт ўрнидан аста турди-да – беканинг ўғли шу заҳоти ичкари хонага қараб қочди – яна бир бор раҳмат айтиб, ташқарига йўналди. Чиқар экан, ичкаридалиқ пайтида аёл ёвуз кучлардан асровчи туморни ёки шунга ўхшаш бир нимани қўлидан кўймагани, пешбанди остида маҳкам чангаллаб турганини эслади.

Энди Дюартнинг Данвични тарк этишдан бўлак чораси қолмаганди. Йигит бундан ҳеч ҳам афсусланмади. Тўғри, бобокалонининг натурага

караб чизилган портрети у сарфлаган вақт ва чеккан заҳмати хийла коплагандек эди. Лекин, барибир, бу жойларга келиш унинг кўнглида алланечук бир ғашлик уйғотди. Унинг ёнига жисмоний ирганиш ҳам қўшилдики, бунинг сабаби Данвич таназзулга юз тутган ташландик жойга айланганини кўриб, кўнгли алағда бўлганидагина эмас эди.

Дюарт бу ҳолни ўзига ўзи тушунтириб беролмасди. Данвич аҳолисининг башараси хунук, жирканч эди. Улар гўё шундай бир алоҳида тоифа эдики, туғма майиб-мажруҳлик белгилари яққол кўриниб турарди – ҳаддан зиёд япаски қулоқлар бош суягига нақ ёпишган, солинчаклари худди кўршапалакниқига ўхшаб кенгайиб осилган, чақчайган кўзлари гўё баликниқидек бемаъно термулган, оғизлари бақаниқига ўхшаб катта ва шалвираган эди.

Бу жойнинг нафақат одамлари, балки ўзи ҳам оғир таассурот қолдирарди. Унинг муҳитидаёқ ёмон туш кўриб босинқирашга ўхшаш ғоят қадимий ва мудҳиш, куфрона, ёвуз алланима бор эди.

Овлоқ бу водийда ирганишга қоришиб кетган қўрқув ва даҳшат мана мен деб бор бўйича намоён бўлаётгандек, шахватпарастлик, бағритошлик ва тушқунлик ҳар бир кунжакка сукилиб киргандек, зўравонлик, адоват, бузқулик турмуш тарзига айлангандек туюлар, булар устидан ҳар бир кишига касри урган тавқи лаънат ҳукмронлик қилар, атроф-муҳитдаги телбаворлик эса инсонни туғилганидан бошлаб босиб-янчиб ташлаши билан баттар кўрқинчили эди.

Дюартдаги жирканиш туйғусининг яна бир сабаби – Данвич аҳолиси уни кўрганда очикдан-очик кўрқиб кетиши кучли ларзага солганида эди. Бу – ҳар қандай бегона олдидagi одатий қўрқув, деб ўзини ўзи ишонтиришга ҳар қанча уринмасин, ундан фақат Илия Биллингтонга ўхшагани учунгина кўрқишларини жуда яхши биларди. Бу ҳам етмагандек, анави қари бекорчихўжа Сет ошнаси Лютерга “У келди”, дея ошқора жиддий билан бақиршидан ҳар иккиси ҳам Илия Биллингтон бундан бир аср аввал Англияда ўз ажали билан ўлиш учун бу жойни ташлаб кетганига, аммо бир кунмас-бир кун яна қайтиб келишига ишониши яққол кўриниб турарди.

Дюарт уйга йўл оларкан, тошлоқ адирларга қоронғилик чўкаётгани, водийни ғира-ширалик қоплаётгани, Мискатоник дарёси ўз сатҳида осмоннинг бир парчасини акс эттирганча заиф жимирлаётганига бепарво бокарди. У кидирувни давом эттиришнинг юзлаб йўлларию минглаб имкониятларини ўйлаганча бораркан, қанчалик ғалати кўринмасин, ҳозирги ташвишлари ортида яшириниб турган яна бир нарсани пайқаб қолди: у Илия Биллингтон бир вақтлар нафақат Данвич аҳолиси бўлмиш нодон ва беақл хиндуларда, балки ўзи билан ёнма-ён яшаган жоҳил оқ танли одамларда ҳам нега бунчалик қўрқув уйғотганини билишга уринишини тўхтатиши зарурлигини тушуниб етган ва бу ишончи тобора кучайиб борарди.

Эртасига Дюартни холаваччаси Стивен Бейтс Бостонга чақириб қолди, Англиядан жўнатишган юкларнинг сўнгги қисми бу ерга етиб келганди. Шу сабаб у Бостонда икки кун қолиб, юкларни Архам ортидаги Эйлсбер йўли яқинида жойлашган уйга ташиш билан овора бўлди. Учинчи куни эса қутиларни очиб, буюмларни жойлаштириш билан банд бўлди.

Юкларнинг сўнгги қисми билан Илия Биллингтондан онасига, онасидан эса унга мерос қолган йўл-йўриқлару кўрсатмалар ҳам етиб келганди.

Яқинда бошидан ўтказган воқеаларидан сўнг Дюарт ўша хужжатларни яна бир бор кўришга ошиқарди. Шу сабаб каттарок юкларни жойлаштириб бўлгач, қўлланмани излашга киришди. Онаси қўлланмани Дюартга тутказган пайтда у манила қоғозидан ясалган катта конвертга солинган ва устига бобосининг қўли билан онасининг номи ёзилган эди. У ҳар хил хужжатлар, хат боғламларини титкилаб, салкам бир соат овора бўлди ва ниҳоят ўша жигарранг конвертни топди. Бундан бир неча йил муқаддам, ўлимидан икки ҳафта олдин, онаси ўғлига йўриқномани ўқиб бериб, уни шу конвертга муҳрлаган эди. Дюарт шоша-пиша муҳрни бузди-да, конвертни очди. У йўриқномани кўздан кечириб, бу Илия Биллингтон ўз қўли билан битган асл нусха эмас, кейинчалик – Лаан қариган чоғида кўчирган нусха бўлса керак, деб ўйлади. У ҳолда Дюартнинг қўлидаги хужжатнинг ёши юз йилдан анча кам бўлади. Бирок йўриқномада Илиянинг имзоси турар, Лаан унга бирор ўзгартириш киритиши даргумон эди.

Дюарт кахва дамлаб, кабинетга кирди-да, қоғозларни ёзиб қўйиб, кахвадан хўплаганча, ўқишга киришди. Йўриқнома битилган сана қайд этилмаган, аммо матн аниқ, чиройли ёзилганидан ўқиш осон эди.

“Американинг Массачусетс штатидаги ер-мулкка келадиган бўлсак, мендан кейин яшайдиган авлодларимдан ўтиниби сўрайманки, ушбу ер-мулкни сақлаб қолган дуруст, аммо бунинг сабабини билмаган маъқул. Гарчи ўзим авлодларимдан бирортаси яна Америка соҳилларига йўл олишига шубҳа қилсам-да, ҳар қалай, шундай воқеа юз бергудек бўлса, мазкур ер-мулкка эгалик қилувчи авлодимга илтижсо этиб тайинлайман: у тегишли тартиб-қоидаларга қатъиян риоя қилсин. Бу тартиб-қоидаларни эса Биллингтон дарахтзори номи билан аталган жойдаги Биллингтон уйида қолдирилган китоблардан топажаск. Тартиб-қоидалар қуйидагича турур:

– ўша авлодим минора жойлашган оролни ювиб ўтувчи сув оқимини тўхтатмаслиги, бу ерда жойлашган минорага тегмаслиги, тошларни суриб, улоқтирмаслиги керак;

– ўзига номаълум бўлган вақт ва маконга элтувчи эшикни очмаслиги, Остонада Пинҳона Ётган Мавжудотни адирларга чорламаслиги даркор;

– минора билан уй оралигидаги ботқоқликда яшовчи бақалар, айниқса, қурбақаларни, учар ёнарқуртларни, тентакқушларни асло безовта қилмаслиги, уйнинг қулф ва танбаларини минбаъд очик қолдирмаслиги зарур;

– деразани бирон бир тарзда ўзгартирмаслиги ёки қайта қурмаслиги керак;

– мазкур ер-мулкни сотган ёки унга эгалик ҳуқуқини бошқа бировга ўтказган тақдирда олди-сотди шартномасида орол ҳам, минора ҳам, дераза ҳам бирон бир усулда ўзгартирилмаслигини шарт қилиб қўювчи махсус модда киритишга албатта эришсин. Фақат бир истисно борки, юқориди санаб юборилганларнинг бари буткул бузилиши мумкин.”

Имзодан айнан нусха олинган: “Илия Финеас Биллингтон”.

Дюарт шу пайтгача узук-юлук бўлса ҳам, анча маълумот тўплаган эса-да, ушбу қисқа хужжат ҳам аҳамиятига кўра улардан қолишмасди.

Бобокалони нега минора, ботқоклик ва дераза учун бу кадар жон куйдирганини англаб етиш қийин эди, албатта. Қўлланмада тилга олинган минора ўзи ўрганиб чиққан ўша минора экани шубҳасиз. Дераза дейилганда ҳам кабинетдаги ўша дераза кўзда тутиларди, чамаси. Дюарт деразага кизикиш билан тикилар экан, шунчалик эҳтиётлашга арзугулик нимаси борлигини аниқлашга интиларди.

Ойнадаги нақшларгина диққатга лойик эди: у бир-бирининг ичига чизилган ҳалқалардан иборат бўлиб, марказидан нурлар таралиб турарди. Марказий қисмдаги ҳар хил рангли шишалар, айникса, ҳозир – куннинг иккинчи ярмида қуёш нури тиккасига тушиб тургани боис янада ёркинрок кўринарди.

Дюарт дераза марказига тикилиб, қизиқ бир нарсани пайкаб қолди: унга гўё ҳалқалар ҳаракатга келиб, айлана бошлагандек, нур чизиклари ҳам титраб, тўлғонишга киришгандек, одамнинг юзиними-ей, қандайдир манзараними-ей эслатувчи алланима вужудга келгандек кўринди. Дюарт хом хаёлдан кутилишга уриниб, кўзларини чирт юмди ва бошини силқитди, кейин яна ўша томонга қаради. Дераза ўз ўрнида турар, ҳеч қандай ғайритабиий нарса кўринмас эди. Бироқ оний таассурот шу кадар ёркин эдики, Дюарт буни ниҳоятда толиққани ёки қахвани кўп ичиб юборганига йўйди. Балки ҳар иккиси биргаликда шундай таъсир кўрсатгандир. Зеро, Дюарт оз-оздан ҳўплаб ўтириб, бутун қахва идишини бўшатиб қўядиган, боз устига, қахвага сут қўшмайдиган, аммо шакарни мўл-кўл соладиган одамлар сирасидан эди.

У хужжатларни стол устида қолдириб, қахва идишини ошхонага олиб чиқди. Қайтаётиб яна витражга қаради. Энди кабинет гир-шира қоронғиликка чўмган эди. Қуёш дарахтлар ортида уфққа ёнбошлаган, дераза ойнасида олтинранг ёғду алангаланарди. “Эҳтимол, – деб ўйлади Дюарт, – ойнада жилоланган қуёш нури мени жодулаб, хаёлотимни шундай жонлантириб юборгандир”. У деразадан нигоҳини узди-да, ишини бамайлихотир давом эттирди – қўлланмани манила қоғозидан ясалган конвертга қайта жойлаб, хужжатлар орасидаги ўз ўрнига қўйди, кейин хатлар ва бошқа қоғозларга тўла кутию кутичаларни тартибга келтира бошлади.

У окшомни шу зайлда ўтказди.

Ўта толиқарли бу ишни яқунлагач, кабинет чироғини ўчириб, ошхонадаги деворий шамдонни ёқди. Шу салқин, майин окшомда бирпас очик ҳавода айланиб келишни мўлжаллади. Архам яқинида ёнаётган хас-хашак ёки буталардан енгил тутун кўтарилар, ғарба тўлишиб бораётган ой уфқдан бош кўтармокда эди. У бутун уй бўйлаб эшикка йўналган пайт, кабинет орқали ўтаётган маҳал, яна дераза витражига кўзи тушди.

Шу ондаёқ у қоққан қозикдек туриб қолди. Ойналарда нур сабаб бир бошнинг тасвири пайдо бўлган эди. Ҳайкалдек тош қотган Дюарт ўша тасвирдан кўз қосаларини, оғизга ўхшаш бир нимани ва гумбазсимон кенг пешонани фарқлай олди, аммо шу ерда одамга ўхшашлик ғойиб бўлиб, сирли чизгилар жирканч чангални эслатувчи бир кўриниш олди. Бу гал Дюарт кўзларини қанча юмиб-очиби, ишқаламасин, кўркинчли, бесўнақай маҳлук ғойиб бўлмади. “Аввал қуёш, энди эса ой таъсири бу”, деб ўйлади Дюарт. Бобокалони бундай ғаройиб деразани, ҳойнаҳой, махсус буюртма билан тайёрлатган бўлса керак.

Бирок бу изох табиийлигига қарамай, уни кониктирмади. Дюарт стулни дераза тагида жойлашган китоб жавони томон сурди, стулга оёқ қўйиб, жавон тепасига чиқди ва деразага бақамти келиб, ҳар бир ойнани кўздан кечирмоққа тутинди. Лекин у шундай қилганди ҳамки, бутун дераза ногаҳон жонланиб кетгандек, ой ёғдуси жоду оловига айлангандек туюлди, шаффоф ойна бирдан ваҳший ҳаётга тўлиб-тошди.

Васваса қанчалик тез пайдо бўлса, шунчалик тез йўқолди. Дюарт бир дақиқа ларзага тушгани қолди, холос. Хайриятки, деразанинг ўрта ойналари оддий шишадан бўлиб, ундан ой кўриниб турарди. Дераза билан ой оралиғида эса тоғ дарасида жойлашган минора ваҳимали бўзариб кўринар, бахайбат қорамтир дарахтлар қуршаб олгани у деразанинг фақат шу ойнасидагина хира ой ёғдусида жимирлаб кўзга ташланарди.

Дюарт диққат билан боқди. Кўзларига чиндан ҳам бир нима бўлганми ёки бошқа бирор сабаби борми, хайтовур, минора атрофида – унинг пойида эмас, конуссимон томида мубҳам бир шарпани илғагандек бўлди. Дюарт васвасани қувишга уриниб кўрди – ой ёғдуси ёхуд уй ортидаги ботқоқликдан кўтарилаётган буг таъсирида кўзга ғайритабиий нарсалар кўриниши мумкин-ку, ахир! Бирок кўнгли, барибир, нотинч эди. У китоб жавони устидан тушди, кабинет остонасига етганда, ортига ўгирилиб қаради. Дераза заифгина ёришиб турар, бошқа ҳеч вако йўқ эди. У қараб тургани сари ёғду кучсизлана борди. Бу эса ой узоқлашиб бораётганига мутаносиб эди. Шуни ўйлаб, Дюарт сал енгил тортгандек бўлди. Албатта, бу окшом мен бошдан ўтказган кучли таассуротлар дилимга гўлгула солган бўлиши табиий, шу билан бирга, бобокалонимнинг дудмал йўриқномаси ҳам мени шу аҳволга солган бўлса эҳтимол, деб ўз-ўзини ишонтиришга уринарди.

Аввал ўйлаб қўйганидек, у сайрга чиқди, аммо ой кўздан ғойиб бўлгач, қоронғилик қуюқлашиб бораётгани учун ўрмонга юз тутмай, Эйлсбер катта йўлига чикувчи кўча бўйлаб кетди. Дюартга уни бировлар кузатиб тургандек туюлар, ўқтин-ўқтин дарахтларга кўз кирини ташлар, балки улар ортида бирон хайвон яширингандир, балки чўгдек кўзлари ошқор қилиб кўяр, деб ўйларди. Мана энди, ой боғанидан сўнг, Дюартнинг боши узра юлдузлар қарақлаб кўрина бошлади.

Дюарт шу тариқа Эйлсбер катта йўлига чиқди. Машиналарнинг шовкин солиб ўтиб бориши кўнгилга хотиржамлик соларди. У ҳар доим ёлғиз яшашим дуруст эмас, тезроқ холаваччам Стивен Бейтсни чакиртириб, у билан икки ҳафтача бирга яшамасам бўлмайди, деб ўйлай бошлади. Йўл ёкасида турганида Данвич томондан заиф кизғиш ёғду кўтарилаётганини кўрди, саросимали овозларни ҳам эшитаётгандек бўлди. Ўша тарафда бирор эски, омонат бинога ўт кетган бўлса керак, деб ўйлади ва ёғду сўна бошлагунча кузатиб турди. Сўнгра келган йўли билан ортига қайтди.

Шу кечаси уни биров кузатаётганидан гўлгулага тушиб, уйғониб кетди, аини пайтда ўша биров унга ёмонлик тиламаётганини ҳам илғади. Шундан сўнг уйқусида ҳаловат бўлмади, уйғонганида ҳам ўзини ҳорғин сизди – кечаси билан мижжа қоқмай, юриб чиққандек эди. Уйқуга ётишдан аввал ўзи стулга тартиб билан тахлаб қўйган кийимлари айқаш-уйқаш бўлиб ётар, бирок у тунда туриб кийинганини эслолмасди.

Уйда электр йўқлигидан Дюарт батареяда ишлайдиган кичкина радио-приёмникдан фойдаланарди. Уни ҳам тежаб-тергаб, ахён-ахёнда, мусика тинглаш учун кўяр, аммо янгиликлар дастурини, айникса, Британия империяси эшиттиришларининг тонгги такрорини соин узмай тинглаб борарди. Биг Бен кўнғироғи жаранги унда мудроқ соғинч хиссини уйғотиб юборар, шунда у сарғиш туманлари, қадимий иншоотлари, ғаройиб кўчалари ва хушманзара жойлари билан машхур Лондонга қайтгандек бўларди. Такрорий эшиттиришдан олдин Бостондан мамлакат ва штатда рўй берган воқеа-ходисалар тўғрисида киска хабарлар бериларди. Шу тонгда Дюарт Лондон янгиликларини тинглаш учун радиоприёмникни қўйганида, эфирда ҳамон штат хабарлари берилаётган эди. Бир жинойт ҳақида хабар ўқиб эшиттириларди. Дюарт уни паришонхотирлик ва андак сабрсизлик билан тинглади.

“... Мурда бир соат олдин топилган. Эшиттиришимиз бошланган пайтда жасад кимга тегишли экани ҳали аниқланмаган эди, қишлоқ жойда яшаган одамнинг танаси бўлиши эҳтимолга яқинроқ. Мурда ҳали ёриб кўрилмаган, лекин уни тўлқинлар узоқ вақт қояга олиб бориб ургандек, тилка-пора бўлиб кетган. Мурда соҳилнинг тўлқинлар етиб боролмайдиган жойидан топилгани ва шалаббо бўлмаганидан жинойт қуруқликда содир этилган кўринади. Мурда ҳудди учиб ўтаётган самолётдан ташлаб юборилгандек бир алфозда ётарди. Тиббий экспертиза вакилларида бири ушбу қотиллик бундан юз йил аввал шу ерда юз берган бир неча жинойтларга ўхшаб кетишига диққатни қаратди.”

Бу чамаси, сўнгги маҳаллий янгилик эди, чунки диктор шу заҳоти Лондон эшиттиришини эълон қилди, у, албатта, тасмага ёзиб олинган бўлиб, Нью-Йоркдан олиб бериларди. Аммо Дюартга шу жойда содир этилган жинойт тўғрисидаги хабар ниҳоятда кучли таъсир кўрсатди. Одатда, у криминалистикага бирмунча қизиқса ҳам, табиатан, бу хил ходисаларга кўпам эътибор беравермасди. Дюартда юракка ваҳима солувчи бир гумон, ҳатто ишонч пайдо бўлдики, гўё бу жинойтга Лондондаги Жек “кассоб” ёки Тропман қотилликларига ўхшаш кўргуликлар уланиб кетадигандек эди. У Лондондан берилаётган эшиттиришни деярли тингламасди; Америкага кўчиб келганидан бери шу ердаги муҳитга, воқеа-ходисаларга сезгирроқ бўлиб қолгани тўғрисида ўйлар; олдинги совуққонлигини қай тарзда йўқотганини билишни истарди.

Шу тонгда у бобокалонининг қўлланмасини яна бир бор синчиклаб ўқиб чиқишга қарор қилди. Нонуштадан сўнг манила қоғозидан ясалган конвертни яна қўлга олиб, ишга киришди. У энди йўл-йўриқлардан бирор маъно ахтаришга интиларди. Булар ўзи “қоидалар”ми ёки “кўрсатмалар”ми, шу ҳақда ўйлай бошлади. Дюарт “сув оқимини тўхтатиши” мумкин эмас, чунки минора жойлашган оролни айланиб оқувчи жилга аллақачонлар қуриб бўлган. “Минорага тегмаслик”ка келадиган бўлсак, аллақачон “тегиниб бўлди” – у ерга ўрнатилган тошни олиб ташлади.

Бироқ, жин урсин, Илия “тошларга илтижо қилмаслик”ни тайинлаганда нимани назарда тутган? Гап қайси тошлар ҳақида кетяпти? Дюартнинг хаёлига Стоунхенж ёдгорлигини эсга солган тош бўлақларидан бошқа ҳеч нима келмасди. Агар Биллингтон шу тошлар ҳақида ёзган бўлса ҳам, нимани назарда тутган, ахир, бу тошлар жонли мавжудотмидики, уларга

илтижо қилинса? Буни тушунишга унинг акли ожизлик қиларди. Балки холаваччаси Стивен Бейтс келганида – Дюарт унга ёзувни кўрсатса – тушунтириб берар?!

У ўқишда давом этди.

Хўш, буниси-чи? Бобокалони қайси эшик ҳақида ёзаяпти? Аслида, васиятнома бошидан-оёқ жумбоқ эди. Дюарт ўзига номаълум вақт ва маконга элтувчи эшикни очмаслиги, “Остонада Пинхона Турган Махлук”ни чақирмаслиги, уни адирларга етакламаслиги керак эмиш. Бундан ҳам бешбаттар чалкашлик бўлиши мумкинми? Афтидан, ҳозирги давр, бугунги кун Илияга маълум бўлмаган, деб тахмин қиларди Дюарт. Эҳтимол, бобокалони Амброзга Илия яшаган замон ҳақида бирон нима билишга уринмаслиги зарурлигини назарда тутгандир?

Шуниси табиийроқ кўринади, лекин, мабодо шундай бўлса, Илия “номаълум макон” деганда мутлақо бошқа нарсани назарда тутган бўлиб чиқади. “Остонада Пинхона” иборада эса мудҳиш маъно бор, Дюарт жиддий алфозда бу махлук дабдабали мусикаю ва момақалдирик гумбуриши садолари остида пайдо бўлишини тасаввур қилишга уриниб кўрди. Қанақа остона? Ким яширинган унда? Ва ниҳоят, Илия махлукни адирларга етакламасликни тайинлаганида нимани назарда тутган, жин урсин? Дюарт ўзи ёки бошқа бировнинг ўрмонда турганча, ниманидир адирга чорлаётганини кўз олдида келтирди. Буни ҳатто ҳазиллашиб тасаввур қилиш ҳам қийин, кип-қизил бемаънилик эди. Холаваччаси Стивенга ҳам шуни кўрсатиши керак.

Дюарт учинчи кўрсатмага ўтди. Унинг бақалар, ёнаркурт ёки тен-такқушларни безовта қилишга заррача хоҳиши йўқ, демак, бу борада тақиқ бузилишдан хавотир олмаса ҳам бўлади. Аммо “кулф ва танбаларни очик қолдирмаслик” дегани нимани аниглайди? Ана холос! Бундан ҳам багтар телва-тескари, ноаниқ, дудмол гап топилмаса керак. Қанақа кулфлар? Қанақа танбалар? Бобакалони худди топишмоқ айтаётгандек! Умуман, меросхўри шу жумбоқларга жавоб топишини хоҳлаганмикан ўзи? Хоҳлаган бўлса, бу қадар мубҳамлик нечун? Хўш, энди нима қилиш керак? Бобокалонининг васиятномасига бўйсунмай, бирор воқеа юз беришини кутиб ўтирсинми? Бу йўл Дюартга на оқилона ва на самарали кўринади.

У хужжатни яна четга суриб қўйди. Боёқишнинг ғазоби кучайиб борарди – ўзини қаёққа урмасин, барибир, нажот йўқ – қанча кўп ўйласа, боши шунча қотаяпти.

Маълумотлардан бирор хулосага қилиш мушкул, фақат қария Илия шу ерлик аҳолига хуш келмаган бирор иш билан шуғулланган, дея тахмин қилиш мумкин эди. Дюарт балки Мискатоникнинг юқори оқими ва ирмоқлари бўйлаб минорага контрабанда йўли билан мол ташиб келтиргандир, деган фаразга ҳам борди.

Куннинг қолган қисмида Дюарт, асосан, кеча кутилардан бўшатилган юкларни жойлаштириш билан овора бўлди. Бланкаларни тўлдириш, тўловларни ўтказиш ва бутун юкни бир сидра текшириб чиқиш керак эди. Онасининг қўли билан ёзилган ва унинг буюмлари саналган рўйхатни – бу хужжатни аввал ҳеч кўрмаганди – кўздан кечирав экан, “*Бишоп И.Ф.Б. га йўлланган мактублар солинган пакет*” дейилган банд диққатини торт-

ди. “Бишоп” номи унга яна данвичлик қари алвастини эслатди. Пакет ҳам шу ерда экан. Унинг устига “Бишопнинг мактублари” деб ёзилган, дасхат нотаниш ва хунук бўлса ҳам, бемалол ўқиса бўларди.

Дюарт пакетни очди, унинг ичига тўртта хат конвертсиз солинган, ўнлаб йиллар олдин шундай одат бор эди. Хатларда марка йўқ, аммо почта йиғими тўлангани ҳақида штамп ва бузилган муҳр қолдиклари бор эди. Хатлар ўша дасхат билан рақамланган ва тартиб билан жойлаштирилган эди. Дюарт биринчи мактубни авайлаб очди. Тўртала хат ҳам асил, тоза қоғозга жуда майда дасхат билан битилган, бунга кўзинг ўрганиши осон эмас эди. Дюарт мактубларни бирма-бир кўриб чикди, қайси йилда ёзилганини кидирди, аммо топа олмади. Кейин оромкурсига ястаниб олганча, хатларни бир чеккадан ўқишга киришди.

“Нью-Даннич, 27 апрель.

Мухтарам дўстим!

Биз аввал ҳам гаплашган масалага келсак, мен кеча тунда иккимиз излаган ўша қиёфали Мавжудотни кўрдим. Унинг қанотлари қоп-қора бўлиб, танасидан илонсимон бир нималар ўрмалаб чиқар, лекин думи Мавжудотнинг танасига ёпишган эди. Мен Уни адирга чорладим ва Ҳалқа ичига киритдим, бироқ бу иш жуда қийин ва азобли кечди. Яъни, бу хил Маҳлуқни узоқ муддат тутиб туриш учун Ҳалқа етарлича қудратга эга эмасдек кўринди. Мен Маҳлуқ билан гаплашишга уриндим, аммо бу ишимдан натижа чиқмади. Бироқ, ҳар қалай, гўнғирлашишга қараганда, Сизнинг Китобингизда тилга олинган Ленг ясситоглиги ёнида жойлашган Совуқ Ялангликнинг Кадат деган еридан экан. Баъзилар адирликда оловни кўриб қолиб, бу ҳақда гап-сўз тарқатди. Улардан бири Вилбур Коури бир балони бошламаса гўрга эди, чунки у ўзига бино қўйган, бунинг устига, жуда қизиқувчан одам. Агар у Адирликка мен ўша ердалик пайтимда келиб қолса, ҳолига вой деяверинг, аммо у, барибир, келади, бунга шубҳа қилмайман. Мен бу масалада илжаси борица кўпроқ нарса билишни хоҳлаяпман. Бу борада Сизнинг олийнасаб аждодингиз Ричард Б. шунақаям Уста эдики, унинг номи Йогг-Сотот ва бошқа барча Улуг Қадимги Кишиларга аталган тошларга ўйилиб абадий қолажасак. Сиз яна шу ерда эканингиздан қалбим қувончга тўлди ва Аргумогимни қайтариб олишим биланоқ Сизни кўришга, албатта, бораман, чунки бошқа отда юришни кўнглим тусамайди. Роппа-роса бир ҳафта олдин тун маҳали ўрмонда кучли қичқириқ ва дод-войни эшитдим-у, Сиз ўз уйингизга қайтган бўлсангиз керак, деб ўйладим. Агар Сизга малол келмаса, тез орада зиёратингизга бораман, сэр, деб

Садоқатли қулингиз Жонатан Б.”

(Давоми келгуси сонда)

КИНО САНЪАТИ ВА ТАРИХИЙ ХОТИРА

Улуг адиб Габриел Гарсиа Маркес бир неча йиллар Боготада кинотанқидчи сифатида фаолият кўрсатган. Япониялик машҳур режиссёр Акира Куросава “Август рапсодияси” фильмини суратга олаётган пайтда Маркес Токиога боради ва улар олти соат давомида ўзаро мулоқот қилишади. 1991 йили “Los Angeles Times” газетасида эълон қилинган мазкур суҳбатнинг биринчи қисмини журналхонлар эътиборига ҳавола этмоқдамиз.

Маркес. Бизнинг бу самимий суҳбатимиз расмий интервьюдек ту-юлишини истамасдим. Сизнинг ҳаётингиз ва ижодингиз билан боғлиқ маълумотларни янада кўпроқ билиш мен учун қизик. Дастлабки саволим шуки, сиз сценарий ёзишга қандай киришасиз? Бунга қизиқаётганимнинг сабаби, менинг ўзим ҳам сценарий ёзиб тураман. Сиз адабиётнинг юксак намуналарини экранга кўчириб, катта муваффақиятларга эришган ижод-корсиз. Мен эса ўз асарларимни экранлаштириш мумкинлигига ҳамиша шубҳа билан қараганман.

Куросава. Менда бирон-бир ғоя пайдо бўлгудек бўлса, кўлимга қоғоз-калам оламану уни сценарийга айлантириш учун хонамга камалиб оламан. Бундай пайтда бўлажак сценарийнинг бутун сюжетини умумий бўлса-да, тасаввур қила оламан ва ҳатто ечим қандай бўлишини ҳам тахминан била-ман. Ишни қайси саҳнадан бошлашни билмасам, тасаввуримда туғилган ғоя ва образ оқимига эргашиб боравераман.

Маркес. Тасаввурингизда дастлаб ғоя пайдо бўладими ёки образ?

Куросава. Буни аниқ тушунтириб беролмайман, менимча, ҳаммаси бир нечта ўзаро тарқок образларнинг туғилишидан бошланади. Бошқа япон сценарийнавислари кўп ҳолларда бошқача йўл тутишади, яъни, улар аввал сценарийнинг умумий шаклини, ҳар бир саҳнаси, сюжет тизимини тузиб олиб, кейин ёзишга киришади. Ҳеч биримиз Худо эмасмиз, натижа қандай бўлишини аввалдан била олмаймиз, аммо, мен буни унчалик ҳам тўғри деб ҳисобламайман.

Маркес. Сиздаги бундай интуитив услуб, эҳтимол, Шекспир, Достоевский ёки Горкий асарлари асосида сценарийлар ёзганингизда шакллангандир?

Куросава. Режиссёрлар адабий образлар моҳиятини кинематографик воситалар орқали етказиб беришнинг мураккаб томонларини ҳар доим ҳам тушунавермасликлари мумкин. Бу – яшириладиган сир эмас. Масалан, бир детектив романи экранлаштириш чоғида қизик воқеа юз берди: ёш режиссёр сценарий бўйича, темир йўл ёнида ётиши керак бўлган жа-саднинг жойи фильмда ҳам китобда кўрсатилганидек, бўлиши керак, деб туриб олди. Мен унга сен адашяпсан, чунки романни ўқиганинг учун ҳам жасадни темир йўл ёнидан излаш кераклигини биласан. Романни ўқимаган

томошабин эса бундан умуман беҳабар бўлади, дедим. У адабиётнинг ажиб қудратига сеҳрланиб, кино образини бошқача усулда тасвирлаш мумкинлигини тушулмаганди.

Маркес. Реал ҳаётда бор, аммо бадий фильмда ифодалаб бўлмайдиган бирор образни эслай оласизми?

Курсава. Ҳа, мен иккинчи режиссёр сифатида ишлаб юрган ёшлик пайтларимда шахтёрларнинг Илихада шахарчасида шундай ҳолатга дуч келганмиз. Режиссёримиз шахарнинг ажабтовур, сирли муҳитини тасвирга олмақчи бўлди. Бирок, плёнкага туширилган тасвирлар унинг реал киёфасига мутлақо ўхшамасди. Биз бевосита гувоҳ бўлган шахар шароити ниҳоятда хавфли бўлиб, аёллар ва болаларнинг соғлиғи ташвишли эди. Афсуски, камера буларни аниқ акс эттириш имконига эга эмас.

Маркес. Очиги, мен билган камдан-кам ёзувчиларга асарларининг экран талқини маъқул бўлган. Сиз экранлаштириш борасида қандай жараёнларни бошдан кечиргансиз?

Курсава. Жавоб беришдан аввал ўзингизга савол берсам – сиз менинг “Қизил сокол” фильмимни кўрганмисиз?

Маркес. Бундан йигирма йил илгари олти маротаба кўрганман. Болаларимга деярли ҳар куни шу фильм ҳақида гапирардим. Мен ва оилам сизнинг бу фильмингизни бошқаларидан кўра кўпроқ яхши кўрамиз. Қолаверса, у менинг учун кино тарихидаги энг сеvimли фильмлардан бири.

Курсава. “Қизил сокол” ижодимдаги юксалишнинг асосий нуқтаси. Фильмларимнинг ҳар бири аввалгисидан фарқ қилади. Бу картина ижодимдаги бир босқич тугаб, кейингиси бошланганини билдиради.

Маркес. Тўғри. Бундан ташқари, унда сизнинг бутун ижодингизга фавқулудда дахлдор иккита сахна бор. Биринчиси бу – илтижо қилиш сахнаси, иккинчиси эса каратечиларнинг шифохонадаги жанги.

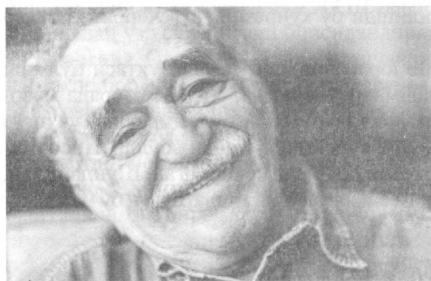
Курсава. Ҳа, лекин мен сиздан бу ҳақда сўраганимнинг сабаби бошқа: асар муаллифи Ясугуро Ямамото романларининг экранлаштирилишига доимо қарши бўлган. Мен қатъий туриб олганим учун “Қизил сокол”ни истисно қилишга мажбур бўлган. У ушбу асарни кўрар экан, “Фильм менинг романимга нисбатан кизикарлироқ чиқибди”, деганди.

Маркес. Фильм нима сабабдан унга маъқул бўлган, деб ўйлайсиз?

Курасава. Чунки унда одатий кинога хос кўплаб хусусиятлар ҳақида аниқ тасаввур бор эди. Факат у мендан протогонистлар, аёлларнинг бахтсиз тақдирига у романда қандай муносабатда бўлган бўлса, шундай эҳтиёткорлик билан ёндошишимни сўраган. Қизиғи, фильмдаги аёлларнинг бахтсиз тақдири ғояси романда тасвирланганидек эмас, улар орасида анча фарқ бор.

Маркес. Эҳтимол, у бошқача фикрда бўлгандир. Ёзувчиларда шундай ҳолатлар кўплаб учрайди.

Курасава. Худди шундай. Ҳақиқатан ҳам, аксарият ёзувчилар асарларининг фильм талқинини кўргач, “бу мен ёзган романнинг яхшироқ кўрсатилган бир қисми, холос”, дейишади. Бироқ, бу билан улар аслида режиссёр фильмга нималар киритганини билдириб қўйишади. Нега бундай бўлишини яхши тушунаман. Улар ўзлари ёзишни истаган-у, лекин ёзолмаган, режиссёр эса соф интуиция билан ўша ёзилмай қолган нарсаларни аниқ тасвирлаб беролганларини кўришса керак.

Маркес. Бир машҳур ибора бор: “Poets are mixers of poisons”¹. Келинг, сизнинг фильмингиз ҳақидаги суҳбатимизга қайтсак. Тўфон эпизодини кўрсатиш ҳаммасидан қийин бўлгандир?

Курасава. Йўқ. Биласизми, экран санъатида энг қийин иш жонзотлар билан боғлиқ лавҳаларни тасвирга олиш. Сув илони, чумолилар, атиргуллар... Қўлга ўргатилган

илонлар одамларга ниҳоятда кўниккан бўладики, ҳеч қачон табиий ҳаракат қилмайди. Улар ўзларини худди жонсиздек тутати. Шунинг учун биз ҳақиқий кўркинчли, табиий равишда ўзини яширишга ҳаракат қиладиган катта ёввойи илонни тутишга қарор қилдик. Негаки, улар ўз “рол”ларини қойилмақом қилиб ўйнашади. Чумолилардан биз талаб қиладиган нарсаси — улар атиргул гунчасига тирмашиб, поясида бол изларини қолдириб, сўнгра яна тепага ўрмалаши керак эди. Очиғи, буни қилиш осон бўлмаган, аммо қилинган меҳнат уларнинг ҳаёт тарзини анчагина ўрганганимга арзийди.

Маркес. Ҳа. Бунга аминман. Лекин, бу фильм учун чумолилардан ҳам, тўфондан ҳам кўпроқ муаммо туғдирган нарсаси нима эди?

Курасава. Буни бир оғиз гап билан тушунтириш мушкул.

Маркес. Қотилликми?

Курасава. Йўқ. Атом бомбаси портлаганда омон қолган нагасакилик аёл ва уни ўтган ёзда йўқлаб келган неваралари воқеаси. Мен драманинг тушунтириб бўлмайдиган, чидаб бўлмас даҳшатини кўрсата оладиган қойилмақом реал сахналарни ололганим йўқ. Менинг истагим, атом бомбаси одамлар юрагида қолдирган жароҳатлар ва уларнинг қандай битиб боришини кўрсатиш эди. Мен бомба ташланган кунни жуда яхши эслайман

¹ Шоирлар заҳарларни қориштирувчилардир.

ва ҳалигача бу воқеа чиндан ҳам юз берганига ишоналмайман. Бироқ, энг ёмони, японлар бу воқеани деярли унутдилар.

Маркес. Бу тарихий талафот Япониянинг келажагига қандай таъсир кўрсатади?

Куросава. Японлар булар ҳақида кўп ҳам очик гапиравермайдилар. Бизнинг сиёсатчиларимиз АҚШдан қўрқадигандек жим. Улар Трумэннинг бомба жаҳон урушини тезроқ тугатиш мақсадида ташланган эди, деган изоҳига ишонган бўлсалар керак. Бироқ, биз учун уруш ҳамон давом этяпти. Хиросима ва Нагасакидаги расмий маълумотларга кўра, 230 минг киши ҳалок бўлган. Аслида қурбонлар сони ярим миллиондан ҳам кўпроқ. Ҳозиргача госпиталларда радиация оқибатида 45 йиллаб жон талвасасида қолган 2700 пациент ўлимини кутиб ётибди. Бошқача айтганда, атом бомбаси ҳали ҳамон японларни қирмоқда.

Маркес. Агар масалага ақл билан ёндошилса, АҚШ СССРнинг Японияни босиб олишидан қўрққани учун ҳам атом бомбасини ташлаганини пайқаш қийин эмас.

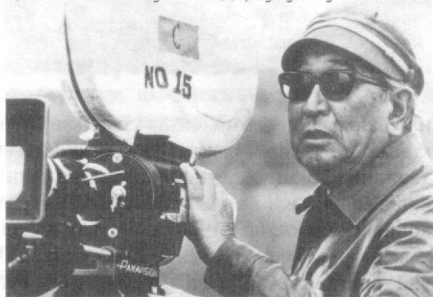
Куросава. Ҳа, лекин улар нима учун урушга ҳеч бир алоқаси бўлмаган аҳоли яшовчи тинч шаҳарда қилишди бу хунрезликни? Ҳарбий базалар бор-ку?

Маркес. Улар бомбани Токио юрагининг энг нозик нуқтаси бўлмиш Император саройига ҳам ташлашмади. Менимча, АҚШ тез орада музокаралар бошланиб, “ўлжа” иттифокчилар билан бўлинмаслиги учун ўз сиёсий ва ҳарбий қудратини ҳаммага кўрсатиб қўймоқчи бўлди. Инсоният тарихида ҳеч бир юрт бундай воқеани бошидан кечирмаган. Шундай экан, агар Япония атом портлашисиз ҳам енгилган бўлганида, бугун бу мамлакат фожиадан аввалгидай мавқега эга бўларди.

Куросава. Бирор нима дейиш қийин. Нагасаки аҳолиси бу воқеани эслашни истамайди. Чунки уларнинг аксарияти тирик қолиш учун ўз яқинларини, ота-оналари, ака-сингилларини ташлаб кетишган. Улар ўзларини ҳалигача айбдор ҳис этишади. Портлашдан кейинги олти йил давомида Америка ҳарбийлари ҳудудни эгаллаб олди ва турли воситалар билан бу воқеани унутиш жараёнини тезлаштиришга ҳаракат қилдилар. Япон ҳукумати бунга ёрдам берди. Бу ҳаммаси муқаррар фожианинг, туғилажак урушнинг бир қисмидир. Ўйлайманки, бомба ташлаганлар япон халқи олдида кечирим сўраши керак. Ҳозирча узр сўралмаган экан, бу драма ҳали ҳам тугамайди.

Маркес. Ҳали узок давом этади денг? Бироқ, узок бахтли давр бу фожианинг бадалини ўлғолмайдими?

Куросава. Атом бомбасининг ташланиши Совуқ уруш ва қуролланиш бўйича кимўзар ўйинининг бошланганидан далолатдир. Шу ўйин билан ядро энергиясини яратиш ва ундан фойдаланиш жараёни ҳам бошланди. Булар билан бахтли ҳаёт қуришнинг иложи йўқ.

Маркес. Тушунаман, ядро энергияси – кабиҳ куч. Булар Куросава учун идеал ижодий мавзудир. Мени ташвишга солгани – сиз ядро энергиясининг ўзини эмас, ундан нотўғри фойдаланишни қоралаяпсиз. Электр энергияси, электр стули борлигига қарамай, фойдали нарсас.

Куросава. Менимча, ядро энергияси инсон моҳиятини назорат қилишга қодир ходисадир. Агар у билан бирор хатолик юз бергудек бўлса, дарҳол фалокат содир бўлади. Радиация юзлаб авлодга таъсир кўрсатади. Бошқа томондан қаралса, сув қайнаганда уни факат совутиш керак, акс ҳолда унинг хавфини тўхтатиш қийин бўлади.

Маркес. Айтишим керакки, Куросаванинг фильмлари туфайли мен маълум маънода инсонлик эътиқодимни сақлайман. Шу билан бирга, тинч аҳоли азобини тортган ўша шафқатсиз фожиа ҳақидаги гапларингизни, америкаликлар ва японлар Японияни бу машъум ҳодисани унутишга мажбур қилишга келишиб олишгани хусусидаги мулоҳазаларингизни ҳам тушунаман. Аммо ушбу фожиани рўқач қилиб, ядро энергетикасига тўсик қўйиш фикрига қўшилмайман. Чунки у тинч даврда инсониятга жуда катта фойда келтириши мумкин. Эҳтимол, сизнинг бу ҳиссиётингиз японлар бошига тушган ҳалокат учун АҚШ бевосита айбдорлиги, аммо у хануз Япониядан узр сўрамагани боисидандир.

Куросава. Одамлар ҳаётда манипуляция қилиб бўлмайдиган муқаррар нарсалар борлигини тушунганларидагина чинакам инсон бўла оладилар. Биз ҳозир Чернобилда саккиз оёқли отлар ёки ануссиз болалар дунёга келаётганига тоқат қилиш ҳуқуқига эга эмасмиз. Сухбатимиз жиддий тус олиб кетди, менинг бундай ниятим йўқ эди.

Маркес. Ҳаммаси тўғри бўлди. Гап шундай жиддий масала устида бо- раётганида, биз бирор қарорга қилишимиз қийиндир, лекин бу нарсаларни шунчаки енгил-елпи муҳокама қилишга ҳаққимиз йўқ. Сиз ҳозир суратга олаётган фильмингизда (“Август рапсодияси”) бу фикрлардан қайси би- рини кўтаришга ҳаракат қиласиз?

Куросава. Тўғридан-тўғри эмас. Бомба ташланган ўша пайтларда мен ёшгина журналист эдим. Содир бўлган фожиа ҳақида ёзгим келарди-ю, аммо оккупация шароитида бу тўғрида ёзиш тақиқланган эди. Эндиликда фильм учун материал кидирар эканман, аввал билганларимдан ҳам кўпроқ маълумотлар йиғдим, уларни ўргандим. Мабодо мен фикрларимни кино орқали очик баён қиладиган бўлсам, у Японияда ҳам, бошқа жойларда ҳам ҳеч қачон кўрсатилмайди.

Маркес. Бу сухбатни матбуотда эълон қилишга қарши эмасмисиз?

Куросава. Қаршилигим йўқ, аксинча, бу таклифга тўла қўшиламан. Ахир бутун дунё аҳли билиши лозим бўлган мавзуда гаплашдик-ку.

Маркес. Катта раҳмат. Биз ушбу мавзуга ҳар жиҳатдан масъулият би- лан қараб, ҳолис муҳокама қилдик. Агар мен ҳам япон миллатига мансуб бўлганимда, бу муросасиз мавзуга ўзимни дахлдор ҳисоблаб, шундай қилган бўлардим. Ҳар қандай ҳолатда ҳам сизни тушунаман. Уруш ҳеч кимга яхшилиқ келтирмайди.

Куросава. Тўғри. Даҳшатлиси шундаки, уруш бошланганда ҳатто Исо ва фаришталар ҳам қўмондонга айланади.

Рус тилидан

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА таржимаси

ХОТИНИНГИЗ МЕНГА ЁҚМАДИ

Иккита инглиз жентельмени хиебонда учрашиб қолди.

– Сэр, сиз кеча театрда янги спектаклни томоша қилдингиз, тўғрими?
Сэр ён дафтарчасини очиб, деди:

– Ха, гапингиз тўғри, томоша қилдим. Актёрлар қойилмақом қилиб ўйнашди. Менга маъқул бўлди.

– Спектаклни менинг хотиним билан бирга томоша қилганингиз ҳам тўғрими?

Сэр яна ён дафтарчасига қаради.

– Ха, тўғри. Театрга ёлғиз боришни хушламайман.

– Спектаклдан сўнг икковингиз ресторанда ўтирганингиз-чи?

– Буниси ҳам тўғри. Бундай спектакллар ҳамиша ҳам бўлавермайди-да, биродар. Театрлар сахналарини ҳар хил бемазагарчиликлар босиб кетди.

– Сэр, бу ишингиз менга ёқмаяпти.

Сэр таажжуб билан яна ён дафтарига қаради-да, жавоб қайтарди:

– Дарвоқе, мен сизга айтсам, гап иккимизнинг ўртағизда қолсин-у, хотинингиз ҳам менга унча ёқмади.

* * *

Бир киши Лондонга кўчиб келиб, шу ерда муқим яшай бошлади. Орадан бир неча ой ўтгач, тинимсиз ёғаётган ёмғир жонидан ўтиб, ён қўшнисидан сўради:

– Бу ерда қуёшли кунлар ҳам бўладими, қўшни?

Қўшни хижолат бўлиб деди:

– Аниқ айта олмайман, мен бу ерга келганимга бор-йўғи йигирма йил бўлди, холос.

* * *

Ёш йигит ишга кирмоқчи бўлиб, завод директориға қўнғироқ қилди.

– Сэр, иш юзасидан сиз билан кўришмоқчи эдим. Илтимос, мени қабул қилсангиз.

– Бу масалада сиз котибам билан учрашганингиз маъқул, – деди директор.

– Котибангиз билан учрашдим, ажойиб суҳбат бўлди. Тунги кафедра эрталабгача гапимиз тугамади. Бунақа қўхли котибани топганингизга қойилман. Энди сиз билан учрашсам дегандим...

* * *

Лондонга хизмат сафари билан келган бир кишининг уйига қайтадиган вақти бўлди. Меҳмонхона билан ҳисоб-китоб қилиб пастга тушаркан, кутилмаганда хизматкориға қараб деди:

– 454-хонага югур, костюмим билан кўйлагим қолиб кетганга ўхшайди. Шкафда осиглиқ турган бўлиши керак. Бўл тезроқ, яна олти дақиқадан сўнг поездимиз жўнайди.

Орадан тўрт дақиқа ўтгач, хизматкор ҳаллослаб етиб келди:

– Сэр, тўғри айтибсиз, костюмингиз билан кўйлагингиз шкафда осиглиқ турибди. Нима қилай?

* * *

Учта хавфли нарса борки, улардан ҳамиша эҳтиёт бўлиш лозим: отнинг туёғи, буканинг шоҳи ва инглизнинг мийиғида қулиши.

* * *

Америкалик билан англиялик тортишиб қолса, ирландиялик билан шотландияликнинг бўйи бир қарич ўсади.

* * *

Европаликларнинг наздида, қутилмаганда сизга ҳамроҳ бўлиб қолган аёлларга ортиқча мулозамат қилиш шарт эмас. Улар шусиз ҳам бор будингизни шилиб олишади.

* * *

“Иштаҳали” шифокорларнинг ўзгармас орзуси: “Қамбағаллар оғир касал бўлиб қолишмасин, янги бойлар бутунлай тузалиб кетмасин...”

* * *

Уч дўст иш билан банд. Биринчиси бекат, панжара, девор ва симёғочларга одамларнинг турли эълонларини ёпиштириб пул топади, иккинчиси уларни шилиб кун кечиради. Учинчиси эса эълонларни тушгача ёпиштириб, тушдан кейин ўзи йиғиб олади. Маошидан дўстларига қарз ҳам беради.

* * *

Европада аёллар эркаларнинг ёшини паспортига қараб эмас, ҳамёнига қараб белгилашади.

* * *

Аёлларнинг ташқи қиёфасидек ёлғончини бу дунёда топиб бўлмас.

* * *

Ирландиялик танбалнинг мияси Бермуд учбурчагига ўхшайди: ахборотни қабул қилади-ю, шу онда йўқотади.

Тупловчи М.АХМЕДОВ

ВЕРМЕЕР ЯН ДЕЛЬФТСКИЙ

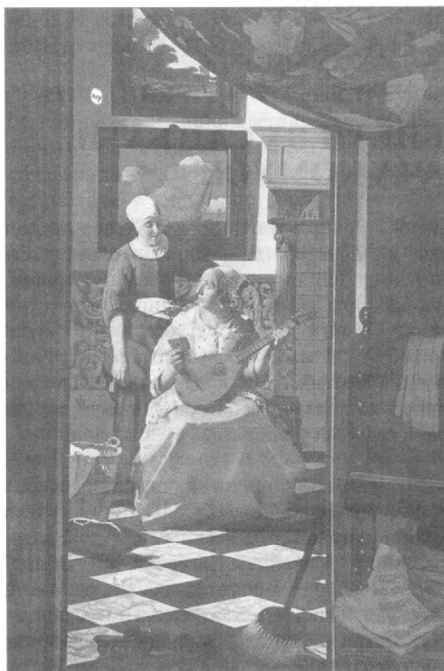
Бу мусаввирнинг қарийб унутилаёзган асарлари 1866 йилга келиб, яна эътиборга тушди. Бунга ўз даврининг таникли танқидчиси, санъатшунос Этьена Теофиля сабаб бўлган. Унинг каттагина мақоласи туфайли тасвирий санъат оламида голландиялик рассом Вермеер Ян Дельфтский ижодига қайтадан қизиқиш бошланди.

Маълумотларга кўра, Делфтский тахминан 1632 йилнинг октябрь ойида Голландиянинг Делфт шаҳрида таваллуд топган. Уни санъатга қизиқтирган, қўлига мўйқалам тутказган илк устози Карелани Фабрициус бўлган. Вермеернинг ижодий шаклланишида унинг 1653 йилда рангтасвир асарлари, шиша идиш, тақинчоқ ва қадимги картиналар сотиладиган дўконга ишга қабул қилиниши муҳим ўрин тутати. Вермеер ўша ерда Италия рассомларининг диний йўналишдаги асарлари, улардаги образлар аниқлиги, монументаллиги, сюжетларнинг бойлигидан таъсирланади. Италия рассомлари ижодидан руҳланиб, мустақил ижод қила бошлайди. “Исонинг Марфа ва Мариялар билан суҳбати” ва “Диана ва нимфлар” (1650) каби картиналари ижодининг илк намуналари саналади.

Вермеернинг ижодий юксалишида уста рассом Питер де Хоохнинг таъсири сезилади. Рассом асарлари рангларга бойлиги, ҳаётнинг тўлақонли кўрсатилиши, колоритнинг ёрқинлиги билан тезда кадр топади. “Унаштирилган” картинасининг композициясида ярим фигура орқали ўзига хос ечим топгани ва орқа фонда эгилган бошига катта шляпа кийган қизил кийимдаги эркак, унинг ортидаги аёл ва охириги планда турган фигурага ўзининг портретини ишлаган.

Вермеернинг маҳорати кейинги картиналарида ҳам ўз аксини топди. 1650 йилнинг иккинчи ярмида у ҳажман унчалик катта бўлмаган, уй интеръери ичидаги бир-икки фигурадан иборат картиналари устида ишлай бошлади. “Дераза олдида хат ўқиётган қиз” (1657), “Ухлаётган қиз” (1657), “Офицер ва хушчакчак қиз” (1657), “Делфт кўчаси” (1658) “Инжу зирак таккан қиз” (1660), “Сут қуяётган уй хизматчиси” (1660), “Гитарали ёш аёл” (1671-1672) каби асарлари шулар жумласидандир.

Унинг “Сут қуяётган уй хизматчиси” номли картинаси энг сара асарларидан бири бўлиб, унда уй хизматчисига хос одоб, сокинлик ва

гўзаллик нихоятда табиий ифодаланган. “Хоним ва икки кавалер” (1659) асарида хонимнинг уйига кавалерлар ташриф буюргани, уларнинг суҳбат қуриши, виноларни биргаликда баҳам кўриши ва кўнгилхушлик қилиши акс эттирилади. Унда дераза ойнаси чиройли витраж билан безатилган, деворга эса портрет осилган. Стол устидаги оқ мато ва хонимнинг эгнидаги ёниб, товланиб турган кўйлак бутун картинани жонлантириб юборган. Хона ичига ойнадан тушиб турган ёруғлик ва ранг уйғунлигини пайкаган киши Дельфтский маҳоратининг нозик томонларини баҳолай олади.

1650 йилнинг охирида Ян Вермеернинг “Кўча” номли машҳур асари дунёга келади. Ҳиссиётга тўла, ранг ва тасвирдаги юмшоқлик, бўёқлардаги нафислик рас-

сомнинг ижодий камолотидан далолат беради.

1660 йилга келиб, Вермеер ижоди янада юксалди. У 1662–1663 ва 1670–1671 йилларда Делфт шаҳридаги рангтасвир мактабида декан вазифасида ишлайди. Мусаввирни Делфт шаҳрида барча хурмат қиларди, аммо рассом у қадар бадавлат эмасди. Ўн бир нафар фарзанднинг отаси сифатида елкасида рўзгор ташвиши бор эди. Шу сабабдан тирикчилик учун буютмачиларга картиналар чизиб бериш билан шуғулланади. Унинг асарларини ўз даврининг кўплаб бадавлат кишилари, таникли коллекционерлар сотиб олганлар.

1672 йил бошланган уруш туфайли рассомнинг картиналарига бўлган талаб кескин тушиб кетади. У умрининг сўнгги йилларини моддий етишмовчиликда ўтказди ва 1675 йил 15 декабрда хасталикдан вафот этади.

Дельфтский ижодининг мазмунини диний мавзудаги майший сюжетлар ташкил этади. Унинг ўттиз тўртта асари сақланиб қолган. Уларнинг кўпчилиги бугунги кунда анчагина машҳур. “Инжу зирак таккан қиз”, “Рангтасвир аллегорияси”, “Роҳиба”, “Очиқ дераза олдида хат ўқиётган қиз”, “Мактуб ёзаётган аёл”, “Мусиқа дарси”, “Ёш қиз портрети” ва бошқа картиналари қимматли асарлар рўйхатида туради.

Иқбол ИЛҲОМОВ,

Ўзбекистон рассомлари
уюшмаси аъзоси.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИСҚАЧА ҚОМУСИ

ВАГНЕР РЕХАРД (Вельгельм Рехард Вагнер) – XIX аср жаҳон мусикасининг йирик намояндаси, композитор, дирижёр, санъат назариётчиси. Вагнер 1813 йили Германиянинг Лейпциг шаҳрида таваллуд топган, 1883 йилда Италиянинг Венеция шаҳрида вафот этган. У йирик ислохотчи сифатида опера ва симфоник жанрнинг янги босқичга кўтарилишига улкан ҳисса қўшган. “Ман этилган муҳаббат”, “Фауст”, “Учар голландлар”, “Тангейзер”, “Валькирия”, “Рейн олтини”, “Зигфред”, “Худолар қатли”, “Тристан ва Изольда”, “Парсифаль”, “Нибелунг ҳалқаси” сингари асарлари жаҳон мусикасининг мумтоз намуналари сафидан ўрин олган.

ВАЛЬС – охиста ижро этиладиган икки кишилик ёпиқ позициядаги бал ракси. Атама французча “valse” сўзидан келиб чикқан. Вальс бутун дунёда кенг тарқалган ракс тури бўлиб, унинг ватани Германия хисобланади. Вальснинг илдизлари Европа халқларининг “Матеник”, “Фуриантэ”, “Вольт” номли рақсларига бориб такалади. Мустақил ракс сифатида XVII асрда юзага келган ва XVIII асрдан бошлаб Австрия, Чехия мамлакатларида оммалашган. Вальс мусикасининг ўлчови тез ва вазмин суръатларда бўлади. Аёл ва эркек жуфтлиги томонидан аниқ қадам ҳаракатлари орқали ижро этилади. Вальс опера, оперетта, балет каби мусикали сахна асарларида кенг қўлланилади. Фортепиано, симфоник оркестр учун вальслар яратилади. Вальс Европада кўплаб бошқа рақсларнинг пайдо бўлишига асос бўлган. Бутунги кунда вальснинг куйидаги турлари мавжуд: Русча вальс, Вена вальси ҳамда фигурали вальс. Ижро этилиш суръатига кўра, тез суръатли вальс, ёпиқ позициядаги халқаро стандарт вальс, очик позицияда ижро қилинадиган вальс турлари тавсифланади.

ВАЛТОРНА – тенор регестридаги мис-пуфлама мусикий чолғу асбоби. Валторна XVII аср ўрталарида оркестрда қўлланила бошлаган. Сознинг номи французчадан таржима қилганда (“Waldhorn”) “Ўрмон бурғуси” деган маънони билдиради. 1830-йилларга қадар бошқа мундштукли созлар каби вентиλλарга эга бўлмаган ва классик ва борокко мусикасида ишлатилган табиий ҳолатида бўлган. Валторна учун Бах, Бетховен, Моцарт, Глиэр, Штраус каби буюк композиторлар асарлар ёзгани маълум. Валторнанинг бирлик ва иккилик турлари мавжуд. Валторна ва туба асосида тузилган “Вагнер тубаси” деб аталувчи бас-тенор регестрдаги мундштукли соз эса тузилиши жиҳатдан валторнага ўхшайди, товуши эса саксгорн созлари оиласига мансуб эуфониум чолғусига жуда яқин. Сознинг Вагнер номи билан аталишининг сабаби, буюк композитор уни ихтиро қилган ва илк бор ўз асарларида қўллаган. Вагнернинг “Нибелунг халқаси” тетралогияси, Антон Брукнернинг симфониялари, Игор Ставинскийнинг “Муқаддас баҳор” балети, Рихард Штрауснинг “Электра”, “Соясиз аёл” опералари ва бошқа

машхур асарларда Вагнер тубаси садоларидан унумли фойдаланилган. Мазкур тубадан бугунги кунда жуда кам фойдаланилади.

ВАРИАЦИЯ – кўп маъноли тушунча бўлиб, латинча “variatio” – “ўзгариш”, “алмашиш” деган маънони билдиради. Атама математика, статистика, биология, астрономия, иқтисодиёт, адабиёт, мусика, хореография соҳаларида қўлланилади. Мусика соҳасида вариация мусикий асар мавзуси, куйи ёки жўр қисмининг турланишини билдирса, хореография санъатида тез суръатда яқка тартибда ижро қилинадиган мумтоз рақс тушунилади. Шеърятда вариация тушунчаси мавжуд шакллардан чекинган ҳолда ёзилган жумлани билдиради.

ВИРЖИНИЯ ВУЛФ – британиялик атоқли адиба, адабий танқидчи. XX асрнинг биринчи ярмида юзага келган модернистик адабиёт намояндаларидан бири. У 1882 йилда Англияда таваллуд топган, 1941 йилда вафот этган. Виржиния Вулфнинг адабий майдонга кириб келишида ўша даврда Англияда ташкил топган “Блумсбери” ижодий гуруҳининг таъсири катта. Вулф янгича қарашдаги мусаввирлар, шоир ва санъаткорларни бирлаштирган мазкур гуруҳнинг фаол аъзоси бўлган. Адиба “Дэллауей хоним”, “Маёқ сари”, “Орландо” романлари, “Ўз хонамда” эссеси билан Лондон адабий муҳитида катта шухрат қозонган. 1970-йилларга келиб, Вулф ижоди феминизм назарийчилари томонидан ҳар жиҳатдан тадқиқ этилиб, эътироф этилиши адиба асарларининг нуфузини яна ҳам оширади. Унинг асарлари дунёнинг ўн бешдан ортиқ тилига таржима қилинган. Виржиния Вулф умрининг сўнгги йилларида руҳий касалликка чалиниб, қирқ тўққиз ёшида вафот этган. Адибанинг “Соатлар” романи ва шу сингари деярли барча асарлари кинематографчилар томонидан экранлаштирилган.

ВОДЕВИЛЬ – комедик руҳдаги қўшиқ ва рақслардан иборат драматик асар жанри. Маълумотларга кўра, XVI асрда “Voix lt Ville” (“Шаҳар овози”) деб аталувчи эркин мазмундаги қўшиқлар мавжуд бўлган. Атама XVII асрда пайдо бўлиб, оддий халқ орасида мураккаб бўлмаган созлар жўрлигида куйланидиган сатирик мазмундаги қўшиқлар ривожланади ва улар “vaudeville” деб аталади. XVII асрнинг иккинчи ярмида эса кичик сахна томошаларида айтиладиган қўшиқлар “водевиль” деб ном олади. XIX–XX асрларда водевиль театр-эстрада томошаларининг асосий шаклига айланган. Француз инқилобидан сўнг мустақил томоша жанри сифатида бутун Европада омалашади. Ҳатто водевиль “Америка шоу-бизнесининг юраги” деб атала бошлаган. 1792 йили Парижда илк “Водевиль театри” ташкил этилган. Ушбу жанрда Антон Чехов, Эжин Срқиб, Эжен Марин Лабаш, Наҷак Эмиль, Александр Аблесимов, Александр Шаховский, Дмитрий Ленский, Александр Писаров, Николай Куликов, Федор Кони, Петр Каратигин, Каровкин сингари водевиль усталари ижод қилган.

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади

РЕЗЮМЕ

●● В литературе Востока вопрос духовного совершенствования человека всегда являлся самым актуальным, но количество произведений с последовательным, обстоятельным и, вместе с тем, простым и понятным изложением этого процесса, крайне мало. Нетрудно убедиться, что первичным теоретическим и литературным источником для последующих произведений, написанных в данном направлении, послужила “Книга совершенного человека” крупного теоретика суфизма, выдающегося ученого Азизиддина Насафи.

●● Полный перевод данного произведения, осуществленный нашими учеными-навоидами Нажмиддином Камиловым и Алимжоном Давлатовым, впервые представляется узбекскому читателю в этом номере.

●● В романе одного из ярких представителей сербской литературы Бронислава Нушича “После тринадцати месяцев” сатирически описываются социальные проблемы сербского общества начала XX века. Перевод на узбекский язык этого замечательного романа, способного одновременно и рассмешить, и заставить серьезно задумываться читателя, осуществлен известным переводчиком Бабаханом Мухаммадом Шарифом.

●● Великий немецкий поэт Иоган Вольфганг Гете в своем автобиографичном произведении “Поэзия и правда” рассказывает о своем детстве, об интересных жизненных событиях, повлиявших в его время на культуру, художественное мышление и кругозор немецкого народа.

●● В рукописном фонде Института востоковедения Академии наук Узбекистана хранится редкая рукопись “Письма Сайида Амира Хайдара Бахадырхана”. В ней представлены официальная переписка и документы Амира Хайдара, правившего в 1799–1826 годах Бухарским эмиратом. В статье исследователя Тахира Мухаммедова “Комментарий к истории грамот” приводятся подробные сведения об этой рукописи.

●● Каково состояние сегодняшнего литературного процесса? Идут ли наши литераторы в ногу со временем, единодушны ли они с ним, или жизнь со своей динамичностью опередила представление и художественное мышление наших писателей? Кто они – герои сегодняшнего дня? В каких произведениях отражаются эстетические идеалы наших авторов? Статья известного писателя Гафура Пулатова “Когда закончится литературный простой?” призывает читателя поразмыслить над этими спорными вопросами.

RESUME

●●● A problem of human spiritual maturity is one of the most important problems in Eastern literary. But literary works in which this problem was expressed in understandable, clear form are not so many. The theorist of Sufism discipline, eminent scientist Aziziddin Nasafiy's "The Book of Perfect Person" was the main source for theoretical and literary works which was written about this subject.

●●● This work is presented in a complete form for the first time by Najmiddin Komilov and Olimjon Davlatov, scientists who investigated Navoi's creativity.

●●● One of the well-known figures of world classic literature, Serbian writer Branislav Nusic described problems in social life in Serbia of those times in satirical form in his novel "After Thirteen Months". This work which makes readers smile and think was translated into Uzbek by well-known translator Bobohon Muhammad Sharif.

●●● Great German poet Johann Wolfgang von Goethe wrote about his childhood and about many interesting events which affected in culture, imaginative literature and social life of German people in his autobiographic work "Poetry and Truth".

●●● An original manuscript "Letters by Sayyid Amir Haydar Bahodirkhon" is kept in storehouse of Institute of Oriental Studies of Uzbekistan Academy of Sciences. Different official letters and documents belonging to Amir Haydar who was emir of Bukhara in 1799 – 1826 are kept there. Scientist Tohir Muhammedov in his work named "The Document about History of Literacy" substantially researches this manuscript.

●●● What can we say about nowadays literary process? Are our authors keeping up with the times or nowadays events are faster than Uzbek authors? Who are the characters of these times? Which works symbolize an aesthetic ideal of our writers? Well-known writer Gafur Pulatov tries to find answers to these questions in his article named "When Will Literary Stagnation Ends?"

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: А.ФАЙЗУЛЛАЕВ

Техник муҳаррир: Ғ.ЎНАРОВ

Мусаххих: Ш.НИЁЗМЕТОВА

Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табок ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиблар хиёбони.

Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 26.02.2019 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табок 18,2. Нашриёт босма табағи 20,0.

Адади 1630 нусха. 389 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида
териблиб, “Sharq” НМАҚда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

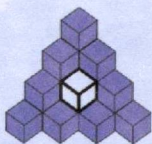
100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2019 й.

ҲАМКОРИМИЗ – “DELTA-QURMAH” МЧЖ

“Delta-Qurmah” масъулияти чекланган жамияти уй ва офис, дўконлар ва савдо марказлари, кафе ва ресторанлар, интерьер ва ландшафт дизайни учун металл конструкцияларнинг кенг ассортименти тақлиф этади: деворлар, дарвозалар, эшикчалар, панжаралар, зина ва балкон учун гулли тўсинлар, гулдонлар, гултуваклар учун безакли вазалар, интерьер предметлари ва бошқа жиҳозлар.

Ушбу маҳсулотларни намуналар бўйича ҳамда индивидуал дизайн асосида тайёрлаш имконияти бор.

DELTA-QURMAH

Ян Вермеер. “Муסיқа дарси”

Ян Вермеер. “Рангтаъвир”

ОБУНАЧИЛАР ДИҚКАТИГА!

Журналимизнинг обуначиларга етказилишида
муҳимроқ пайдо бўлса, кўпчилик манзилга
муваффақият қилиши.

Тошкент шаҳри, Амир Темур 1-тўра кўчаси,
2-уй. Тел.: (0371) 233-60-78, 233-67-98.

Муқоламизда:

Ян Вермеер.

“Марварид зирак таққан қиз”